

T.C.
BİLECİK ŐEHY EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**FADL HASAN ABBAS'IN "ET-TEFSİR: ESÂSİYYÂTUHU VE İTTİCÂHÂTUH"
ADLI ESERİN TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FADIL SAMİ KOÇAK

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ VEDAT YETKİN

BİLECİK, 2025

10735180

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**FADL HASAN ABBAS'IN "ET-TEFSİR: ESÂSİYYÂTUHU VE İTTİCÂHÂTUH"
ADLI ESERİN TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSÂNS TEZİ

FADIL SAMİ KOÇAK

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ VEDAT YETKİN

BİLECİK, 2025

10735180

BEYAN

Fadl Hasan Abbas'ın "Et-Tefsir: Esâsiyyâtuhu Ve İtticâhâtuh" Adlı Eserin Tahlili adlı yüksek lîsâns tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın,			
Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR	X
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü	Proje Numarası		
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:	...../.....		

Fadıl Sami KOÇAK

.../.../ 2025

İmza

ÖN SÖZ

İlahi vahyin anlaşılması ve yorumlanması, İslam ilim geleneğinde daima büyük bir önem arz etmiştir. Bu sebeple tefsir ilmi, Kur'ân'ın anlam dünyasına ışık tutan, onu doğru anlama ve yorumlama gayreti içinde olan ilim dallarından biri olarak asırlardır ilim erbabının ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda, tefsir tarihinin ve yöntemlerinin tasnif edilmesi, çağlar boyunca farklı ekollerin nasıl şekillendiğini anlamak açısından büyük bir gereklilik arz etmektedir. Bu çalışmada, çağdaş dönemin önemli müfessirlerinden biri olan Fadl Hasan Abbas'ın tefsir yönelimi ve ekoller tasnifi ele alınmıştır. Onun ilmi mirası, modern tefsir anlayışına sunduğu katkılar ve tefsir ekollerini sınıflandırma yöntemleri bu tez kapsamında detaylı bir şekilde incelenmiştir. Çalışma boyunca tefsir ekollerine dair geçmişten günümüze yapılan tasnifler değerlendirilmiş, Abbas'ın sistematığı ile mukayese edilerek yorumlanmıştır.

Tez konunun belirlenmesi ve tezimin yazılması aşamalarında yol göstericiliğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Dr. Vedat Yetkin beyefendiye teşekkürü bir borç bilirim. Tez yazım sürecinde manevi desteğini esirgemeyen kıymetli dostlarım Samet GENÇ, Mete GEZER ve Cihat POZAN'a da şükranlarımı sunarım. İlim yolculuğumda en büyük desteğim olan aileme, sürecin her anında yardımını esirgemeyen kıymetli eşim Rümeyza KOÇAK'a ve biricik kızlarım Ayşe Hafsa ve Saliha Betüle'e de ayrıca müteşekkirim. Bu tezin, tefsir ilmi ile ilgilenen araştırmacılara ve bu alanda çalışma yapmak isteyen ilim talebelerine katkı sunmasını temenni ederim.

Fadıl Sami KOÇAK

2025

ÖZET

FADL HASAN ABBAS'IN "ET-TefsİR: ESÂSİYYÂTUHU VE İTTİCÂHÂTUH" ADLI ESERİN TAHLİLİ

Bu çalışma, Fadl Hasan Abbas'ın tefsir yönelimi ve ekoller tasnifi üzerine kapsamlı bir inceleme sunarak, İslam düşüncesinde tefsir metodolojisinin gelişimini ve Abbas'ın bu alandaki katkılarını ele almaktadır. Tefsir ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılması ve yorumlanması için asırlardır süregelen bir ilmi disiplin olup, tarih boyunca çeşitli yaklaşımlar ve ekoller doğrultusunda şekillenmiştir. Bu bağlamda, Abbas'ın geliştirdiği tasnif sistemi ve metodolojik yaklaşımı, modern tefsir çalışmalarına sunduğu yeniliklerle dikkat çekmektedir.

Araştırmanın birinci bölümünde, tefsir kavramının tanımı, tarihsel gelişimi ve temel metodolojik yaklaşımlar ele alınarak, klasik ve modern tefsir anlayışlarının karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. "Menâhicü'l-müfessirîn" literatüründe önemli kaynaklar ele alınmış, Fadl Hasan Abbas'ın hayatı ve eserlerine değinilmiştir. Ayrıca, tefsir ekollerinin farklı dönemlerde nasıl şekillendiği, klasik ve modern tasnif sistemlerinin mukayesesiyle birlikte sunulmuştur. İkinci bölümde, Abbas'ın tefsir yönelimleri tasnifi detaylandırılmış, beyânî, fikhî, akâidî, ilmî, mevzûî ve münharif başlıkları altında analiz edilmiştir. Bu bölümde, Abbas'ın geliştirdiği tasnifin önceki tasnif sistemlerinden farkları ortaya konulmuş, özellikle modern dönemde ortaya çıkan yeni tefsir anlayışlarına yönelik eleştirileri ve önerileri değerlendirilmiştir. Abbas'ın metodolojisinin, İslam dünyasında geleneksel tefsir anlayışlarına nasıl bir katkı sunduğu ve hangi noktalarda yeni açılımlar getirdiği tartışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise modern dönem müfessirleri ve tefsir ekolleri, Abbas'ın sınıflandırma yöntemi doğrultusunda ele alınarak, onun tespitleri ile çağdaş tefsir çalışmalarına olan katkıları değerlendirilmiştir. Abbas'ın çağdaş tefsir tarihçiliği üzerindeki etkisi, ele aldığı müfessirler, tefsir yöntemleri ve ekolleri ile birlikte analiz edilerek, onun oluşturduğu tasnif sisteminin diğer çalışmalardan nasıl ayrıştığı üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın sonunda, Abbas'ın tasnif yöntemi doğrultusunda yapılan değerlendirmeler ışığında, tefsir ilmiyle ilgilenen akademisyenlere, araştırmacılara ve öğrenciler için önemli bir kaynak oluşturması amaçlanmıştır. Abbas'ın görüşleri, tefsir ilminin bugünkü gelişim sürecine ışık tutarken, aynı zamanda tefsir metodolojisinin gelecekte nasıl şekilleneceğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Fadl Hasan Abbas, Tefsir yönelimleri, Tefsir ekolleri, Tasnif

ABSTRACT

AN ANALYSIS OF FADL HASAN ABBAS' WORK TITLED 'AT-TAFSIR: ITS FUNDAMENTALS AND APPROACHES

This study presents a comprehensive examination of Fadl Hasan Abbas's approach to Tafsir and his classification of Tafsir schools, addressing the development of Tafsir methodology in Islamic thought and Abbas's contributions to this field. Tafsir, as an academic discipline, has been an ongoing effort for centuries to accurately understand and interpret the Qur'an, shaping itself over time through various approaches and schools. In this context, Abbas's classification system and methodological approach stand out for the innovations they introduce to modern Tafsir studies.

In the first section of the research, the definition of Tafsir, its historical development, and fundamental methodological approaches are discussed, along with a comparative analysis of classical and modern Tafsir perspectives. The study explores how Abbas examines the concepts of Rivāyah and Dirāyah Tafsir, and how contemporary exegetes approach Tafsir methodologies. Furthermore, it presents a comparative analysis of how Tafsir schools have evolved in different periods and contrasts classical and modern classification systems.

In the second section, Abbas's classification of Tafsir orientations is detailed and analyzed under the headings of Bayānī, Fiqhī, Aqīdah-based, Scientific, Thematic, and Deviant approaches. This section highlights the distinctions between Abbas's classification and previous systems, particularly his critiques and recommendations regarding emerging Tafsir methodologies in the modern era. The study also discusses how Abbas's methodology contributes to traditional Tafsir perspectives in the Islamic world and where it introduces new insights. In the third section, modern exegetes and Tafsir schools are examined in accordance with Abbas's classification method, and his findings are evaluated in the context of their contribution to contemporary Tafsir studies. The influence of Abbas on contemporary Tafsir historiography is analyzed alongside the exegetes he studied, Tafsir methodologies, and the classification of schools, emphasizing how his classification system differs from previous works. At the conclusion of the study, assessments based on Abbas's classification method aim to provide a valuable resource for academics, researchers, and students interested in Tafsir studies. Abbas's perspectives not only illuminate the current trajectory of Tafsir development but also provide critical insights into the future of Tafsir methodology.

Keywords: Tafsir, Fadl Hasan Abbas, Tafsir orientations, Tafsir schools, Classification.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ	İ
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
1.3. Araştırmanın Yöntemi ve İlgili Literatür.....	3
2. FADL HASAN ABBÂS'IN HAYATI VE ESERLERİ	3
2.1. Adı, Doğumu ve Eğitimi.....	3
2.1.2. İlme Düşkünlüğü	6
2.1.3. Hocaları	6
2.1.4. Talebeleri	6
2.1.5. Eserleri.....	7
3. MENÂHİCÜ'L-MÜFESSİRİN LİTERATÜRÜ.....	8
3.1. Menâhicü'l-Müfessirîn Literatürü	8
3.2. et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn	9
3.3. Menâhicü'l-müfessirin	10
3.4. Modern Çağda Dini Fikirler	10
3.5. et-Tefsir ve Ricalühü	11
3.6. İtticâhâtü't-tefsîr fi asri'r-râhin	12
3.7. İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbia aşera	12
3.8. Tetavvur tefsîri'l-Kur'ân	13
3.9. Tâ'rifü'd-dârisîn bi menâhici'l-müfessirîn	14
3.10. Fadl Hasan Abbâs'ın Menâhic'ül-Müfessirin Adlı Eseri	15
4.FADL HASAN ABBAS'IN TEFSİR YÖNELİMLERİNE DAİR YAKLAŞIMLARI	18
4.1.Tefsir	18
4.2. Te'vil	19
4.3. Fadl Hasan Abbas Tefsir ve Te'vil Hakkındaki Görüşleri	20

4.4. Beyânî Yönelim.....	21
4.4.1. Beyânî Yönelimin Klasik Dönem Örnekleri	21
4.4.2. Beyani Yönelimin Modern Dönem Örnekleri	28
4.5. Fıkhî Tefsir	32
4.6. Akâidî Tefsir	37
4.7. Bilimsel Tefsir	40
4.8. Konulu Tefsir	46
4.9. Münharif (Sapkın Tefsir)	50
5. TEFSİR EKOLLERİ.....	53
5.1. İçtimâî Tefsir	53
5.1.1. Muhammed Abduh	53
5.1.2. Muhammed Reşîd Rızâ	59
5.1.3. Abdülkâdir el-Mağribî.....	64
5.1.4. Muhammed Mustafa el-Merâgî.....	66
5.1.5. Ahmed Mustafa el-Merâgî.....	68
5.1.6. Mahmûd Şeltût	71
5.1.7. Abdülcelil Îsâ.....	74
5.2. İlmi Tefsir Ekolü.....	75
5.3. Duygusal Eğitim Ekolü	82
5.4. Cumhuriyet Ekolü.....	87
5.4.1. Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî	87
5.4.2. Ahmet Kûmi	91
5.4.3. Ferîd Vecdî.....	94
5.4.4. Hasan Mahlûf	97
5.4.5. Şeyh Abdurrahman bin Nâsır bin Abdullah es-Sa‘dî.....	99
5.4.6. İbn Bâdîs.....	101
5.4.7. Hasan El Bennâ	103
5.4.8. Şeyh Muhammed El-Hudar Hüseyin.....	109
6. SONUÇ	113
KAYNAKÇA.....	116

KISALTMALAR LİSTESİ

- age** : Adı geçen eser
as : Aleyhi's-selâm
b.y. : Basım yeri
H.z. : Hazreti
öl. : Ölüm Tarihi
Sav : Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Bu tez, çağdaş dönemin önemli müfessirlerinden Fadl Hasan Abbas'ın tefsir yönelimi ve ekoller tasnifini değerlendirmeyi konu edinmektedir. Abbas'ın “et-Tefsîr: Esâsiyyâtuhû ve İtticâhâtuh” adlı eserinde ortaya koyduğu sistematik yaklaşım incelenerek, onun geleneksel ve modern tefsir anlayışları arasında nasıl bir köprü kurduğu ortaya konulmuştur. Çalışmada, tefsir ilminin tarihi gelişimi içinde farklı ekollerin ve yönelimlerin nasıl şekillendiği ele alınmış, Abbas'ın metodolojisi bu bağlamda değerlendirilmiştir. Abbas'ın tefsir anlayışı, ekol ve yönelim kavramları çerçevesinde açıklanmış, onun ortaya koyduğu sınıflandırma sisteminin önceki yaklaşımlardan nasıl ayrıldığı analiz edilmiştir. Bu doğrultuda tez, hem Abbas'ın düşünce yapısını hem de modern tefsir çalışmalarına katkılarını kapsamlı bir şekilde ele almayı hedeflemektedir.

Tefsir Kur'ân-ı Kerîm'in vahyedilmesi ile Hz. Peygamber döneminde başlayan pratik bir ilimdir. Nazil olan âyetler sonrasında sorular sorulmuş, Hz. Peygamber tebyin görevi gereği izahlar yapmış, âyetler ile yaşam arasında bağ kurmuştur. Sahabe ve ondan sonra gelen nesiller de Kur'ân'ı peygamberimizden öğrendikleri usul ve yöntem ile anlamaya çalışmış, böylece tefsir ilmi günümüze kadar pratik bir ilim olarak gelişimini sürdürmüştür. Bu tarihi süreçte ilmi gelişmeler neticesinde ortaya çıkan teorik bilgiler tefsir ilminin bir parçası olmuş, ulûmu'l-Kur'ân, kıraat gibi disiplinler giderek artan bir oranda tefsir ilmine eşlik etmiştir. Daha sonraları müfessirler, müfessirlerin hayatları, tefsir usulü gibi teorik bilgiler bu disiplinde daha sık ele alınmaya başlamıştır. İlk dönemden itibaren gelişimini sürdüren tefsir ilmi, teorik birikimin de artmasıyla kendi içerisinde çeşitli tasniflerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Zira tasnif bir ilmin en önemli noktalarından biri sayılmış, Müslümanlar da ilk dönemden itibaren farklı isimlerle tasnifler yapmıştır.¹

Tefsir ilminin rivâyetler üzerine bina edilmiş olması sebebiyle ilk kavramlaşan olgu rivâyet olmuştur. Rivâyet tefsiri Kur'ân-ı Kerîm'i, sünneti ve sahabe kavlini kaynak olarak kullanmıştır. Aynı zamanda sahabenin âyetleri rey ile de tefsir etmeleri üzerine Dirâyet kavramı da oluşmuştur. Müfessirler arasında bu taksim kabul görmüş, ilk tasnif diyebileceğimiz rivâyet ve dirâyet ayrımı zikredilmeye başlanmıştır.² Bu temel tasnifin devamında müfessirler karşılıklı

¹ Mahmut Kaya, “İhsâü'l-Ulûm”, TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000); İlhan Kutluer, “Miftâhu's-Saâde”, TDV İslâm Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020).

² Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es- Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr vd. (Beyrut: Daru İhyâi't-Türasil-Arabî, 2002), 1/74.

olarak tasnif yapmaya devam etmiş; ekoller, tabakat, menhec ve hareketler gibi kavramlar da kullanılmıştır.³

Klasik dönemde mukaddimeler ve tabakat türü eserlerle yapılan bu ameliyeler müstakil olarak ele alınmamıştır. Diğer İslami ilimlere nazaran çok sonraları telif edilen Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tabakâtü'l-müfessirîn* isimli eseri tefsir ilminde yapılan ilk tabakat çalışması olarak kabul görmüştür.⁴ Süyûtî eserini alfabetik bir sıraya göre tasnif etmiş, böylece tabakât geleneğini tefsir tarihine uygulamıştır.

Modern dönemde ise batılı araştırmacılarının da etkisiyle tasniflendirme yeni boyutlar kazanmıştır. Özellikle Goldziher'in "*Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung*" isimli eseri kendisinden sonraki çalışmaları etkilemiş, İslam dünyasından Muhammed Hüseyin Zehebî (öl.1977) "*et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*" adlı eseriyle Goldziher'in eserinin İslam dünyasında yaygınlaşmasına yol açmıştır.⁵ Zehebî'nin eseri eleştirilmekle beraber İslam dünyasındaki çağdaş tefsir tarihi alanında yapılan pek çok çalışmayı etkilemiştir.

Tefsirleri sınıflandırmadaki amaç mevcut tefsirleri değerlendirmek, onları ilim dünyasına tanıtarak, istifade edilebilmesini sağlamaktır. Bilgiyi kullanılabilir ve işe yarar biçime kavuşturmak da en önemli hedeflerindedir.

Modern dönemde tefsir çeşitlerinin çoğalması, yönelimler arası amaçların farklılaşmasından ötürü tasnif çalışmaları hız kazanmış⁶ pek çok yönüyle çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu sınıflandırmalar okuyucu ve araştırmacı için bazı avantajlara sahip olsa da beraberinde bazı sıkıntıları getirmiştir. Tarafı, yargılayıcı, ideolojik birtakım sebeplerle, pek çok başlık altında yapılan sınıflandırmalar ihtilafa yol açmış, yanlış kullanılan kavramlar başta olmak üzere hatalı ve eksik tasnifler de görülmüştür.

Fadl Hasan Abbas'ın *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn esâsiyyâtuhû ve ittihâcâtuhû ve menâhicuhû fi'l-asri'l-hadîs* isimli eseri bu alanda yazılan önemli çalışmalardan biridir. Müellif modern çağda görüşlerin ve eğilimlerin artması sebebiyle olumlu-olumsuz meseleler hakkında

---

³ Hikmet Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (01 Haziran 2014), 4.

⁴ Halit Özkan, "Süyûtî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010).

⁵ Abdullah Aygün - Sümeyye İnan, "Goldziher ve M. H. ez-Zehebî'nin Çağdaş Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri = Goldziher and M. H. ez-Zehebî's Effect on Modern Tafsir Historiography", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/17 (2020), 11.

⁶ Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî, *Târîfü'd-darîsin bi menâhici'l-müfessirin* (Şam: Dâru'l Kalem, 2008), 565.

okuyucunun uyarılması gerektiğini, bundan ötürü kapsamlı bir çalışmaya ihtiyacın olduğunu ifade etmiştir.⁷

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu bağlamda çalışmanın amacı, Abbas'ın tefsir metodolojisini analiz ederek, onun geleneksel ve modern yaklaşımlar arasındaki konumunu belirlemek ve sunduğu sistematik tasnifin tefsir ilmi açısından önemini ortaya koymaktır. Bu sistemin önceki tasniflerden nasıl ayrıştığı, modern tefsir çalışmaları üzerindeki etkisi ve Abbas'ın ele aldığı meselelerde nasıl bir yöntem izlediği, çalışmanın temel sorularını oluşturmaktadır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi ve İlgili Literatür

Çalışmada yöntem olarak, analitik bir yaklaşım benimsenmiştir. Abbas'ın görüşleri incelenerek, onun tefsir anlayışı sistematik bir çerçevede ele alınmış, farklı ekollerle karşılaştırmalar yapılarak yorumlayıcı ve karşılaştırmalı bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda, Abbas'ın diğer müfessirlerle olan benzerlikleri ve farklılıkları, ele aldığı temel konular ve savunduğu görüşler ışığında değerlendirilmiştir. Ayrıca, Abbas'ın çağdaş tefsir tarihçiliği içerisindeki konumu ve bu alandaki etkileri incelenerek, çalışmanın teorik altyapısı güçlendirilmiştir.

Abbas'ın tefsir anlayışı ele alınırken yalnızca onun eseriyle sınırlandırılmıştır. Çalışma, genel tefsir tarihi veya tüm çağdaş tefsir ekollerini kapsamamakta, Abbas'ın yaklaşımı ve tasnif sistemi özelinde bir değerlendirme sunmaktadır. Dolayısıyla, tefsir ilminin gelişimi içinde Abbas'ın metodolojisinin konumunu belirlemeye odaklanılmış, ancak diğer modern müfessirlerin detaylı analizine girilmemiştir. Bu bağlamda, çalışmanın, tefsir ilmi ile ilgilenen akademisyenler ve araştırmacılar için önemli bir referans kaynağı olması hedeflenmektedir.

2. Fadl Hasan Abbâs'ın Hayatı ve Eserleri

2.1. Adı, Doğumu ve Eğitimi

İsmi, Şeyh Ebu Muhammed Fadıl b. Hasan b. Ahmed b. Âli Abbas es-Safûrî eş-Şâfi'dir. Milâdî 1932 yılında Filistin'in kuzeyindeki Safûriye kasabasında doğmuştur. Bu beldeden pek çok büyük âlim çıktığı için safûriye denilmiştir. Nesepleri de oraya dayanmaktadır.

Fadl Hasan Abbas iki hanımla evlenmiştir. Bütün çocukları ilk eşindendir. İlk eşi sabırlı ve mücahide bir kadın olmasıyla tanınmıştır. 6 oğlan ve 9 kız çocukları vardır. Oğulları

---

⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn esâsiyyâtuhû ve ittihâcâtuhû ve menâhicuhû fi'l-asri'l-hadîs* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1437), 1/102.

Muhammed Ekber olması sebebiyle Ekber ile künyelenir. Diğer çocukları Hasan, Hüseyin, Cafer, Abdullah, Abdurrahman'dır. Kızlarına gelince onlar 9 tanedir: Ümmü Asım Nüseybe, Ümmü Leys Sefa, Ümmü Haldun Doktor Sena, Ümmü Abdurrahman Merve, Fatıma, Ümmü Musa Ayşe ve Ümmü Muhammed Zeynep, Lübabe ve Ümame. Ümame kalbindeki bir hastalık sebebiyle 3 yaşındayken vefat etmiştir. 50 tane torunu vardır.⁸

Ailesinden dolayı erken yaşlarda dini öğrenmeye başlamış, gençliğini de ilim ehli arasında geçirmiştir. Anne babası onun hoca olmasını istemiş bu sebeple erken yaşta onun eğitimine hırs göstermişlerdir. Pek çoğu hafız olan bir ailenin evladı olarak babasının da teşviki ile köylerindeki görevli hocada hafızlığını bitirmiştir. Hem hafızlığa teşvik etmesi hem de evlerinde sürekli âlimleri ağırlaması sebebiyle babasını sürekli hayırla yâd etmiştir. Kendisi evlerinde olan bu ilim halkalarına erken yaştan itibaren katılmış, ileriki yaşlarında da o günlerden bolca bahsetmiştir. Şeyh Allâme Cemaleddin, Ebü'l-Mehâsin, Yusuf b. Abdürrezzâk el-Meşhedî gibi Ezher müderrisleri de bu halkadaki hocalarındandır. Hafızlığını bitirdikten sonra usûl ilimlerine yönelmiştir. Fıkıhla erken yaşta hemhal olmuş fıkıh, hadis, mantık, nahiv gibi çeşitli ilim dallarında pek çok kitabı ezberlemiştir.

Kendi memleketindeki ilim faaliyetlerinden sonra Safûriye'den Akkâ'ya gelmiş; Cezzâr Ahmet Paşa'nın inşa ettiği Ahmediye Medresesi'nde ders görmeye başlamıştır. Ahmediye Medresesi şer-i ve dil ilimleri alanında meşhur olan medreselerden bir tanesidir. 1946-1947 yıllarında bu medresede kalmış dönemin meşhur hocalarından dersler almıştır.⁹

18 yaşında medreseden ayrılmış, babası âlim olmasını istediğini belirterek onu Mısır'a yollamış, ilim yoluna Mısır'da devam etmiştir. Liseyi Ezher'de bitirdikten sonra usûlü'd-dîn fakültesine girmiş 1952 senesinde okulun ilk mezunu olmuştur. 1953'te Lübnan'daki babasının vefat etmesiyle Lübnan'da vilâyetinde vakıflar idaresine müdür olmuştur. O senelerde Filistin'de bulunan iç savaşlar sebebiyle on sene Lübnan'da kalmıştır. Bu süre zarfında işinin yanında evinde pek çok talebe okutmuştur. 1965 yılında Lübnan'ı terk etmek zorunda bırakılmış ve Ürdün'e gitmiştir. Oradaki Şeyh Muhammed İzzet Şerif'in vesilesiyle vakıflar müdürlüğüne vaiz olarak tayin edilmiştir. Aynı seneler içerisinde Luveybe'deki şeriat fakültesinde müderris olarak göreve başlamıştır. Müderrislik görevini devam ettirirken kendi çalışmalarını devam ettirmiş Ezher'de yüksek lisansını bitirmiştir. Daha sonra tekrar Mısır'a gitmiş, ilmî

---

⁸ Muhammed b. Yusuf b. İsmail el-Hübeyl el-Cûrânî, *Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû fi't-tefsîr ve ulûmi'l-Kur'ân* (Amman: Câmiatü'l-ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, Doktora Tezi, 2012), 16.

⁹ Cûrânî, *Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû*, 21.

çalışmalarına orada devam etmiştir. Daha sonra Birleşik Arap Emirlikleri'nin davet çağrısıyla üniversitede konferanslar vermeye başlamıştır.

1978 yılında Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesi usulü'd-din bölümünün başkanı ve müderrisi olarak tekrar Ürdün'e dönmüş, 2002 yılına kadar bu görevine devam etmiştir. İlim yolundaki en büyük rütbe olan profesörlüğe de burada ulaşmıştır. Ürdün Üniversitesi'nden sonra 2002 senesinde Yermük Üniversitesi'ne tayin edilmiş ve 2007'e kadar orada İslami ilimler müderrisliği yapmıştır.

Sonrasında 2008 yılında İslami İlimler Üniversitesi'ne öğrenci yetiştirmek üzere atanmış ve vefat edinceye kadar orada birçok talebe yetiştirmiştir.¹⁰

Kendisi küçük yaştan itibaren başlayan ilim yolculuğunda büyük mesafeler kat etmiş güzel bir ilme sahip olmuştur. Kur'ân ile sabah akşam hem hal olmuş hiçbir zaman elinden bırakmamıştır. Orta boylu, beyaz tenli ve gözleri âmâ olan Fadl Hasan Abbas tok bir sese sahip olduğundan Kur'ân okumayı da çok seven biri olarak anılmıştır. İleri görüşlülüğü, derin düşünceleri hazır cevap ve feraset sahibi olmasıyla tanınırdı. Ömür boyu ilmi ve ehli ilmi seven, kitap ve sünnete sınıksız bağlı olarak yaşamayı düstur edinmiştir. Ezher Üniversitesi'ndeki öğrenim gördüğü hocaları tarafından "Eğer bir işe inanır ve o ilmî meseleyi tercih ederse, o inandığı ve tercih ettiği meseleden onu döndürmek çok zordur" şeklinde taltiflerine de mazhar olmuştur. İlmî konularda başkalarına ilmiyle yardım eder, hiç kimseyi görüşü sebebiyle ayıplamazdı. Bir işi yapmayı kastettiği zaman önce istişare edip daha sonra yaptığı da söylenmiştir.¹¹

Fadl Hasan Abbas iltifat ve övgülerden hoşlanmaz, çevresini de bu sebeple pek çok kez uyarmıştır. İlmî yönünün yanında ibadete de çok düşkün olduğu söylenmiştir. Sürekli namazdan bahseden insanları cemaate teşvik eden tavrı ile bilindiği söylenmiştir. Yolda, seferde, otururken, ayaktayken ve yanı üzere yatarken gece ve gündüz bıkmaksızın ve usanmaksızın Kur'ân-ı Kerim ile hemhal olmuş Kur'ân ilimlerine düşkünlüğü ömür boyu devam etmiştir. Hocalarını hayırla yâd etmiş, duaya da düşkünlüğü sebebiyle uzun dualarıyla meşhur olmuş, dualarında isim isim kendi üzerinde emeği olanlara yer vermiştir.¹²

---

¹⁰ Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 22-27.

¹¹ Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 28.

¹² Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 29.

2.1.2. İlme Düşkünüğü

İlmi dersler, çalışmalarının ve hayatının merkezinde olan Fadl Hasan Abbas, sabahtan öğleye kadar çok kıymetli nadir eserlerin bulunduğu Âmire Kütüphanesi'nde ilimle meşgul olur, öğleden sonra ise evinde ilmi dersler vermeye başlardı. Kadınlara da özel zaman ayırır onlara dersler verirdi. Bu halinden ötürü ilim medresesi olarak nitelenmiştir.¹³

Ders hayatına ve işleme stiline baktığımızda öğrencileri onun uzun dersleri sevdiğini söylemiştir. Mutat meselelere ve tekrara dalmadan ciddi bir şekilde ders işlediği de bilinmektedir. Bir ders işlediği zaman geniş ve derin işlemesi, kendisine soru sorulmasını beklemesi hatta soru sormaya teşvik etmesi de onun özellikleri arasındadır.¹⁴

2.1.3. Hocaları

Fadl Hasan Abbâs'ın ilim yolunda kendisini etkileyen ve yetişmesinde kitaplarla beraber önemli bir yere sahip olan hocalarından bazıları şunlardır:

Yûsuf Abdurrezzâk el-Meşhedî, Muhammed Süleyman eş-Şendevîlî, Ahmet el-'Aylûtî, Akkâ Müftüsü Meşhur Şeyh Zâmin, Fevvâz Sâlih, Muhammed Abdullah Derrâz, Muhammed Yûsuf Mûsâ, Muhammed el-Evden, Muhammed el-Beysâr, Muhammed Ali Ğallâb, Abdulhalîm Mahmûd, Muhammed el-Behî, Süleyman Dünyâ, İzzet Mer'î, Muhammed el-Ğuneymî, Muhammed Ebu'r-Revs, İbrahim Zeydân, Hammûde Ğurâba, Ebûbekir Zikrî, Muhammed Abdullah Mâzî.¹⁵

2.1.4. Talebeleri

Pek çok yerde görev yapması ve uzun seneler ders vermesi hasebiyle Talebelerinin sayısı çok fazladır. Özellikle ondan ders almak için Üniversite hocaları dahil olmak üzere pek çok öğrenci yurt dışından ona ders okumaya gelmiştir. Bundan ötürü talebelerinin sayısını ve isimlerini sıralamak pek mümkün olmasa da ilmiyle öne çıkan öğrencilerinden bazıları şunlardır:

Abdu'n-Nâsır Ebu'l-Basel, Ahmed Nevfel, Muhammed 'Uveyza, Şehâde el-'Umrî, Ahmed el-Beşâyire, Cemâl Ebû Hassân, Muhammed Hâzir el - Mecâlî, Süleyman Dakkûr, Cihâd Nuseyrât, Muhammed el-Cemel.¹⁶

¹³ Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 33.

¹⁴ Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 32-33.

¹⁵ Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 37-43.

¹⁶ Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 43-44.

2.1.5. Eserleri

Fadl Hasan Abbas tefsir ve belâgatta pek çok önemli eser kaleme almıştır. Kendisi kitap telifinin merhalelerini; okuma, detaylı okuma ve tahlil, tenkit ve son olarak da yazma olarak sıralamıştır.¹⁷ Eserleri şunlardır:

2.1.5.1. Kur'ân İlimlerine Dair Eserleri

- İ'câzu'l-Kur'âni'l-Kerîm
- İtkânu'l-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân
- Kazâyâ Kur'âniyye fi Mevsû'ati'l-Berîtâniyye
- İ'câzu'l-Kur'âni'l-Mecîd Dirâsetun fi Târîhi'l-İ'câzi ve Cuhûdi'l-'Ulemâi'l-Akde miyyîn ve'l-Muhdesîn
- Kasasu'l-Kur'âni'l-Kerîm
- el-Kırâatu'l-Kur'âniyye vemâ Yete'allaku Bihâ
- Ğızâu'l-Cenân bi Semeri'l-Cinân Muhâdarât fi 'Ulûmi'l-Kur'ân

2.1.5.2. Tefsire Dair Eserleri

- et-Tefsîr Esâsiyyâtuhû ve İtticâhâtuh
- el-Mufessirûn Medârisuhum ve Menâhicuhu
- Tefsîru'l-Kur'âni'l-Mecîd

2.1.5.3. Fıkha Dair Eserleri

- Fikhunâ Beyne't-Teselluti ve't-Tevassut
- el-Vecîz min fikhî'l-'İbâdât
- el-Ahval-üş Şahsiyye
- Envar'ul mişkât fi ahkam'iz- zekat

2.1.5.4. Belâgate Dair Eserleri

- el-Belâğa Funûnuhâ ve Efnânuhâ 'İlmu'l-Me'ânî
- el-Belâğa Funûnuhâ ve Efnânuhâ 'İlmu'l-Beyân ve'l-Bedî'
- el-Belâğatu'l-Mufterâ 'Aleyhâ Beyne'l-Asâleti ve't-Tebe'iyye
- Esâlîbu'l-Beyân fi 'Ulûmi'l-Belâğa
- Letâifu'l-Mennân ve Revâi'u'l-Beyân fi Nefyi'z-Ziyâdeti ve'l-Hazfi fi'l-Kur'ân

---

¹⁷ Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 51.

3. MENÂHİCÜ'L-MÜFESSİRİN LİTERATÜRÜ

3.1. Menâhicü'l-Müfessirîn Literatürü

Bir ilimden söz edebilmek ve ilim olarak niteleyebilmek için; kavram, tanım, usul, literatür gibi bazı unsurlara ihtiyacımız vardır. Tefsir de müdevven bir ilim olarak zikredilmiş, kavramları oluşmuş ve günümüze kadar pek çok tanım yapılmıştır. Tefsir ilmi mahiyeti itibariyle geniş olduğundan tanımı hakkında ihtilaflar çıkmıştır. Müfessirler; dönemlerine, meşreplerine ve vurgu yapmak istedikleri hususlara göre çeşitli tanımlar yapmışlardır.

Menâhicü'l-Müfessirîn, Muzâf ve muzâfun ileyh ile oluşmuş izafet terkididir. Hâzihî menâhicü'l-müfessirîn şeklinde takdir edilmiş bir mübtedanın haberidir. Menâhic, menhec kelimesinin çoğuludur. “Nehece” fiilinden türemiş olup yol, usul, yöntem, tavır ve metot manalarına gelmektedir. Apaçık, dosdoğru bilinen ve aşikâr olan yollar için de bu kelime kullanılmıştır. Zira o yolda yürümek ve ilerlemek çok kolaydır.¹⁸

Kelimenin iki farklı kullanımı vardır. Birincisi fiziki şeyler içindir ki “insanın yürüyerek ilerlediği dosdoğru yol” şeklindeki kullanım, bu anlam içerisindedir. İkinci kullanımı ise manevi şeyler içindir. Bu da sınırlandırılmış, planlanmış ilmi mevzular için kullanılmıştır. Bu kullanımda, araştıran kişi o ilmi çok iyi anlar, kural, kaide ve konularına vakıf olur. Bu esasları çizilen plan ve konunun; belirlenmiş kuralları, birçok üslubu ve yolları vardır. İslami ilimler dışındaki bütün ilimler için de mevzubahis kelime kullanılmıştır.¹⁹

İstilâhî olarak ise, müfessirlerin Kur’ân-ı Kerîm’i tefsir ederken bağlı kaldıkları esas ve konulardır. Burada konudan maksadın tefsir metodu, müfessirin üslubü, yöntemi ve tefsirine bakıldığında ortaya çıkan özellikleri olduğu söylenmiştir.²⁰ Bu hali ile tarîk kelimesi ile arasında fark vardır. Tarîk müfessirlerin tefsir ederken uygulamış oldukları üsluplardır. Yani müfessirin bağlı olduğu kural ve kaideleri tatbik etme şeklidir ki bu da farklı şekillerde olabilir.

On dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında “Menâhicü'l-müfessirîn” başlıklı çalışmalar artış göstermiş, irili ufaklı pek çok çalışma yapılmıştır. Çalışmalardan bazıları belli bölgeleri ve dönemleri ele alırken bazıları geniş ve kapsamlı şekilde konuyu incelemiştir. Birbirlerini etkileyen bu çalışmaların her biri farklı yönleriyle var olan açıkları kapatmaya çalışmış, tasnif sistemine zenginlik katmıştır.

¹⁸ İsfahânî, *el-Müfredat*, 509.

¹⁹ Hâlidî, *Târifü'd darisin bi menahici'l müfessirin*, 16.

²⁰ Hâlidî, *Târifü'd darisin bi menahici'l müfessirin*, 17.

Yazıldığı dönemde etki uyandırmış ve bu alanda okuma yapmak isteyenlerin ilk olarak başvurduğu kitaplardan bazıları şunlardır:

3.2. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*

Muhammed Hüseyin Zehebî'ye ait olan bu eser müellifin ve bu alanın en önemli eserlerinden bir tanesidir. Kitap doktora çalışmasının devamı niteliğindedir. Alanda yapılmış ilk çalışma olarak kabul edilmektedir. Kendisi de eserin mukaddimesinde bu alanda daha önce sadece basit ve yüzeysel çalışmalar yapıldığını, okuyucunun geniş tefsir mirası ve modern çağdaki ekollere ve çıkan ihtilaflara karşı bu çalışmanın yapılması gerektiğini ifade etmiştir.²¹ Eserine Hz. Peygamber döneminden başlayıp, sahabe ve tâbiun dönemlerini ve bu dönemlerin özellikleri ile devam etmiştir. Tefsir ilmiyle alakalı kavramları açıklamış, tefsirleriyle beraber müfessirlere yer vermiştir.²² Kendisine göre bir tasnif yapan Zehebî kendisinden sonra yapılan pek çok eseri etkilemiş, kitap hakkında çok fazla çalışma yapılmıştır.²³ Eleştirildiği pek çok konu olmasına rağmen bu alanda çalışma yapanlara ışık tutmuş, yol açmıştır. En çok eleştirildiği konu ise; eserin Goldziher'e ait olan *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung* isimli kitabın benzeri olması, birçok müfessiri esere almaması ve kendisine göre yaptığı tasnif başlıklarının objektif olmaması hakkında olmuştur.²⁴

Müellif tefsirleri klasik bir şekilde; rivâyet tefsiri, dirâyet tefsiri, caiz görülen tefsir, şii, harici, bidat fırkaların tefsirleri şeklinde tasnif etmiştir. Müellif müfessirlerin; nahiv, belagat, fıkıh gibi ilimlerin yanı sıra, felsefî, edebî ve mezhebi açıdan da tam bir şekilde çalışmalar yaptığını ve bu alanlarda söylenecek sözlerin hakkıyla söylendiğini, daha sonra ise bir duraklama döneminin olduğunu söylemektedir. Modern dönemde ise ilimlerin çoğalması ve yaşanan gelişmelerle beraber bu duraklamanın son bulduğunu; tefsirin duraklamadan, tekrarlardan, İsrâilî rivâyetlerden kurtulduğunu düşünmektedir. Bunun sonucunda içtimâî tefsirin gelişim sağladığını âlimlerin buna yöneldiğini söylemiştir. Bu görüşüne göre de modern dönemde tefsirleri ilmi, mezhebi, ilhadi, edebi ve içtimâî şeklinde tasnife tabi tutmuştur.²⁵

---

²¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 8.

²² Aygün - İnan, "Goldziher ve M. H. ez-Zehebî'nin Çağdaş Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri = Goldziher and M. H. ez-Zehebî's Effect on Modern Tafsir Historiography"; Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi".

²³ Aygün - İnan, "Goldziher ve M. H. ez-Zehebî'nin Çağdaş Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri = Goldziher and M. H. ez-Zehebî's Effect on Modern Tafsir Historiography"; Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi".

²⁴ Aygün - İnan, "Goldziher ve M. H. ez-Zehebî'nin Çağdaş Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri = Goldziher and M. H. ez-Zehebî's Effect on Modern Tafsir Historiography".

²⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/15.

3.3. Menâhicü'l-müfessirin

İbrahim Abdurrahman Halife'ye ait olan bu eser, alanda yapılmış önemli çalışmalardan bir tanesidir. Mukaddimesinde Zehebi'nin eserinin konularının ve maddelerinin çok olduğunu, fakat yeterli sonuca ulaşamadığından söz etmiştir.²⁶ Müellif kitabının başında Menâhicü'l-müfessirîn alanında yapılan çalışmalar için olması gereken on ilkeden ve kurallardan bahsetmiş, ıstılâhî bir tanım yapmıştır.²⁷ Tefsirin faydalarını, şartlarını, durumlara göre tasnifinin nasıl olacağını, sahabe arasındaki tefsir ihtilaflarının sebepleri gibi konuları da ele almıştır. Müellif tefsir tasnifinin durumlara göre farklı şekillerde olacağını söylemiş, bu sebeple tefsirleri itibarlara göre dört farklı şekilde başlıklandırmıştır. Birinci tasnifte elde etme ve imkân bakımından Abdullah b. Abbas'ın tasnif ettiği şekilde; manasını Allah'ın bildiği, âlimlerin bildiği, Arapların dilleri sebebiyle bildiği ve cehaleti sebebiyle bilinmeyen şeklinde tasnif etmiştir. İkinci tasnifte mutata bir şekilde elde edilen me'sûr, rivâyet, dirâyet ve işaret şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Üçüncü olarak lafzın dildeki manasına bakmaksızın âyetlerin tahlillerine ve detaylı açıklamalarına göre icmali ve tahlili şeklinde ikiye ayırmıştır. Son olarak da tefsirlerin ele aldığı konulara göre genel ve mevzûî şeklinde ikili ayrıma gitmiştir.²⁸

Müellif tefsir kaynaklarını uzunca işlemiş, şaz kıraatleri kullanarak Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmenin caiz olmadığını, müsteşriklerin bununla çok fazla uğraştığını fakat hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini söylemiştir. İsrâiliyyât mevzusuna değinmiş, bazı şartlar öne sürerek o şartlar sağlandığında kabul edilebileceğini söylemiştir. Abdullah b. Abbas'dan pek çok yalan rivâyet aktarıldığını²⁹ bu sebeple ayıklanması gerektiğini de İsrailiyat konusunda işlemiştir.³⁰ 400 sayfalık eseri pek çok konuya değinmiş olmasından ötürü bu alanda yazılmış en önemli kitaplardan sayılmaktadır.

3.4. Modern Çağda Dini Fikirler

Dr. Afet Şerkâvî'nin doktora çalışması olan bu eserin asıl ismi Modern Çağda Mısır Tefsir Hareketleri'dir. Müellif bu eserinde tefsir yönelimlerini tahlil etmiştir. Tefsirin üç merhalesinden söz eder ve ilk olarak pratik bir ilim olarak peygamber ve sahabe dönemi tefsirini ele alır. Daha sonra Taberî ile başlayan teorik tefsir aşamasını inceler. Mu'tezilenin bu aşamada çok fazla çalışması ve gayreti olduğunu fakat bizlere ulaşmadığını söylemektedir.

²⁶ İbrahim Abdurrahman Halife, *Dirasat fi menahici'l müfessirin* (Kahire: Câmiatü'l Ezher, 2011), 1/2.

²⁷ Halife, *Dirasat fi menahici'l müfessirin*, 1/2.

²⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/26.

²⁹ Halife, *Dirasat fi menahici'l müfessirin*, 1/311.

³⁰ Halife, *Dirasat fi menahici'l müfessirin*, 1/311.

Zemahşerî'nin el-Keşşâf adlı eserinin de Mu'tezilenin bu alanda gelişmişliğinin örneği olarak gösterir. Son olarak durgunluk aşaması olarak Moğol ve Osmanlı dönemini ele alır. Müellif bu dönemlerde şerh, haşiye ve taliklerle sürekli tekrarlara gidildiğini, önceki âlimlerin çalışmalarının özetinden başka bir şey olmadığını söylemektedir. Ali b. Muhammed'e ait Hâzin tefsiri ile Begavî ve Süyûtî'nin ed-Dürrü'l-mensûr eserini de bu merhalenin örnekleri olarak zikretmektedir.³¹

İslam toplumlarında olan ıslah hareketlerinin ferdi ve ameli etkilerinin olduğunu, bunun sonucunda tefsir hareketinin içtimaî ve edebi olarak gelişme sağladığını mevzûî, beyânî ve nefsi tefsirlere olan yönelmenin arttığını söylemektedir. İçerisinde çok fazla konunun eksik bırakılması sebebiyle Fadl Hasan Abbas eleştirmiş fakat modern dönemdeki çalışmalar hakkında önemli bir yere sahip olduğunu da kabul etmiştir.³²

3.5. et-Tefsir ve Ricalühü

Muhammed el-Fâzıl b. Âşûr'a ait olan bu eser küçük hacimli olmasına rağmen bu alanda önemli bir yer tutmaktadır. Müellif Kur'ân'daki her bir kelimenin kendine has bir manasının olduğu hususunda ümmetin icmasının bulunduğunu, Kur'ân'ın nüzûl ve tebliğ döneminin uzun olduğunu, dolayısıyla Kur'ân'ın aslı itibariyle açık olduğunu fakat mübhem âyetlerin bulunduğunu söylemektedir. Bu sebeplerden ötürü de tefsire ihtiyacın kaçınılmaz olduğundan söz etmektedir.³³

Sahabe dönemi tefsir hareketinin öncüsünün Abdullah b. Abbas olduğunu, onun tefsir metodunun hem tefsire hem te'vîle dayalı olduğunu söylemektedir.³⁴ Tâbiîn döneminde de Abdullah b. Abbas'tan çok fazla rivâyet alındığını, müfessirlerin ona isnat edilen yalan rivâyetleri ayırmaya çalıştığından söz eder. Müellif hadis âlimlerinden Abdülmelik b. Cüreyc'in (ö. 150/767) tefsirle alakalı rivâyetleri topladığını, eserinin hadislere dayalı tefsirin ilk örneklerden olduğunu söyler. Yahyâ b. Sellâm'ın mesûr tefsirinin alanda ilk örneklerden olduğunu ve eleştirel bir tefsir yolunu açtığını, kendisinden sonra da Taberî'nin geliştirdiğini ve böylece meşhur olduğundan söz etmektedir.³⁵

---

³¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn*, 1/37.

³² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn*, 1/43.

³³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn*, 1/33

³⁴ Muhammed el-Fâzıl b. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricalühü* (Kahire: el-Ezher Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 2009), 1/16.

³⁵ Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricalühü*, 1/22

Müellif eserinde Râzî, Zemahşerî, Taberî, İbn Arrâk, Ebüssuûd, Âlûsî gibi tefsirleriyle etki bırakan âlimlere uzunca değinmiş,³⁶ eserlerine bazı eleştirilerde bulunmuştur. Modern çağda da reformun Cemâleddîn Efgânî, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ gibi âlimlerin eliyle olduğundan bahsederek kitabını nihayete erdirmiştir.³⁷

3.6. İtticâhâtü't-tefsîr fi asri'r-râhin

Abdülmeccid Abdüsselam el-Muhtesib tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, alanı itibariyle tefsire ve müfessirlere yakın değildir. Doktora çalışmasından sonra tefsir ilmi ile ilgili çalışmaları olmuştur. Kitabında kendine has pek çok görüşleri olsa da Fadl Hasan Abbas tarafından çokça eleştirilmiştir.³⁸

Kitabında modern dönemdeki çeşitli yönelimleri üç başlık altında incelemiştir. Bunlar; selefi, akli ve ilmi şeklindedir.³⁹ Selefi tefsir yöneliminin selefi sâlihînin ile başladığını söylemiş, çeşitli tefsirlerle beraber İzzet Derveze'yi bu kısımda zikretmiştir. İzzet Derveze'yi bu kısımda zikrettiği için de eleştirilmiş, onun Ebû Hayyân'dan etkilendiği görüşü Fadl Hasan Abbas tarafından reddedilmiştir. Kâsımî'nin Mehâsinu't-Te'vîl, İzzet Derveze'nin et-Tefsîru'l Hadîs ve Abdulkerîm el-Hatîb'in et-Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân adlı eserlerine de bu kısımda yer vermiştir. Bu grupta yer alan tefsirlerde yenilik yoktur.⁴⁰

Kur'ân'ın ziraat, matematik, kimya, fizik kitabı olmadığını; Müslümanların ibadet, ahlak ve Akîdesini kapsayan Allah Resulü'ne indirilmiş bir kitap olduğunu söylemiş ilmi tefsire eleştirilerde bulunmuştur. Çıkardıkları nazari bilgilere muvafakat etmediğini söylemiştir.⁴¹ Fadl Hasan Abbas; Muhammed Abduh, Reşîd Rıza, Cemâleddin Afgânî gibi isimlere ağır eleştirilerde bulunup onların mason hareketi ile ilişkili olduğu fikrini eleştirmiş ve ilmi tefsir tanımı başta olmak üzere yaptığı diğer tanımlarda eksik ve hatalar ile dolu olduğunu söylemiştir.⁴²

3.7. İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbia aşera

Doktor Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî'ye ait olan bu eser üç kısımdan oluşmaktadır. Müellif mukaddimesinde alanda kendisinden önce yapılan çalışmalara değinmiş, kitabı neden

---

³⁶ Âşûr, et-Tefsîr ve Ricalühü, 1/65

³⁷ Fadl Hasan Abbas, et-Tefsîr ve'l-müfessirîn, 1/36.

³⁸ Fadl Hasan Abbas, et-Tefsîr ve'l-müfessirîn, 1/50.

³⁹ Abdülmeccid Abdüsselam el-Muhtesib, İtticâhâtü't-Tefsîr fi'l-Asri'r-Râhin (Ürdün: Cemiyetu ummâli'l-metâbi' et-teâvuniyye, 1982), 1/41.

⁴⁰ Muhtesib, İtticâhâtü't-Tefsîr fi'l-Asri'r-Râhin, 1/4.

⁴¹ Muhtesib, İtticâhâtü't-Tefsîr fi'l-Asri'r-Râhin, 1/314.

⁴² Fadl Hasan Abbas, et-Tefsîr ve'l-müfessirîn, 1/55.

on dördüncü asır ile isimlendirdiğini ve telif etme amacını sebepleriyle açıklamıştır.⁴³ Kitap ilk olarak tefsir ilminin doğuşunu, sahabe dönemini, tabiin dönemini ve tedvin dönemini ele almaktadır. Daha sonra akâidi tefsir başlığı altında ehli sünnet, mu'tezilî, şîî, batınî, haricî, sufi şeklinde taksime gitmiştir. İlmi tefsir başlığı altında da rey, fikhî yönelimleri incelemiştir. Beyânî ve ilhadî tefsirleri de incelemiştir.⁴⁴

Eski ehli sünnet müfessirleri ile modern dönemdeki şîî tefsir hareketini de ayrıntılı bir şekilde ele alan müfessir ehli sünnet müfessirleri arasında fark olduğunu, eski âlimlerin ehli sünnet akâidesinin kaidelerini ayrıntılarıyla sunduğunu muhaliflerin şüphelerini ele aldığını daha sonra sahih olanları naklettiğini söylemiştir. İmamiyye, İsnâaşeriyye ve diğer şîî fırkalar arasındaki usûl ve diğer farklılıklara değinmiş, örneklerle izah etmiştir.⁴⁵

Fikhî tefsir başlığı altında da ehli sünnet başta olmak üzere şîî ve ibazî kaynaklardan örnekler vermiş; ortak yönlerini ve farklarını kitabında işlemiştir.

Rivâyet tefsirlerine yönelimlerin son dönemde azaldığını bu sebeple üzüntü duyduğunu, müfessirlerin sahih hadislerle desteklenmiş çalışmalara özen duymadığını söylemiş, bunun sebeplerini de ele almaya çalışmıştır.

İlmi tefsirin yaygın yapılan tanımlarının hatalı olduğunu söylemiş ilmi tefsirde filozofların görüşlerini kapsamadığını savunmuştur. Bir fark olarak da eski âlimlerin Kur'ânı asl, nazari ve ilmi gerçekleri destekleyen bir kitap olarak, kabul ederken son dönem âlimlerinin nazari bilgileri asıl kabul edip Kur'ânı bu bilgiler ile açıklama yoluna gittiklerini belirtmiştir.⁴⁶

Konuları geniş ele alan kitap bin iki yüz sayfalık hacmi ile bu ve bunun benzeri pek çok konuyu ihtiva etmesi, ilgili konularda birçok örneğe yer vermesi ve ayrıntılı açıklamaları ile bu alanda yazılmış önemli eserlerden biri olmuştur.

3.8. Tetavvur tefsîri'l-Kur'ân

Doktor Muhsin Abdülhamid'e ait olan bu eser tefsir ilminin merhalelerini ve gelişimini ele almaktadır. Müellif eserini bölümlere ayırmış ve ilk bölümde de üç başlığı işlemiştir. İlk olarak peygamber dönemini ele almış, peygamberin Kur'ân'ı tümüyle açıklamadığını,

---

⁴³ Fehd b. Abdurrahman er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbia aşera* (Suudi Arabistan: İdâratü'l-Bühûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1986), 10.

⁴⁴ Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr*, 15.

⁴⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/58.

⁴⁶ Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr*, 813.

sahabenin de ihtiyaca göre onu beyan ettiğini söylemiş ve bu dönemin özelliklerini ele almıştır.⁴⁷

İkinci bölümde sahabe dönemini ve özelliklerini ayrıntıları ve örnekleriyle anlatmaya çalışmıştır. Sahabenin akıl ve birikim olarak aynı olmadığını, aralarında farklılıkların bulunduğunu söylemiş, bu dönemin kaynaklarının da dil, sünnet, içtihat ve İsrâiliyat olduğunu söylemiştir.⁴⁸

İlk faslın son bölümünde ise tedvin hareketini ele almış, tabiîn ve Abbasi Devleti döneminde telif edilen tefsir kitaplarını incelemiştir. Bu bölümde Taberî ve tefsiri üzerinde uzun mütalaalara yer vermiştir.

İkinci fasılda ise modern çağda tefsir ekollerini incelemiş; lügavî, naklî, aklî şeklinde ayrıma gitmiş Eş'arî ve Maturîdî âlimlerinin tefsir yöntemlerini ele almıştır.

Üçüncü fasılda Kur'ân'a felsefî yaklaşımları; işârî, sûfî, batınî şeklindeki taksimle inceleyen kitap 2022 yılında neşredilmiştir.⁴⁹

3.9. Tâ'rifü'd-dârisîn bi menâhici'l-müfessirîn

Doktor Salâh Abdülfettâh el-Hâlidî'ye ait olan bu eser alanda yazılmış en önemli eserlerden biri sayılmaktadır. Müellif eserine menâhici'l-müfessirîn kavramını açıklayarak başlamış, yol ve menhec arasındaki farklara değinmiştir. Müellife göre menhec sınırları, kuralları olan, müfessirin de tefsirini bu esaslara bağlı kalarak oluşturduğu ve telif ettiği yöntemdir. Yol ise müfessirin tefsir ederken izlediği yöntemdir.⁵⁰

Modern dönemde tefsirde çok fazla yönelimin olması, müfessirlerin de çağın fikirleriyle mücadele etmesi sebebiyle tasniflendirmenin hızlandığını söylemiş,⁵¹ kendisi de yedi fasıl altında görüşlerini nakletmiştir.⁵²

Müellif ilk bölümde tefsir ve te'vîl arasındaki farkı ele almış ve tefsir ilminin tarihi olarak merhalelere ayırmıştır.⁵³ Dört kısma ayırdığı bu bölümde peygamber dönemi, Taberî ile başlayan sistemleşme dönemi, beyanî, aklî, fikhî ve rivâyetin gelişim gösterdiği dönem ve on dördüncü asırda yenilenme dönemi şeklinde işlemiştir.

---

⁴⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn*, 1/70.

⁴⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn*, 1/71.

⁴⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn*, 1/85.

⁵⁰ Hâlidî, *Târifü'd-dârisîn bi menâhici'l-müfessirîn*, 15.

⁵¹ Hâlidî, *Târifü'd-dârisîn bi menâhici'l-müfessirîn*, 565.

⁵² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirîn*, 1/90.

⁵³ Hâlidî, *Târifü'd-dârisîn bi menâhici'l-müfessirîn*, 23.

Yine kitabında müfessirde olması gereken zaruri ilimlerden, ihtilaf sebeplerinden, Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsirden, rivâyet tefsirinden, rivâyet ve dirâyeti cem eden tefsirlerden, akıl ile tefsir etmenin şartlarından, dava hareket yönelişinden,⁵⁴ münharife başlığı altında da kabul edilmeyen tefsir yöntemlerinden bahsetmiştir.

Müellif tasnif ettiği ekollerin başlığı altında ele aldığı kitaplar başta olmak üzere münharif tefsirlere örnek olarak Mutezilî tefsir kitaplarını alması, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etme şartlarının tenakuz içermesi, rivâyet ve dirâyeti cem eden tefsirlere örnek olarak verdiği eserlerin bu başlığı karşılamaması gibi meselelerde Fadl Hasan Abbas tarafından eleştirilmiştir.⁵⁵

3.10. Fadl Hasan Abbâs'ın Menâhic'ül-Müfessirin Adlı Eseri

Fadl Hasan Abbas pek çok alanda önemli eserler kaleme almış, özellikle tefsir alanında yapmış olduğu çalışmaları kendisinden sonra pek çok çalışmaya ışık tutmuştur. Menâhicü'l-müfessirîn isimli bu eseri de tefsir ilminin gelişimi ve ilerlemesi açısından önemli çalışmalarından birisi olarak kabul görmüş, ders kitabı olarak muhtelif üniversitelerde okutulmuştur. Müellif eserin mukaddimesinde düstur olarak bir konu hakkında yeterli ve faydalı bir eser varsa o konu hakkında kitap yazarak okuyucuyu yormamayı, literatürü de tekrarlarla doldurmamayı amaç edindiğini söyleyerek bu kitabı yazma sebebine ithafta bulunmuştur.⁵⁶

Doktora ve diğer ilmi çalışmaların yapıldığı bu alanda eser kaleme almasının sebebini kendisinden önce kaleme alınan eserlerin bazısının muhtasar ve genel çalışmalar olması, bazısının ilkelerle yetinmesi, ihtilafli meselelere girmemesi veya tanımla yetinmeleri sebebiyle olduğunu söylemiştir. Yazılan kitapların amacı ve müelliflerin yönelimlerinin farklı olması hasebiyle de bunun bir eksiklik olmadığını söyleyerek, kendisinin konuları daha detaylı ele aldığını, pek çok meseleye ve tartışmaya değindiğini açıklamıştır. Modern çağda görüşlerin ve eğilimlerin artması sebebiyle olumlu-olumsuz meseleler hakkında okuyucunun uyarılması gerektiğini, bundan ötürü kapsamlı bir çalışmaya ihtiyacın olduğunu da iddia etmiştir.⁵⁷

et-Tefsîr Esâsiyyâtuhû ve İtticâhâtuh isimli eseri üç ciltlik serinin ilk kitabı olarak 2005 yılında neşredilmiş, iki sene sonra kaleme aldığı *el-Müfessirûn: Medârisuhüm ve Menâhicuhüm*

⁵⁴ Hâlidî, Târifü'd darisin bi menahici'l müfessirin, 568.

⁵⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/98.

⁵⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/102.

⁵⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/102.

isimli eseriyle birleştirilmiş *İtticâhâtu't-tefsîr ve menâhîcu'l-müfessirîn fi 'asri'l-hadîs* adını almıştır.

Müellif ilk ciltte giriş ve mukaddimeden sonra bu alanda yazılmış eserlere değinmiş, daha sonra kitabı üç bölüme ayırmıştır. İlk bölümde bu alanda daha önce yapılan bazı çalışmaları değerlendirmiş, tefsir, tefsirin manası, tefsirin çeşit ve merhalelerini beş ayrı başlıkla ele almıştır. İbn Abbâs'dan gelen rivâyetlerin incelenmesi, tefsire duyulan ihtiyaç, tefsirin merhaleleri, Resûlullah, sahabe ve tâbiûn dönemi tefsir hareketleri, rivâyet ve dirâyet tefsirleri, İsrâiliyat ve tedvin dönemini bu başlıklar altında incelemiştir.

İkinci bölümde tefsirde ihtilaf sebeplerini dört fasılda ayrıntılı bir şekilde tahlil etmiş, örneklerle de görüşlerini desteklemiştir. Bu bölüme baktığımızda ihtilaf sebeplerini, ihtilaflarda tercih edilen görüşleri, Kur'ân'ı anlamak için Arapçanın gerekliliğini, Hac suresinden seçmiş olduğu âyetler başta olmak üzere pek çok örnek âyetle Kur'ân'daki ihtilaf meselesini açıklamış, görüşlerini aktarmıştır.

Üçüncü bölümde ise tefsir yönelimlerini; beyâni, fikhî, akâidî, ilmî, mevzû'î ve münharif başlıkları altında incelemiş, her başlık altında konu ile ilgili eserleri, müellifleri, örnek ve tahlilleri, yapılan hata ve yanlışları kendi değerlendirmeleri ile aktarmıştır.

el-Müfessirûn Medârisuhum ve Menâhicuhum ise serinin ikinci kitabı olarak modern dönem tefsir âlimlerinden, içtimâî, akli, vicdani eğitim ve cumhur başlığı altında ekollerden bahsetmektedir.

İctimâî tefsir ekolü başlığı altında Muhammed Abduh, Muhammed Reşîd Rızâ başta olmak üzere Abdulkâdir el-Mağribî, Muhammed Mustafa el-Merâğî, Ahmed Mustafa el-Merâğî, Mahmûd Şeltût ve Abdulcelîl Îsâ olmak üzere yedi ismin hayatları, tefsir yöntemleri, görüşleri, tefsirlerindeki örnek âyetleri ve tefsir ilmine katkıları bakımından incelemiş, kendi görüşlerine yer vermiştir. Müfessirleri ve eserlerini incelerken onlar hakkındaki haklı-haksız değerlendirmeleri de konu etmiştir.

İlmi ekol başlığı altında ise Şeyh Tantâvî Cevherî ve *el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinden, tefsirinin değerinden bahsetmiştir. Ayrıca ilmî tefsir ekolüne dair değerlendirmeler ve örnekler sunmuştur.

Vicdani tefsir ekolü başlığı altında Seyyid Kutub ve yazmış olduğu *fi Zilâli'l-Kur'ân* incelenmiştir. Tefsir metodu, akâid âyetlerini nasıl tefsir ettiği, tefsirinin değeri gibi konulara

değirmiştir. Yine bu eser hakkındaki görüşler değerlendirmiş, müellif tanıtmış eserinden ahkama ve akâide dair âyetleri nasıl tefsir ettiği örneklerle işlemiştir.⁵⁸

Cumhur metodu başlığı altında ise temsilcisi oldukları, Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî, Muhammed Ferîd Vecdî, Hasan Mahlûf, Şeyh Sa'dî ve İbn Bâdîs, Hasan el-Bennâ, Muhammed el-Hazar Hüseyin tefsirleriyle beraber ele alınmıştır. Daha önceki bölümlerde olduğu gibi müelliflerin hayatlarına yer vermiş, tefsir ilmine katkıları, tefsir yöntemleri, tahrife yönelik yönleri, ihtilafli meselelerdeki görüşleri ve âlimlerin kendileri için söylemiş olduğu değerlendirmelere yer vermiştir.⁵⁹

Serinin üçüncü kitabının büyük kısmını neşretmiş, ömrü yetmediği için kızı Senâ Fadl Abbâs ve öğrencileri tarafından eser tamamlanıp son cildi de 2016 yılında neşredilmiştir. Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, Sa'îd Havvâ, Eş-Şankîtî, Muhammed İzzet Derveze, Abdulkâdir Mollâ Huveyş el-Ânî ve Ahmed Mazhar Fadl Hasan Abbas tarafından; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, Muhammed Ebû Zehra, Abdulkerîm el-Hatîb ise kızı ve öğrencileri tarafından kaleme alınmıştır. İsmi geçen müfessirlerin müellifin metodu üzerine hayatlarına, eserlerine, ilgili görüşlerine, ahkam ve akâid âyetlerine bakışlarına, mucizeler ve ihtilafli meseleler hakkındaki görüşlerine vb. değinilmiştir.⁶⁰ Çalışmamızda bu cildi tasnif sistemi altında değerlendirmedeği için ele almayacağız.⁶¹

---

⁵⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/357-421.

⁵⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/457-789.

⁶⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 3/2.

⁶¹ Cûrânî, Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühû, 55-66.

4.FADL HASAN ABBAS'IN TEFSİR YÖNELİMLERİNE DAİR YAKLAŞIMLARI

Fadl Hasan Abbas tefsirleri tasnif etmeye başlamadan önce, kavramların doğru kullanılması ve doğru anlaşılabilmesi için bazı terimler hakkında ki görüşlerini belirterek eserini kaleme almaya başlamıştır. Bu bağlamda müellif, Tefsir tarihi boyunca farklı tanımları yapılan “Tefsir, Te’vil” kavramlarını açıklayarak konuya başlamaktadır. Biz de konuya genel kannatin ve müellifin görüşlerine yer vererek başlayacağız.

4.1.Tefsir

Tefsir -fesera- ya da ileri sürülen başka bir görüşe göre kalb edilmiş hali ile ile –sefera- kökünden gelen Kur’ân’ın yorumlanmasını ifade eden bir terimdir. Tefsir teriminin geldiği söylenen kökler arasında anlam bakımından ince farklar olmasına rağmen genel olarak benzer manaları taşımaktadırlar. *Fesera* bir fiil olarak “açıklamak, beyan etmek manalarına gelmektedir. *Sefera* da benzer şekilde “kapalı şeylerin aydınlanması” gibi manalara gelmektedir.⁶² Bunun yanısıra *fesera* fiili hissi, manevi, gizli olan şeyleri açmak, *sefera* ise maddi şeyleri açmak için kullanılmıştır.⁶³

Kur’ân-ı Kerim’e baktığımızda ise tefsir kelimesi sadece Furkan suresinde geçmektedir. *Onlar ne zaman bir talep ileri sürseler biz sana mutlaka kesin gerçeği ve en güzel açıklamayı bildiririz.*⁶⁴ Kâfirlerin taleplerini en güzel şekilde beyan etmek manasında kullanılmıştır. İstılâhî olarak ise tefsir; “*Kur’ân âyetlerini yorumlama ilmi ve bu alandaki eserlerin ortak adı*”⁶⁵ “*Kur’ân’ın medlülünü ya da Kur’ân’ın manasını bilmek, Kur’ân’ın manasıyla ilgilenen ilim*”⁶⁶ şeklinde tanımlanmıştır. Erken dönem kaynaklarında geçen bu tanımlar belirsizlik içermeleri ve tefsir ilminin bazı yönlerini eksik bırakmaları sebebiyle ıstılâhî olarak kusur içermektedirler. Zikredilen tanımlamalar Kur’ân ilimleri başta olmak üzere pek çok unsuru dışarıda bırakmaktadırlar. Bu da tanımın tam manasıyla yapılmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra genel ve özel olmak üzere pek çok tanım yapılmıştır.

Tefsir literatürüne baktığımızda çokça karşılaştığımız tanımların bir kısmı hiç şüphesiz rivâyet olgusunu temel alan tanımlardır. Sa’lebî (öl. 427/1035) “*el-Keşf ve’l beyân* adlı tefsirinin mukaddimesinde tefsir ile te’vîlin aynı olduğunu söyleyerek lügavi ve ıstılâhî olarak iki farklı

⁶² Abdülhamid Birişik, “Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011).

⁶³ İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 1/12.

⁶⁴ Furkân 25/32.

⁶⁵ Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 1/13.

⁶⁶ Enes Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu* (İstanbul: Ensar, 2019), 36.

tanım yapmıştır. İstilahî olarak “Tefsir; âyetin nüzûlünü, durumunu, kıssasını ve hakkında indiği sebepleri bilmektir”⁶⁷ şeklinde tarif etmiştir. Begavî, Necmeddin en-Nesefî gibi âlimler de rivâyeti ön plana çıkaran tanımlar yapmış; tefsir ilminin temelini rivâyet olduğunu bu tariflerde göstermişlerdir.⁶⁸ Tariflerde geçen nüzûl ve sebep rivâyetlerle bilinebilecek durumlardandır. Âyetlerin nerede ne zaman nazil olduğu Hz. Peygamber tarafından nasıl açıklandıkları rivâyetlerle bilinmektedir. Bu tanımlarda bu olguya vurgu yapılmıştır.

Tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn döneminde dirâyeti öne çıkaran tanımlar artmış, tanımlarda te’vîle vurgu yapılmıştır. Dirâyete ağırlık veren bu tanımlarda “insanın anlayabileceği miktarda, müfessirin kudreti kadar”⁶⁹ şeklindeki cümlelerle tefsirde rey’in önemi vurgulanmıştır. Tefsir ve te’vîli aynı anlamda kabul eden âlimlerin aksine rivâyetler arasındaki ilişki, dil bilgisi kuralları gibi diğer ilimlerle olan bağlantılar te’vîlle anlaşılabilir. ⁷⁰ Bu tür tariflerde tefsir ve te’vîl kavramları arasındaki fark da görülmektedir.

Rivâyeti veya dirâyeti öne çıkaran tariflerin yanında bu iki önemli hususu kapsayan kuşatıcı tarifler de yapılmıştır. Zerkeşinin tanımı bu tarifin bir örneği sayılabilir. Zerkeşî (öl. 794/1392), *el-Burhân* adlı eserinde tefsiri “*Yüce Allah’ın Peygamberi Muhammed’e indirdiği kitabının anlaşılmasına, manalarının açıklanmasına, hükümlerinin ve hikmetlerinin kavranmasına vesile olan ilimdir*”⁷¹ şeklinde tarif etmiştir. Müellif tanımın hemen devamında nahiv, sarf, beyan ilmi, esbâb-ı nüzûl, nasih-mensuh gibi ilimlerden de yardım alınması gerektiğini söylemiştir.⁷² Son dönemde yapılan çalışmalara baktığımızda Zerkeşî’nin tanımına yakın tariflerin yaygınlaştığı ve kabul gördüğü söylenebilir.

4.2. Te’vil

Geriye veya asla döndürmek, dönüp varmak manalarına gelen “evl” kökünden türeyen te’vîl “döndürmek, sözü iyice inceleyip varacağı mânaya yormak, bir şeyi amaçlanan son noktaya ulaştırmak”⁷³ manalarına gelmektedir. İstilahî olarak ise “Fiil ya da isim olsun bir şeyi murad edilen son noktasına döndürmektir”⁷⁴ şeklinde tarif edilmiştir. İlk dönemde tefsir

⁶⁷ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es- Sa‘lebî, *el-Keşf ve l-Beyân*, 1/88.

⁶⁸ Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 38.

⁶⁹ Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 35.

⁷⁰ Birişik, “Tefsir”.

⁷¹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi l-Kur‘ân* (Kahire: Dâru İbn Kesîr, 2000), 22.

⁷² Zerkeşî, *el-Burhân*, 22.

⁷³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 415; Yusuf Şevki Yavuz, “Te’vîl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Temmuz 2024).

⁷⁴ Ebû l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi l-Kur‘ân*, thk. Seyyid Keylani (Beyrut: Dâru l Marife, 2008), 31.

kelimesinin müradifi olarak kullanılan kelime ⁷⁵ daha sonraları yapılan ayırım ve çalışmalardan sonra Istilâhî anlamına evrilmiştir. Râgıb el-İsfahânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) tefsirin lafızlarda; te'vîlin manalarda kullanıldığını söylemiş, tefsirin daha kapsamlı olduğunu, bütün kitaplarda kullanılabileceğini, te'vîlin ise daha çok ilahiyat kitaplarında kullanıldığını belirtmiştir.⁷⁶

4.3. Fadl Hasan Abbas Tefsir ve Te'vil Hakkındaki Görüşleri

Fadl Hasan Abbas kitabında âlimlerin tefsir ve te'vîl kelimelerini ayırdığını tefsir ve te'vîl kelimelerini aynı anlamda tutanlardan olmadığını açık bir şekilde dile getirmiştir. Bu konuda Âlûsî'nin tefsir ve te'vîl kelimeleri arasındaki farkın örfi olduğu görüşünü reddetmiş, örfün zaman ve mekâna göre değiştiğini, günümüzde de Âlûsî'nin zikrettiği gibi olmadığını ifade etmiştir. Âlûsî *Rûhu'l-me'ânî* adlı tefsirinin mukaddimesinde: “*Bana göre ikisinin arasındaki fark örfe göre olursa duyup duymadığımız bütün sözler bugünkü örfe muhalif olur; inkâr edilemeyecek şekilde bilirdi ki te'vîl de kutsi işaretler vardır. Tefsir ise bunun dışındadır.*”⁷⁷ demektedir. Fadl Hasan Abbas'da “Bizim anlayışımız farklıysa, zamanındaki görüşünün doğru olduğunu kabul ediyoruz. Ancak, zaman ve yer farklılıklarıyla birlikte, toplumun kabul ettiği anlayış zamanla değişebilir”⁷⁸ diyerek bu görüşü eleştirmiştir. Te'vîl kelimesi Hz. Musa kıssasında, müteşabihât ve rüya gibi farklı meseleler için kullanılmıştır. Müellif bu kullanımlardan yola çıkarak dikkatle bakıldığında iki kelime arasında fark olduğuna dikkat çekmiştir. Te'vîlin aklın ameliyesi olarak fikir yürütmeye ihtiyaç duyduğunu belirtmiş, Ragıb el-İsfahânî'nin zikretmiş olduğumuz tasnifine yer vermiştir. Te'vîlin tefsirden daha çok olduğunu ve yine tefsirin rivâyete, te'vîlin dirâyete has olduğu hususuna da yer vermiştir.⁷⁹

Fadl Hasan Abbas tefsir ve te'vîl kelimeleri hakkında geniş kapsamlı bir fikre sahiptir. Bu görüşlerini âyetlerle delillendirdiği gibi; hadisler ve sahabe döneminde yaşanan olaylarla da delillendirmiştir.⁸⁰ Tefsirin rivâyetlerin ve kelimelerin beyanı, te'vîlin lafızların arkasındaki mana olduğunu, bu sebeple sadece lafızla yetinilemeyeceğini söylemiştir. Yine bu görüşü hakkında âyetle istişhat etmiş Allah'ın mütedebbirleri övdüğünü söylemiştir.⁸¹ Tefsir ve te'vîl kelimeleri arasındaki farkları ve kendi tercihini aktardıktan sonra Zemahşerî'nin (öl. 538/1144)

⁷⁵ İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) Kitâbü (Te'vîlü) Müşkili'l-Kur'ân adlı eseri vb

⁷⁶ İsfahânî, *el-Müfredat*, 31.

⁷⁷ Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-me'ânî*, ed. Mahmut Şükri (Beyrut: Daru İhyâi't-Türasil-Arabî, 1994), 6.

⁷⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/110.

⁷⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 108.

⁸⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/110.

⁸¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/112.

el-Keşşâf ‘an hakâ’ı ikı gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl’ ve Beyzâvî’nin (öl. 685/1286) *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl* isimli kitaplarına dikkat çekerek tefsir kitapları için te’vîl kelimesinin kullanıldığını bazısının da tefsir kelimesini tercih ederek bu şekilde birbiri yerine kullanıldığını vurgulamıştır.⁸²

Kur’ân’a bakan her araştırmacı, ihtiyacı olduğu âyetleri Kur’ân’da bulur, inceler ve araştırma yaptığı hususta belirli hüküm ve sonuçlara gider. Örneğin Belâgat ilmiyle uğraşan bir âlim Kur’ân’ın âyetlerine baktığında ihtiyacı olduğu edebi âyetleri ve nizamı, âyetler de ki hakikat, mecaz, teşbih, kinaye vb meseleleri yine âyetler arasındaki lafzî nükteleri görür, Fıkıh veya sosyoloji âlimi Kur’ân’a baktığında kusursuz hukuk sistemini ve bu esasların insan hayatına en uygun olacağını, insani değerleri görür. Aynı şekilde kelimeler, felsefe ve diğer branşlardaki araştırmacılar da ihtiyacı olduğu şeyleri Kur’ân’ın eşsiz yapısından bulur. Her araştırmacı sonuca gitmek istediği konularda çeşitli esasları ve belirli yöntemleri takip eder. Bizlerde onların göstermiş oldukları bu çabalara ve takip ettikleri yöntemlere göre başlıklandırıp tasniflendirme yaparız.

Fadl Hasan Abbas’da ilk cildin üçüncü bölümünü tefsir yönelimlerine tahsis etmiş, Beyânî, Fıkhî, Akâidi, İlmî, Mevzû’î başlıkları altında bu yönelimleri incelemiştir. Son başlığı ideolojik veya usulsüz keyfi okumalarla Kur’ân’ın mahiyetinden kopuk, kabul edilemeyen tefsir yönelimlerini münharife başlığı altında ele almış, asılsız iddia ve yaklaşımları reddetmiştir.⁸³

4.4. Beyânî Yönelim

4.4.1. Beyânî Yönelimin Klasik Dönem Örnekleri

Sözlükte “ortaya çıkmak, açık seçik olmak; açıklamak, anlaşılır hale getirmek” gibi mânalara gelen beyân kelimesi ıstılâhî olarak ise “maksadı en beliğ lafızla ortaya çıkarmak” şeklinde tarif edilmiştir.⁸⁴ Beyânî tefsir ise “*Kur’ân belâgatı kapsamında teşbîh, istiâre, kinâyeye ve temsîl gibi beyân sanatlarını inceleyen ve bunlardan hâsıl olan hakikî, mecâzî veya lafzî ilişkileri inceleyen bir yöneliş*” olarak tarif edilmiştir.⁸⁵

Tefsire yönelik olan beyânî yaklaşım Hz. Peygamber döneminde başlamış, Kur’ân’ın meydan okumasıyla ilk örneklerini sahabe ve tâbi’un döneminde vermiştir. Müellif de tefsire

⁸² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve l-müfessirîn*, 1/112.

⁸³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve l-müfessirîn*, 1/399.

⁸⁴ İsfahânî, *el-Müfredat*, 68-69.

⁸⁵ İzzet Marangozoğlu, “Beyânî Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi”, *Mizânü’l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 2 (2016), 11-39.

dair beyânî yönelimi tasnif etmeden önce buna değinerek Kur'ân'ın yapı itibari ile en belîğ bir dil ile muarızlarını acze düşürecek şekilde nazmedildiğini, çeşitli merhalelerle ortaya koyduğu meydan okumanın karşılıksız kaldığını ve mümin kâfir herkesin etkilendiğini aktararak konuya başlamıştır.⁸⁶ Bu alanda öncü olmaları ve beyânî tefsire yön vermelerinden dolayı Hz. Peygamber döneminden günümüze kadarki kısımda önemli gördüğü isimleri eserleriyle beraber zikretmiş, kitaplarından alıntılar yaparak beyânî tefsir örneklerini sunmuş görüşlerini delillendirmiştir. Müellif zikrettiği isimlere karşı yapılan eleştirilere de yer yer cevap vermiş, güzel gördüğü hususları ve noksanlıkları dile getirmiştir.⁸⁷

Tefsir eserlerinin yazılmaya başlanmasıyla paralel olarak, dil ve nahiv âlimleri de eser telifine ve ilmi çalışmalara yönelmişlerdir. Ebû Ubeyde'nin (öl. 209/824 [?]) yazmış olduğu Mecâzü'l-Kur'ân, içerdiği belâgat konularının yanında sarf ve nahiv ilminin alanına giren konuları da incelemiştir. Ele aldığı konular ve tefsir yöntemi itibariyle bu türün ilk eseri olarak addedilmektedir. Eserde belâgat üslupları, belâgat konuları ve kaideleri vardır. Bu alanda ilk olması hasebiyle kendisinden sonra gelen çalışmaları etkilemiş ve yine kendisinden sonraki çalışmalarda esas olarak ifade edilen konuları ihtiva etmiştir.⁸⁸ Fadl Hasan Abbas bu sebeple Arap belâgatının doğduğu asıl kaynak olduğuna delalet ettiğini söylemiş ve beyânî yönelime onun kitabı ile başlamıştır.⁸⁹ Bunun yanında “Ebû Ubeyde'nin kitabında zikrettiği belâgat notlarından en kıymetlisi meânî ve beyân ilmine dair neşrettiği notlardır” diyerek kitap da önemli gördüğü hususu ifade etmiştir.⁹⁰

Ebû Ubeyde, kitabında cahiliyye ve İslam dönemine ait şiirlere yer vererek meânî ve beyân ilmine dair serdettiği görüşlerini desteklemiş, Arap dili ve belâgatına dair çalışma yapmak isteyenlerin baş kitaplarından olacağını zikretmiştir. Bu alanda ilk olması ve muhtevasının geniş olması sebebiyle üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.⁹¹

Fadl Hasan Abbas da dil ve beyân âlimlerinin çalışmalarına yer verirken ikinci olarak Ferrâ'yı ve kitabı Me'âni'l-Kur'ân'ı zikretmiştir.⁹² Ferrâ (öl. 207/822) Kûfe nahiv ekolünün önemli halkalarından biri olarak kabul edilmiş, nahiv ve sarf ilminin gelişimine katkılar

---

⁸⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/403.

⁸⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/401-501.

⁸⁸ Adem Yerinde, “Mecâzü'l-Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003).

⁸⁹ Yerinde, “Mecâzü'l-Kur'ân”.

⁹⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/407.

⁹¹ Yerinde, “Mecâzü'l-Kur'ân”.

⁹² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/411.

sunmuştur.⁹³ Sarf, nahiv ve belâgata dair pek çok örneği kitabına almış, beyânî tefsir hareketinin öncülerinden olduğu için, Ebû Ubeyde ve Câhiz'a uzun bir pasaj ayırmıştır.⁹⁴

İslam'ın yayılması ile Arap olmayan insanların dine girmesi sonucu Arap dili ve kaidelerine dair eserlere ihtiyaç artmış, Ferrâ'nın da kitabını sarf ve nahiv sorularına yardımcı bir kaynak talebi ile yazdığı rivâyet edilmiştir.⁹⁵ Ferrâ belâgat ilmine dair pek çok konuyu kitabına almış; yine sarf, nahiv ve i'râb kaidelerinin neredeyse hepsine değinmiştir. Eserin kendinden sonrakileri etkilediği en çok husus lügavî ve filolojik tahliller olmuştur.⁹⁶ Lugat ve tefsir kitapları olmak üzere pek çok eser ondan faydalanmış atıfta bulunmuştur.⁹⁷ Fadl Hasan Abbas da müellifin sarf, nahiv ve belâgata dair ele aldığı konulardan örnekleri okuyucularıyla paylaşmıştır.

Müellifin müstakil olarak ele aldığı son isim Câhiz olmuştur. Câhiz'in geniş bir bilgiye sahip olduğu, hafızasının güçlü olduğu, geçmişle olan bağının kuvvetli ve çabasının yoğun olduğu ifade edilmiştir. Bu özellikleri nedeniyle, Arap dilini savunma ve temsil etmede bir imam olduğu iddia edilmekte; ayrıca, Arap dili ve belâgatına dair pek çok meselenin onun eserlerinde yer aldığı belirtilmektedir.⁹⁸

Câhiz Arapçaya karşı yapılan popülist söylemlere karşı savunmalar yapmıştır. Fadl Hasan Abbas da Câhiz hakkındaki görüşünü delillendirmek için el-Beyân ve't-tebyîn ve Kitâbü'l-Hayevân isimli eserlerinden pasajları kitabına almıştır.⁹⁹

İbn Kuteybe (ö. 276/889) Câhiz'in yazmış olduğu er-Red ale'n-naşârâ ve'l-yehûd isimli eserinde Müslümanların aleyhindeki delilleri zikrettiğini, sanki zayıf Müslümanları şüpheye sokmaya çalıştığı iddiasında bulunmuş; Fadl Hasan Abbas da İbn Kuteybe'nin ilmine nispetle o büyük âlimin bu görüşe nasıl vardığını anlamamanın mümkün olmadığını söyleyerek yapılan eleştiriyi reddetmiş, böylelikle bir Câhiz savunması yapmıştır. İbn Kuteybe'nin kendi nefsi için Câhiz'e zalimce ithamlarda bulunduğunu söylemiş, meseleye insafli yaklaşmak adına konuyu etraflıca ele almak istediğini söylemiştir.¹⁰⁰

---

⁹³ İsmail Durmuş, "Nahiv", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Ağustos 2024).

⁹⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/411-420.

⁹⁵ Şükrü Aslan, "Me'âni'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003).

⁹⁶ Aslan, "Me'âni'l-Kur'ân".

⁹⁷ el-Lehecâtü'l-'Arabîyye fi Me'âni'l-Kuran, Menhecü'l-Ferrâ' fi Tefsiri Me'âni'l-Kur'ân, Dirâse fi'n-nahvi'l-Kûfi min hilâli Me'âni'l-Kur'ân

⁹⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/420.

⁹⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/422-428.

¹⁰⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/423.

Fadl Hasan Abbas, dil ve nahiv âlimlerinin bu alana katkı sağladığı gibi beyân âlimlerinin de pek çok katkı sağladığını ve burada Mu‘tezilî olan ile olmayanın farkı olmadığını ifade etmektedir. Bu düşüncesinden ötürü mezhep taassubu olmadan Câhiz’i zikretmiş daha sonra itikadi konularda aynı görüşte olmayan İbn Kuteybe’ye yer vermiş, îcâz hakkında yazarları müfessirler ile zikretmemiz gerektiğini söylemiştir.¹⁰¹

Müellif müstakil olarak üç ismi ele aldıktan sonra Bakillânî’ye kadarki sürede beyân âlimlerinin yaptığı çalışmalardan önemli gördüğü isim ve eserleri zikretmeye devam etmiştir. İbn Kuteybe’nin Kur’ân çalışmalarına dair büyük çabalarının olduğunu buna da delil olarak Te’vilü müşkili’l-Kur’ân isimli eserinin yeteceğini söylemiş, kendisinden sonra gelen belâgat âlimlerinin etkilendiğini ve kitabın çeşitli Kur’ân mevzuları ile dolu olduğunu vurgulamıştır. İbn Kuteybe kitabında belagata dair pek çok meseleye müstakil başlıklarla yer ayırmış, Kur’ân’ın belîğ yapısı sebebiyle tercüme edilemeyeceğini iddia etmiştir.¹⁰²

Fadl Hasan Abbas İbn Kuteybe hakkında söylenen “ilimle beraber edebiyat adamı değildir. Sadece edebiyat adamıdır” iddiasını reddetmiş, bunun apaçık bir zulüm olduğunu söylemiştir. Eğer sadece edebiyat ile ilgilense çağın en önde gelen edebiyat âlimlerinden olacağını savunmuş, güçlü edebi yönünün Te’vilü müşkili’l Kur’ân adlı eserinde ortaya çıktığını söyleyerek İbn Kuteybe savunması yapmıştır.¹⁰³

Yine kitap hakkında “İbn Kuteybe kendi zamanına kadar yazılan eserleri incelemiş, karşılaştığı ilim ve bilgileri özümsemiş ve bu alanda yazılan eserlerden olabildiğince faydalanmıştır. “Te’vil kitabı, okuyucunun yazar hakkında hiçbir şey bilmese bile bu kitabın geçmiş çalışmalardan faydalandığını, Ebu Ubeyde’nin kitabını hazmettiğini, Câhiz’in belâgata dair tasniflerine vakıf olduğunu anlar”¹⁰⁴ diyerek kitabın önemine değinmiştir.

Fadl Hasan Abbas, Câhiz’in Mu‘tezile, İbn Kuteybe’nin ehli sünnet olması hasebiyle yapılan övgü ve eleştirileri reddetmiş, meseleye yaptıkları ilmi çalışmalar zaviyesinden yaklaşmıştır. İkisinin de ilmi yüceliğinin yanında İbn Kuteybe’nin başlıklarıda öne çıktığını ve gereksiz açıklamalardan uzak durduğunu vurgulayarak Câhiz ile ayrıldıkları noktaları vurgulamış, eserinden pek çok örneği okuyucuları ile paylaşmıştır.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/428.

¹⁰² Abdülhamid Birişik, “Te’vilü müşkili’l-Kur’ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012).

¹⁰³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/429.

¹⁰⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/429.

¹⁰⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 1/431.

Müellif Rummânî (ö. 384/994) en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân adlı eserini de beyani yönelim başlığı altında zikretmiştir. Rummânî eserinde îcâzın çeşitlerini, teşbih, istiare vb. belâgat konularını ve Nazzâm'dan etkilendiği sarfe teorisini incelemiştir. Müellif gelenekte tartışılan birçok meseleyi olduğu gibi aktarmamış bunun yerine kendi değerlendirmelerine yer vermiştir. Tarihteki yanlış anlamalara değinerek aslında meselenin nasıl anlaşılması gerektiğine dair izahlar yapmıştır. İlk dönemlerden itibaren tartışılan Sarfe teorisi de bu izahlar arasında yerini almıştır. Fadl Hasan Abbas Rummânî'nin zikretmiş olduğu sarfe teorisinin Nazzâm'ın kastettiği gibi olmadığını, Rummânî'ye göre Kur'ân belagatında; îcâzın sırrının bulunduğu, hiçbir insanın güç yetiremeyeceği, belâgat tabakalarının en üstünü olduğu görüşüne yer vermiştir. Rummânî'ye göre sarfe teorisinin “îcâz vecihlerinden akli bir vecihdir” sözüne yer vererek meseleye objektif bir şekilde yaklaşmıştır.¹⁰⁶

Fadl Hasan Abbas, Hattâbî (ö. 388/998) ve Kur'ân'ın i'câzı üzerinde durduğu, sarfe ile alakalı görüşlerini de bildirdiği kitabı *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân* adlı eserine bu bölümde yer vermiştir.

Hattâbî îcâzın Kur'ân'ın tamamında olduğunu söylemiş, “belâgat belli kaideler üzerine kâimdir. O kaideler de îcâzın asıl sırrıdır” diyerek îcâz hakkındaki tartışmalarda yerini almıştır. Fadl Hasan Abbas da bu söze karşılık belâgatın belli zevkler üzerine kaim olduğunu ve zevklerin farklı olduğunu söylemiş, her zevk için bir illet vardır diyerek Hattâbî'nin görüşünü reddetmiştir.¹⁰⁷

Hattâbî'nin îcâz hakkındaki görüşünün Kur'ân nazımının bedîî nazmı üzere olduğunu aktarmış, bu görüşünü de Hattâbî'nin “Üç Risâle” isimli eserinden bir pasajla görüşlerine yer vermiştir.¹⁰⁸

Müellif bu alanda yapılmış önemli ve alana etki eden çalışmaları zikrettikten sonra “İmâmü'n-nühât” diye bilinen Abdülkâhir el-Cürcânî ve alanda büyük bir kabul gören nazariyesine yer vermiştir.

Kur'ân'ın i'câzının lafızda, manada veya her ikisinde olduğunu söyleyen tartışmalardan sonra Abdülkâhir Cürcânî i'câzın nazmında olduğunu iddia etmiştir. Kendisinden önce Câhiz,

---

¹⁰⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/446.

¹⁰⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/446.

¹⁰⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/447.

Rummânî, Hattâbî, Bâkılânî gibi âlimler Kur'ân nazmı üzerinde durup icazı ile ilişkilendirse de derli ve toplu en kapsamlı çalışmayı Abdülkâhir el-Cürcânî yapmıştır.¹⁰⁹

Delâ'ilü'l-i'câz adlı eserinde nazım hakkında görüşlerini delillendirmek için beyân ilminden bahsetmiş, daha sonra fesehat ve belâgatın yanlış anlaşıldığını, anlaşılabilmesi için Arap dil mantığını ve nahvi iyi bilmek gerektiğini iddia etmiştir. Müellif fesehatın tek tek harf ve kelimelerde olmadığını, bundan dolayı îcâz'ın kelimelerde aranmayacağını iddia etmiş, i'câzın Kur'ân'ın nazmında, yani ahenk ve üslubunda olduğunu savunmuştur.¹¹⁰ Nazım hakkında ilk kapsamlı çalışma olması ve ortaya koyduğu teori ile kitap büyük etki uyandırmış; kitap üzerinde tashih, tahkik, haşiye çalışmaları yapılmıştır.¹¹¹

Esrârü'l-belâga isimli eserinde ise beyân ilminin konularına değinmiş, *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserinde olduğu gibi görüşlerini sağlam bir temele oturtmaya çalışmıştır. Müellif belagat konusunun yeterince ele alınmadığını söylemiş, beyân ilminin temellerini attığı söylenmiştir.¹¹²

Fadl Hasan Abbas mevzubahis iki eserin bu alanda yapılmış eski ve yeni çalışmalar arasında en iyisi olduğunu söylemiş, *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserinden “Lafza lafız olması cihetiyle manaya da mana olması cihetiyle bakılmaz. Birinciye mananın kalıbı olması açısından ikincisine de mevzubahis lafızla manayı tabir etmesi açısından bakılır” sözüne yer vermiş, bu görüşün yeni bir açılım olduğunu söylemiştir.¹¹³

Fadl Hasan Abbas Abdülkahir Cürcânî'den övgüyle bahsetmiş kendinden sonraki eserler için kaynak görevi gören Zemahşerî'nin Keşşaf adlı eserinin Cürcânî'nin nazariyesinin eksiksiz, tam bir şekilde pratiğe dönüşmüş hali olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁴ Müellif Zemahşerî'nin tercüman veya nakilci olmadığını, Cürcânî'nin bu alandaki önderliğini ve payını mukaddimesinde överek verdiğini söylemiştir.

Fadl Hasan Abbas dirâyet yahut dirâyet ve rivâyeti cem ettiği kabul edilen ve pek çok eserde dirâyet tefsiri başlığı altında zikredilen Keşşâf tefsirini, beyânî tefsir bölümünde yer vermiştir.

---

¹⁰⁹ Sedat Şensoy, “Nazmü'l-Kur'ân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı, 2006).

¹¹⁰ Hulisi Kılıç, “*Delâ'ilü'l-i'câz*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994).

¹¹¹ Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fi Dirâyeti'l-i'câz*, Muhammed Abduh ve Şeyh Muhammed eş-Şinkîti'nin tashihleri ve Muhammed Reşîd Rızâ'nın hâşiye ve izahları ile basılan *Delâ'ilü'l-i'câz* (Kahire 1321, 1331, 1366), daha sonra Ahmed Mustafa el-Merâgî (Kahire 1369/1950), Muhammed b. Tâvî (I-II, Tıtvân 1950), Muhammed Abdülmün'im Hafâcî (Kahire 1389/1969) ve Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire 1404/1984) tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.

¹¹² Hulisi Kılıç, “*Esrârü'l-belâga*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995).

¹¹³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/450.

¹¹⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/448.

Zemahşerî eserinin mukaddimesinde Kur'ân tefsirinin zor olduğunu söyleyerek müfessirde bulunması gereken özelliklerden bahsetmiştir. Zemahşerî'ye göre Kur'ân'ı tefsir edecek kimse; Arap belâgatına, beyân ve bedî' ilmi başta olmak üzere diğer ilimlere de vakıf olması gerekmektedir. Bunun yanı sıra zihin yapısının da güçlü olması gerektiğini iddia etmektedir.¹¹⁵ Sahihî Müslim dışında kaynak zikretmeyen Zemahşerî, âyetleri öncelikle dil ve belagat kaideleri ile Arap şiirlerinden örnekler vererek açıklamaya çalışmış, hadislere ve sahabe kavillerine yer vermiştir. Bunun yanında Kur'ân'ın îcâzını ve nazımın güzelliğine vurgu yapmış, itikadi konularda mensubu olduğu Mu'tezile mezhebinin görüşlerine yer vermiştir. Müellif kaynak olarak muhtelif eserlerden faydalanmış, Rummânî'nin metodunu takip ettiği iddia edilmiştir. Bununla beraber pek çok müfessire kaynaklık etmiş, çeşitli amaçlarla üzerinde 50'den fazla çalışma yapılmıştır.¹¹⁶

Müellif Zemahşerî'nin eserini Rummânî'den aldığını itham edenlere karşı Zemahşerî savunması yapmış, Rummânî'den hiç şüphesiz etkilendiğini ama bunun ona nispet edilemeyeceğini söylemiştir.¹¹⁷ “Cürcaninin îcâzdaki nazariyesini tatbik etmesi onun yükü (ilmi) az uygulaması da müktesep diyemeyiz. Yani bu onun ilimde derinliği olmayan taklitçi biri olduğu manasına gelmez. Bilakis nitelikli bir tenkitcinin tatbikidir” sözü ile Zemahşerî'ye getirilen eleştirileri reddetmiş onun ustalık ve inceliğini gösterecek pek çok ziyadesi olduğunu söylemiştir.

Fadl Hasan Abbas Keşşaf'ın üslubunun güzelliğini, Kur'ân nazımının sırlarını görmek için Fatiha suresine bakmanın yeterli olacağını söylemiş, insanın nefesine uygunluğuna vurgu yapmıştır. Müellif, kitabın tamamında yaptığı üzere görüşlerini iddia ettiği kitaptan pasajlarla delillendirmiştir.¹¹⁸

Keşşaf'ın etkisi üzerinde de duran Fadl Hasan Abbas ona muhalif olanların dahi kabul ettiği bir eser olduğunu, meânî ilmi ile beyân ilmini isimlendirme açısından ilk ayıran kişi olduğunu, asırlar boyu beyân okulu öğrencilerinin ona yöneldiğini söyleyerek etkisinden şöyle söz etmiştir; “*Neseî eserinin tamamında ondan istifade etti. Beyzâvî, bu ibareyi sıkıştırarak, Ebüssuûd ise çok yönlü bir şekilde aktardı. Keşşaf'tan etkilenenler elbette bu kadar değildir. Ebû Hayyân, Fahreddin er-Razî ve diğerleri için Keşşaf'ın ibaresi yoğun bir kaynak oldu, bu müfessirler onun bazı görüşlerini kabul ediyor bazılarını ise reddediyorlardı.*”

---

¹¹⁵ Ali Özek, “el-Keşşâf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022).

¹¹⁶ Özek, “el-Keşşâf”.

¹¹⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/450.

¹¹⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/450.

Ayrıca Zemahşerî'nin tefsir ilmine katkılarını ve etkilerini vurgulamak amacıyla, ehli sünnet tefsirinin önde gelen örneklerinden bazılarını seçerek eserinin büyüklüğünü ortaya koymaya çalışmıştır.

4.4.2. Beyani Yönelimin Modern Dönem Örnekleri

Müellif beyânî yönelimin modern örneklerinden İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin de inkâr edilmez bir çabası olduğunu söylemiştir. İbn Teymiyye'nin Kur'ân'ın bütün âyetlerini tefsir etmese de eserlerinde tefsir etmiş olduğu âyetlerde derin anlam bilgisini ve beyânî yönelimin görüldüğünü söylemiştir.¹¹⁹ Aynı şekilde İbn Kayyim'inde Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmese de bazı sureleri müstakil eserlerle tefsir ettiğini, bu tefsirlerde beyânî yönelimin açıkça görüldüğünü belirtmiştir.¹²⁰ Müellif İbn Kayyim ve İbn Teymiyye'nin eserlerinden aldığı pasajlarla beyânî tefsir örneklerine yer vermiş ve usulü olduğu üzere görüşte bulunduğu fikirlerini delillendirmiştir.

Fadl Hasan Abbas beyânî tefsir hareketine müfessir, edebiyatçı ve mütekellimlerin dışındaki isimlerden de bu alana katkı yapıldığını söylemiş ve Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) ve kardeşi Şerîf er-Radî'yi (ö. 406/1015) buna örnek olarak göstermiştir. Şerîf el-Murtazâ'nın pek çok ilimde imam olduğunu, *Emâli* isimli kitabında pek çok âyet ve hadis-i şerifin açıklamasında beyânî yönelimin örneklerini bulabileceğimizi söylemiştir. Şerîf er-Radî'nin de büyük bir şair olduğundan ve şiir koleksiyonundan bahsetmiş, *Telhîsu'l-beyân fî ('an) mecâzâtî'l-Kur'ân* isimli eserinde beyânî yönelime dair pek çok örneğin bulunduğunu belirtmiştir. Müellif yönelimleri ele aldığını ve her örnek üzerinde durmanın yersiz olduğunu söyleyerek okuyucularını bu iki ismin kitabına yönlendirmiş, kitaplarından örnekler getirmemiştir.¹²¹

Selefî akımın öncü isimlerinden İbn teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'yi, Şîi müfessirlerden Şerîf el-Murtazâ ve Şerîf er-Radî ile zikretmesi müellifin meselelere mezhep taassubu olmadan ilmî bir şekilde yaklaştığının en güzel örneklerinden olmuştur.

Fadl Hasan Abbas beyânî tefsirlerden söz ederken Muhammed Abduh ve öğrencileri için müstakil başlık açmış; Abduh'un hayatını, görüşlerini, tefsir metodunu ve tefsirinin özellikleri gibi meseleleri eserin ikinci cildinde ictimâ'î tefsir ekolü başlığı altında uzunca

---

¹¹⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/456.

¹²⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/457.

¹²¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/458.

işlerken¹²² beyânî tefsir başlığı altında ise kısaca etkisinden bahsedip tefsir örneklerine yer vermiştir.

Fadl Hasan Abbas, Muhammed Abduh'un kendisinden sonra beyânî tefsir için inkâr edilemez bir etki bıraktığını, belâgat ilminin gelişimine katkısı olduğunu söylemiş, ister devlet eliyle ister halk eliyle yapılsın ilk hedefinin dilde ıslah çalışması olduğuna dikkat çekmiştir.¹²³ Reşid Rıza'nın eser ve görüşlerinin Abduh'un fikir ve görüşlerine dayandığını aktararak tefsir ettiği âyetlerden bazı pasajlar paylaşmıştır. Muhammed Abduh'un bu alandaki yoğun çabalarına değinmiş, ayrıntılı meseleleri ictimâ'î tefsir ekolü başlığı altında incelemiştir.

Müellif daha sonra beyânî yönelimde ileri düzey çalışma yapan eser ve müelliflere yeni bir başlık açmıştır. Bu çalışmaların her biri Kur'ân'ın edebi yönünü farklı bir vechiyle ele aldığı için karmaşık bir yapının bileşenleri benzetmesiyle amaç ve hedeflerinin farklılığına vurgu yapmıştır.

Fadl Hasan Abbas, son asırda beyânî gelişimin öncüsü olarak Muhammed Abduh'u kabul etmiş, bu yönelişin okulunun temelini ise Mustafâ Sâdık er-Râfiî'ye dayandığını belirtmiştir. Abbas, Râfiî'nin önemine dikkat çekerek, onun kaleminin güçlü, edebiyatının derin, aklının kuvvetli ve bilgisinin geniş olduğunu vurgulamıştır. Müfessirlerin beyân âlimleriyle ve icâz üzerine yazan âlimlerle farklı bir çizgide olduklarını ifade eden Abbas, bu nedenle Râfiî'nin müfessir mi yoksa icâz konusunda bir âlim mi olduğu sorusuna, onun bir müfessir olduğunu belirterek cevap vermiştir. Ayrıca, bu dönemde beyânî nazariyatın esaslarını ilk koyan kişinin Mustafâ Sâdık er-Râfiî olduğunu iddia etmiştir.

Mustafâ Sâdık er-Râfiî İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-nebeviyye isimli eserinde Kur'ân'ın üslubundan, nazmından, icâzından, harf ve ses özelliklerinden, cümle ve kelime bilgilerinden bahsetmiş, Kur'ân'ın ulaşılmaz olduğunu savunmuştur. Eserde Hattâbî ve Abdülkâhir el-Cürcânî'nin kitaplarının etkisi görülse de Câhiz, Muhammed b. Zeyd el-Vâsîtî, Ali b. İ'sâ er-Rummânî, Bâkılânî, Fahreddin er-Râzî, İbn Ebü'l-İsba' ve İbnü'z-Zemlekânî gibi âlimlerden faydalandığı söylenmiştir.¹²⁴ Fadl Hasan Abbas'da Mustafa Sadık er-Rafii'nin eserlerini telif ederken edebi bir üslup takındığını, bu sebeple ilmi ve edebi birikimi olmayanların onun kitaplarını zor anlayacağı söylenmiştir.

---

¹²² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/12-86.

¹²³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/462.

¹²⁴ Aruçi, "İ'câzü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000).

Fadl Hasan Abbas, son asırda Mustafâ Sâdık er-Râfî'nin Kur'ân beyânında yeni bir yol açtığını belirtmiştir. Ancak, onun üslubunun ağır ve ibaresinin zor olduğunu da ifade etmiştir. Diğer taraftan, Muhammed Abdullah Dirâz'ın derin bilgiler sunduğunu ancak üslup ve ibaresinin daha kolay olduğunu söylemiştir.¹²⁵ Eğitim için bir süre Paris'te de bulunan Dirâz, en-Nebe'ü'l-'azîm Nazarât cedîde fi'l-Kur'âni'l-Kerîm isimli eserinde Kur'ân'ın i'câz yönlerini, dilinin mucize oluşunu ve Batılıların Kur'ân hakkındaki ön yargılı görüş ve şüphelerini ele almış, ilgili iddiaları çürütmüştür.

Fadl Hasan Abbas müellifin Kur'ân hakkında iddia edilen şüphelere vermiş olduğu cevapları ve beyâni tefsir örneği olarak müellifin tefsir ettiği bazı âyetleri örnek olarak kitabına almıştır.¹²⁶ İlim talebelerinin, genç Müslümanların ve İslam kütüphanesinin bunun gibi bir kitaba ihtiyacı olduğunu bu sebeple Abdullah Dîrâz'ın yazmış olduğu bu eserin büyük bir boşluğu kapattığını söyleyerek okuyucularına önermiştir.¹²⁷

Fadl Hasan Abbas duygusal eğitim ekolü tefsir okulu başlığı altında uzunca ele aldığı Seyyîd Kutub'u beyâni yönelim başlığı altında da yer vermiş, *et-Tasvîrü'l-fennî fi'l-Kur'ân* isimli eserini burada zikretmiştir. Edebi tasvirin mücerret bir manadan ziyade; psikolojik durumları, tarihi olayları hikâye ve atasözlerini somutlaştırıcı bir şekilde ele aldığını bunun sonucunda okuyucunun eşsiz Kur'ân manzarasını hissedebileceğini söyleyerek okuyucularına kitap hakkında ışık tutmuştur.

Ahkam âyetleri dışında eserini bu minvalde kaleme alan Seyyid Kutub'un çağın içinde bulunduğu, insanların sıkıntı çektiği meselelere değindiğini ve kendisinin ilk eseri olduğunu vurgulamıştır. Kur'ânda tasvir sanatını önemseyen müellifin bunu yaparken çeşitli ilim dallarından faydalandığını, Kur'ânın icazı, âyetler arasındaki lafız ve mana uyumu, kıssaların özellikleri gibi konuları uzunca işlediğinden söz etmiştir. Fadl Hasan Abbas edebi tasvire örnek olması açısından farklı meselelerden seçtiği tefsir örneklerine yer vermiş, psikolojik çıkarımlarının insanı çok etkilediğini dile getirmiştir.¹²⁸

Beyânî yönelimin modern dönem temsilcilerinden biri de hiç şüphesiz Emîn el-Hûlî'dir. Hukuk fakültesini bitirdikten sonra Edebiyat Fakültesi'ne Arap Edebiyatı hocası olarak atanan Emîn el-Hûlî, Kur'ân'ın, Arapçanın en yüksek edebi örneği olduğunu savunmuştur. Bu nedenle, tefsir çalışmalarında öncelikli olarak dikkate alınması gereken noktanın edebi yönü olduğunu

---

¹²⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/472.

¹²⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/472-476.

¹²⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/477.

¹²⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/477-482.

ifade etmiş ve edebi çalışmaların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Şeriat Fakültelerinin ve bu alanda çalışma yapanların Kur'ânda bulunan eşsiz edebi yönlerine bakmadan sadece hüküm âyetleri ile ilgilendiğini söyleyerek Kur'ânın beyanını, ihtişamını, üslubunun güzelliğini, sözlerinin belagatını incelemenin zorunlu olduğunu savunmaktadır.¹²⁹

Müellifin bu görüşlerini naklederek ele aldıktan sonra Fadl Hasan Abbas, Emîn el-Hûlî'nin müfessirlerin Kur'ân'ı sırayla âyet âyet tefsir etmelerinden ziyade, konulu tefsir çalışmalarının daha verimli bir yöntem olduğuna dair görüşüne de yer vermiştir. Abbas, el-Hûlî'nin edebiyat, tefsir ve belâgata dair görüşlerini topladığı *Menâhicü't-Tecdid* adlı eserinden alıntılar yaparak, bu görüşlerin örnek teşkil etmesi amacıyla paylaşmıştır.¹³⁰

Fadl Hasan Abbas modern dönemde beyânî yönelim üzerine çalışmalar yapan isimlere yer verirken Âişe Abdurrahman'ı da zikretmektedir. Müellifin Beyânî çalışmalara önem verdiğini bu hususta pek çok üniversitede konferanslar düzenlediğini belirtmektedir. Edebiyat Fakültesindeki öğrencilerin Kur'ân'ı edebi yönden tahlil etmemelerinden dolayı suçladığını dile getirmiş, Kur'ân'ın her şeyden önce inanç ve davranışları düzeltmenin esas olduğu görüşüne yer vermiştir. Aişe Abdurrahman'ın tefsir etmiş olduğu kısa surelerde, Emîn el-Hûlî'nin metodunu takip ederek önce kelimelerden ve dildeki karşılığından sonra Kur'ân'da nerelerde geçtiğinden daha sonra da müfessirlerin sözlerinden ve cümlelerden bahsettiğini söyleyerek yöntemine değinmiştir.¹³¹

Modern dönemde yapılan beyânî çalışmalara yer veren Fadl Hasan Abbas, Şam'ın son âlimlerinden olan Muhammed Mübarek ve kitabı *Dirasat Edebiyye li-Nusûs min el-Kur'ân* isimli eserine de yer vermiş, kendisinin çok yönlü ve geniş bir birikime sahip olduğunu söyleyerek kendisinden övgüyle bahsetmiştir.

Fadl Hasan Abbas, müellifin Kur'ân'ı tefsir ederken önce sure veya ilgili âyetlerin genel anlamını özetlediğini, ardından bu anlamı genişleterek aralarındaki bağlantıları ortaya koyduğunu belirtmektedir. Müellif, müfessirlerin ifadelerinden alıntılar yapmaksızın, edebi yöntemin özelliklerine ve edebi konulara dair mevzularda açıklamalarda bulunmuş, ayrıca âyetleri kelime, terkip, cümle yapıları, edebi özellikler, anlam derinliği, tabir güzelliği, telaffuz ve tını açısından değerlendirmiştir. Abbas, müellifin bu yaklaşımının, edebi sanatla olan ilişkisini ortaya koyduğuna ve eserin okuyucuya ağır gelmeyeceğine dikkat çekmiştir.

---

¹²⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/483.

¹³⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/484.

¹³¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/486.

Müellifin metodunu anlamak için onun kitabından bir örneğin daha açıklayıcı olduğunu söyleyen Fadl Hasan Abbas Müfessirin çeşitli yönlerden ele aldığı Âdiyat Suresi tefsirine yer vermiştir.¹³²

Fadl Hasan Abbas, Muhammed Receb Bumi'nin Kur'ân beyanına dair kaleme almış olduğu *Hutuvâtu't-tefsîri'l-beyânî* isimli eserinde sahabe döneminden başlayarak bu beyânî alandaki çabalardan ve ihtilaflardan; *Beyânü'l Kur'ân'î* isimli eserinde ise Kur'ânın inceliği, hakikat ve mecaz konusu, kıssaları, âyetlerin uyumu gibi beyana dair muhtelif konuları ele aldığından bahsetmektedir. Müellifin iki kitabını da büyük bir özenle yazdığını söyleyen Fadl Hasan Abbas kendisini uyarmasına rağmen siyasi sebeplerden ötürü her iki kitabında da Seyyid Kutubu alamadığını üzücü bir durum olarak nitelemektedir.¹³³

Fadl Hasan Abbas'ın beyânî yönelim tasnifi hem klasik hem de modern örnekler üzerinden detaylı şekilde ortaya konulmuştur. Abbas, bu yönelimin Kur'an'ın belâgat yönünden mucizesini ortaya koyma konusunda güçlü bir araç olduğunu kabul ederken, onu dar anlamda edebiyatla sınırlandırmamak gerektiğini, aksine mana derinliği ve maksat vurgusuyla desteklenmesi gerektiğini savunduğu görülmektedir. Abbas'ın bu yaklaşımı, beyânî yönelimi modern dönemde yeniden yorumlanabilir ve geliştirilebilir dinamik bir çerçeveye oturttuğu, böylece sadece geçmişi taklit eden değil, aynı zamanda çağın ihtiyaçlarına cevap verebilen bir tefsir metodolojisinin kapısını araladığı söylenebilmektedir.

4.5. Fıkhî Tefsir

Fadl Hasan Abbas tefsir yönelimlerini incelerken ikinci olarak fıkhî tefsir başlığı altında bu alandaki çaba ve çalışmalara yer vermiştir. Kur'ân'ın beyan ve belâgatıyla muarızlarına meydan okuduğu gibi getirmiş olduğu sistem ve kanunlarla da tüm insanlığa meydan okuduğunu düşünen müellif; Kur'ân hükümlerinin hayatın çeşitli alanlarında devrim meydana getirdiğini, bunun sonucunda İslam ümmetinin insanlığın liderliğine yükseldiğini belirtmektedir. Sahabenin ahkam âyetlerinden hüküm istinbat etmesinin zaruri olduğunu ve o dönemde en çok ihtilafın ahkam âyetleri üzerinde olduğuna vurgu yaparak o döneme dair kısa bilgiler vermiştir.¹³⁴ İlk asırdan sonra Kur'ân çalışmalarının çeşitlenmesi ile ahkam âyetleri üzerinde de çalışmaların arttığını belirtmiş, ahkam âyetlerini tefsir eden ilk kitabın İmam Şâfiî'ye ait olduğunu söylemiştir. Daha sonra mezheplerin çoğalmasıyla bu çalışmaların

---

¹³² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/490.

¹³³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/496.

¹³⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/505.

arttığından ve ilk dönemde ahkam âyetlerinin mücerred bir şekilde değil de Kur'ân'ın bütününe tefsir edilmesi ile yapıldığından söz etmiştir.¹³⁵

Muhammed Abduh'a kadarki olan sürede müfessirlerin, ahkam âyetlerini mensup oldukları mezheplerinin görüşleri üzerine tefsir ettiğini daha sonra mezhep ve taassuptan uzak, hikmetin hakim olduğu incelemenin öne çıktığını, özellikle de Kur'ân'ın teşri i'câzı üzerinde durulduğunu söylemiş, Menar tefsirinde bunun örneğini bulabileceğimizi ifade etmiştir. Modern dönemde müfessirlerin Kur'ân'ın getirmiş olduğu; medeni, cezai, sosyal ekonomik ve siyasi mevzuatı yeni bir görünümle vurguladıklarını, İslam düşmanlarının hüküm hakkındaki şüpheleri üzerine durduklarını belirtmiştir. Bu dönemdeki çabalarından ve fikhî tefsire katkılarında ötürü de başta Muhammed Ebû Zehre olmak üzere Mahmûd Şeltût, Mevdûdî, Muhammed Yûsuf Mûsâ, Dr. Mustafa es-Sibai' ye teşekkür edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁶

Fadl Hasan Abbas ilk dönemde ahkam âyetlerinin durumunu kısa bir şekilde özetledikten sonra, son dönemde fikhî tefsirlerin durumunu geniş bir şekilde ele almaktadır. Müellif bahsetmiş olduğu modern dönem fikhî tefsirlerde öne çıkan olguyu; içtimâî, siyasi ve müfessirlerin sunmuş olduğu diğer hükümler başlığı altında incelemektedir.

Fadl Hasan Abbas, içtimâî hükümleri, dönemin müfessirlerinin yoğun bir şekilde ilgilendiği ve aynı zamanda üzerinde büyük şüphelerin bulunduğu bir konu olarak nitelendirmiştir. Bu bağlamda, aile yapısı ve kölelerin azat edilmesi meselesi üzerinden örnekler vererek bu konuyu tartışmaya açmıştır. Bu konuların fıkıha dair sosyal konular içerdiğini söyleyerek müfessirlerin nasıl ele aldığını işlemeye çalışmıştır.¹³⁷

Aile konusunda; çok eşlilik, boşanma, miras gibi hususlardaki İslam düşmanlarının şüphe ve sorunlarının yeni olmadığını ama bu alanda çalışma yapanların asrın gerektirdiği yeni bir üslup ile meseleleri cevaplandırıldığını belirterek, modern dönemdeki fikhî tefsirlerin özelliğine değinmiştir.

Çok eşlilik mevzusunda; İslam'dan önce var olan hiçbir kanunda bunun yasaklanmış olmadığını, İslam'ın çok eşliliği sınırlandırıp bazı kurallar koyduğunu, esasında İslam'a saldırmak için bu mesele üzerine gidildiğini iddia etmiştir. Boşanma mevzusunda da İslam'ın bunu mübah kıldığını fakat bunun da âyette belirtildiği gibi bazı şartlarının olduğunu; iddet,

---

¹³⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/505.

¹³⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/506.

¹³⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/507.

bâin talak gibi hususlara değinerek anlatmış; İslam'ın boşanmayı hoş görmediğini de eklemiştir.¹³⁸

Miras hususunda ise hükümlerdeki insani ve ekonomik muamelelerin bilinmesi durumunda ona yöneltilen itirazların boşa çıkacağını söyleyerek, bu hususta getirilen eleştirilere cevaplar vermiştir. Kadının mirasta az alması meselesinde kadının nafaka ile sorumlu olmadığını vurgulamış, eşitliğin adil olmayacağını iddia etmiştir. İslam'ın kadınlara kısıtlama getirdiği, haklarını kullanmaktan engellediği ve erkeklerden aşağı tuttuğu iddialarının asılsız olduğunu; bunun aksine İslam'ın modern toplumların bile hayal edemeyeceği haklar verdiğini belirterek bu görüşte olanlara reddiye yapmıştır.¹³⁹

Fadl Hasan Abbas, kendi görüşlerini ortaya koyduktan sonra, modern dönemdeki müfessirlerin Kur'ân'ın sunduğu hükümlerle insanlığın ıslah edilip mutluluğa ulaşacağına dair açıklamalarda bulduklarını belirtmiştir. Bu bağlamda, mevcut şüphelerle mücadeleye verdikleri önemin altını çizen Abbas, modern dönemde ahkâm âyetlerinin nasıl tefsir edildiğine dair önemli bir ışık tutmuştur.

Fadl Hasan Abbas, İslam'da kişi ve inanç özgürlüğünün temel bir ilke olduğunu vurgulamış ve köleliğin, sadece İslam toplumlarına özgü olmayıp, aynı zamanda medeni ve felsefi açıdan gelişmiş toplumlarda da mevcut bir olgu olduğunu hatırlatmıştır. Kölelik meselesine akılcı ve en sağlam yaklaşanın İslam olduğunu, önce köleliğin kapısını kapatıp kaynağını kurduğunu, sebeplerini kaldırdığını bunun yanında kişiyi azat etmenin nasihat edildiğini söyleyerek bu konudaki görüşlerini açıklamıştır. Köleliğin sebeplerini ve o dönemde var olan toplumdaki karşılığını anlatarak iddialarını delillendirmeye çalışmıştır.

İçtimai hükümlerde aile ve köle azadı meselesini vurgulayıp kendi görüşlerini serdettikten sonra bu konular ile alakalı pek çok âyeti kitabına almış, okuyucularına içtimâî hükümleri içeren tefsirlerden örnekler sunmuştur. Bu hassas konularda da ılımlı görünmek adına metnin anlamından uzak yorumlar getirenleri cahillik hatta küfür ve dalalet ile suçlamış bu tür yazarlara karşı okuyucularını uyarmıştır.¹⁴⁰

Siyasal hükümlere dair değerlendirmelerinde Abbas, Batı'nın İslam toplumlarında din ile devlet işlerini ayırma fikrini yaygınlaştırmasının en büyük tehditlerden biri olduğunu ileri sürer. Bu nedenle modern müfessirlerin siyasî meseleleri görmezden gelmemeleri gerektiğini

---

¹³⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/508.

¹³⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/508.

¹⁴⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/507-519.

savunur. Siyasi nizamdan bahsederken bunun manasının “bireyin devletle olan ilişkilerini düzenleyen Kur’ân hükümleridir” diyerek, atmış olduğu başlığın sınırlarını çizmiştir.¹⁴¹

Modern çağda tefsirde ortaya çıkan en önemli siyasi konuların öncelikle Allah'ın indirdiği ile hükmetmek, Müslüman olmayanlara karşı Müslümanların konumu ve ümmetin birliği meselesi olmuştur. Bu konular hakkında pek çok tartışma ve görüş olduğunu ifade ederek kendisi de bu meseleleri ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.¹⁴²

Allah'ın indirdiği ile hükmetmenin en büyük mesele olduğunu, hâl böyleyken Müslümanların başkalarının örf ve adetlerini miras alarak, Kur’ân'ın hükümlerini terk ettiklerini söylemiş bu konuda tehdit içeren âyetlerin pek çoğunu zikretmiştir. Bu bölümde eleştiri dilini ve tavrını sertleştiren Fadl Hasan Abbas, Âlûsî'nin Ruhul Meani ve Reşîd Rızâ'nın Menar isimli eserlerinden pasajlar sunmuştur. Daha sonra muhtelif isimlerin yumuşaklık ve sertlik arasında tavrı tuttuğunu belirtmiştir. Kendisi ise İslam hükümlerinin hiçbir surette geri bırakılamayacağını vurgulamıştır. Modern çağdaki bazı yazarların belirttiği gibi olası esnemelerin sonunun sefalet olacağını söyleyerek ikazda bulunmuştur.¹⁴³

Müslümanların başkaları karşısındaki konumu hakkında ise araştırılması gereken bir konu olduğunu dile getirmiş; Müslümanların Yahudi, Hristiyan ve diğer kâfirlerle ilişkisinin nasıl olması gerektiği sorusuna cevap vermeye çalışmıştır.

Kur’ân'ın muhtelif yerlerinde “Mü'minler, mü'minleri bırakıp da kâfirleri kendilerine dost edinmesinler.¹⁴⁴ Ey inananlar! Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyin”¹⁴⁵ gibi âyetlerin âlimler arasında ihtilafı olduğunu, âyette geçen “vela” kelimesini bazı müfessirler şefkat ve iyi muamele manasında kabul ettiğinden kavga etmedikleri sürece dost edinmekte sakınca görmediklerini; bazılarının ise sosyal sistemde değil kişisel meselelerde ayırmamız gerekir görüşüne yer vermiştir. Müellif her iki mananın sonucunu ne anlamlara gelebileceğini Afganistan, Filistin ve son dönemde Müslüman beldelerin yaşamış oldukları güncel sorunlara göre cevaplandırmıştır.¹⁴⁶

Fadl Hasan Abbas Kur’ân âlimlerinin bu gibi hassas konuları ihmal etmemesi gerektiğini defaatle vurgulamış bu konularda Hudeybiye Antlaşmasını esas alarak Yahudilerle barış sağlanması gerektiğini söyleyenler dahil olmak üzere, yumuşak davrananlara isim

---

¹⁴¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 1/520.

¹⁴² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 1/520.

¹⁴³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 1/526.

¹⁴⁴ Ali imran 3/28.

¹⁴⁵ Maide 5/51.

¹⁴⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 1/527.

belirtmeden ağır ithamlarda bulunmuş; ABD ve İngiltere gibi Müslümanlara zarar vermesi ile bilinen ülkeler ile yakınlaşmaması gerektiğini iddia etmiştir. Bu konuda görüş beyan etmeyerek susanlara karşı da dilsiz şeytan benzetmesi yaparak sert tutumunu devam ettirmiştir.¹⁴⁷

Fadl Hasan Abbas bu bölümde son olarak ümmetin birliği meselesini ele almış “Müslümanın milliyeti inancıdır” sözü ile tefrikaya sebep olabilecek her türlü fanatizmi reddetmiştir. Derveze’nin “Kur’ân’ın İslam’da devlet birliğine dair açıkça bir ifadesi olmadığı” şeklindeki sözünü eleştirmiş, tek bir ümmet olduğumuzu vurgulayarak âyetlerle onun görüşüne cevaplar vermiştir.¹⁴⁸

Fadl Hasan Abbas, içtimâî ve siyasî hükümlerin yanı sıra ekonomik ve askerî konulara da fikhî tefsir bağlamında yer verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Müfessirlerin mali ve askeri gibi diğer önemli konulara verdikleri önemi vurgulayarak, bu bağlamda faiz meselesine özel bir yer ayırmıştır. Abbas, İslam iktisadının üstünlüğünü açıklayarak, komünizm ve kapitalizm gibi modern ekonomik sistemlerin insanlığı sefalet ve yoksulluğa sürükleyeceği üzerinde durmuştur. Bu konuların fikhî tefsirin altında zikredilmesi gerektiğini, Ebû Zehra, Mahmûd Şeltût, Mevdudi, Muhammed Bâkir es-Sadr gibi isimlerin eserlerine de yer vererek anlatmıştır.¹⁴⁹

Fadl Hasan Abbas modern dönemde fikhî yönelimin; içtihat kapısının kapanması, İslam düşmanlarının hakimiyeti, İslam’ın çağdaş problemlerle yüzleşmesi ve İslam hükümlerinin günlük hayatta kullanılmamasından ötürü beyanî yönelim kadar gelişim sağlayamadığını düşünmektedir. Bu bölümde müfessirleri isim sırası ile tasnif etmekten ziyade meselelere konular üzerinden yaklaşmış, modern dönemde fikhî tefsire dair yaklaşımları örnekler üzerinden aktarmıştır.¹⁵⁰

Abbas’ın tasnif anlayışı, fikhî yönelimi üç ana başlık altında ele alarak hem geleneğe sadakati hem de çağdaş problemlere duyarlılığı bir araya getirmektedir. Bu başlıklar altında müfessirleri tek tek ele almak yerine mesele merkezli bir okuma tercih etmesi, onun tefsir çalışmalarına yaklaşımında problem merkezli, çözüm odaklı ve tematik analiz yöntemini benimsediğini göstermektedir.

---

¹⁴⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/527-528.

¹⁴⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/530.

¹⁴⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/532.

¹⁵⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/505-532.

Fıkhî tefsirlerin beyânî tefsirler kadar gelişemediğine dair tespiti de müellifin sadece içerikle değil, yöntemle de ilgili düşündüğünü göstermektedir. Bu noktada Abbas, metodolojik açmazlara ve tarihsel zorluklara dikkat çekmiş; içtihadın donması, siyasî hâkimiyetin el değiştirmesi ve hükümlerin tatbik alanından koparılması gibi sebeplerin fıkhî tefsirin gelişimini sekteye uğrattığını savunmuştur.

Tüm bu yaklaşımıyla Fadl Hasan Abbas, sadece rivayet veya mezhep merkezli bir fıkıh- tefsir ilişkisini değil, tarihsel bağlamı, çağdaş gerçekliği ve Kur'ân merkezli bir çözüm teklifini içeren dinamik bir tasnif modeli ortaya koymaktadır

4.6. Akâidî Tefsir

Fadl Hasan Abbas, Kur'an tefsirinde yönelimleri sistematik olarak tasnif ederken, akâidî tefsiri de bağımsız bir başlık altında ele almış ve bu yönelimi, hem içeriği hem de etkileri açısından titizlikle değerlendirmiştir. Ona göre akâidî yönelim, tefsir faaliyetinde inanç esaslarını merkeze alan, Kur'an'ın itikadî mesajlarını öne çıkaran, Allah'a iman, nübüvvet, ahiret, gayb gibi temel akaid konularını derinlemesine ele alan bir yaklaşımdır. Abbas'a göre Kur'an, yalnızca ahkâm ve ahlâk kitabı değil, aynı zamanda tevhidî bir mesajın temel kaynağıdır. Bu bağlamda Kur'an'ın akidevi yönü tefsir ilminde ihmal edilemez derecede önemlidir. Ona göre tefsir geleneği içerisinde bazı müfessirler, özellikle de mezhep çatışmaları ve kelâmî ihtilafların yoğunlaştığı dönemlerde, Kur'an'ı kendi mezhebî kabulleri doğrultusunda yorumlamaya çalışmış, bu durum ise akâidî tefsir yöneliminin sağlıklı bir çerçevede değerlendirilmesini zorlaştırmıştır. Bu sebeple Abbas bu tür ideolojik sapmalara karşı uyarıda bulunmaktadır.

Fadl Hasan Abbas Kur'ân'ın amaçladığı en büyük hakikatin sağlam bir akîde inşa etmek olduğu bunun örneğini de Mekkî âyetlerde görebileceğimizi vurgulayarak usulü olduğu üzere meseleyi Hz. Peygamber döneminden ele alarak başlamaktadır. Müellif, sahabenin itikadi âyetleri tereddütsüz kabul ettiklerini ve bu tutumun, fırkaların ve mezheplerin ortaya çıkmasına kadar devam ettiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, sahabenin bu değerli hasletlerini övgüyle anarak, onları edebi bir üslupla methetmiştir.¹⁵¹

Her fırkanın kendi görüşlerini desteklemek amacıyla Kur'ân'a başvurduğunu ve bunun doğal bir sonucu olarak bu tartışmaların tefsir ilminin içinde de yer bulduğunu ifade etmektedir. Tefsir kitaplarını fikirlerin savaştığı bir meydana benzeten müellif bu tartışmaları görmek için

---

¹⁵¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/535.

Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtîhu'l-gayb, Zemahşerî'nin Keşşâf, isimli eserlere ve ondan alıntı yapan Beyzâvî, Nesefî gibi âlimlerin tefsirlerine bakmanın yeterli olacağını söylemektedir. Eş'âriiler, Şîîiler, Selefiler ve Mu'tezile arasında bu çekişmenin çoğaldığını, en çok tartışılan meselenin ise sıfatlar, kulların fiilleri, hidâyet ve delalêtin manaları, hüsün kubuh, Allah'a bir şeyin vacip olup olmaması, rü'yetullah gibi meselelerin olduğunu belirtmektedir. Bu tartışmaların müteahhir müfessir Âlûsî'nin Rûhu'l-me'ânî isimli eserine kadar klasik bir şekilde devam ettiğini aktararak modern dönem öncesini kısaca özetlemiştir.¹⁵²

Modern dönemde ise Muhammed Abduh'un diğer yönelimlerin hepsinden farklı bir yöntemi benimsediğini bunun da akâidî yönelim olduğunu söylemiştir. Müellifin okuyucularını mezhebi ihtilaflara daldırmadan akîdenin özelliklerini açıklayarak, Batılı filozofların görüşüne de yer vermesi ile bir harman oluşturduğunu, modern dönemde müfessirlerin de bu minvalde yol tuttuğunu belirtmektedir. Fadl Hasan Abbas bu akâidî yönelimin özelliklerini; İslam'ın akıl dini olduğuna yoğunlaşılması, tartışmalardan uzak kolay bir dile sahip olması, şüphe ve iftiralara cevap verilmesi, ihtilafların daraltılması ve dinin özelliklerini vurgulaması olarak sıralamaktadır.¹⁵³

Müslümanlara göre imanın hem kalp hem de akla dayalı olduğunu söyleyen Fadl Hasan Abbas, Batılı düşünür ve filozoflara göre inanç kavramının akla ve iradeye dayalı olmadığını söylemiş; bu görüşünü Kant, Gustave Le Bon gibi isimlerin sözlerine yer vererek delillendirmiştir. Buna karşılık olarak modern çağda müfessirlerin Müslüman imanının akla ve kalbe dayalı bir nitelik taşıdığını vurgulamak için büyük çaba sarf ettiklerini ve İslam'ın akıl dini olduğunu her fırsatta açıkladıklarını belirtmektedir. Bununla birlikte, bazı düşünürlerin İslam'ın akıl dini olduğu yönündeki görüşlerinin abartılı bir şekilde ileri götürdükleri gerekçesiyle eleştirildiğini söylemiş bu görüşünü de verdiği örneklerle delillendirmiştir.¹⁵⁴

Akâidî tefsirin, tartışmalardan uzak ve sade bir üslupla kaleme alınmasının, aslında Kur'ân ve sünnetin iman konularını sunarken izlediği yöntemine uygun bir özellik olduğunu belirtmektedir. Kur'ân'ın muhtevasına baktığımızda ilahiyyat, nübüvvet ve diriliş meselelerinin zikredildiğini ve bunlarında Allah'ın azametini ve birliğinin kudretini kapsadığını söylemiştir. Diriliş âyetlerinin akla hitap ederek onu ikna etme ve kalbe hitap ederek de hisleri uyandırma özelliğine de vurgu yapmıştır. Modern dönemde müfessirlerin, iman konularını sunarken

---

¹⁵² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/536.

¹⁵³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/537.

¹⁵⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/538.

Kur'ân'ın yöntemini esas alarak diğer yöntem ve metotlardan uzak durdukları, kelâm âlimlerinin ve mütekellimlerin yolunu takip eden müfessirleri eleştirdiklerini söylemektedir. Ancak bu eleştirinin detaylarına girmeyerek konuyu burada tartışmayacağını belirtmiştir.¹⁵⁵

Şüphe ve iftiralara cevap verilmesi hususunda ise Modern dönemde İslam'ın doğudan batıya pek çok planlı saldırı ile karşı karşıya kaldığını, öncelikle Müslümanların ibadeti ve hayatı hedef alındığını daha sonra ise inançlarını sarsıp şüphe ve garip fikirlerin ortaya atılması ile saldırıldığını düşünmektedir. Son dönemde Katolik, Protestanlık, Komünizm Yahudilik ve Paganizm gibi akımların aralarında farklılıklar içermesine rağmen, İslam'ın izlerini yer yüzünden silmek için çalıştıklarını söylemiş, müfessirlerin de bütün güç ve kuvvetleriyle buna karşı durduklarını belirtmiştir. Menar tefsirinde vahyi inkâr edenlere, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve ailesi hakkındaki iftiralara, Kâdıyânîlere ve Bahâ'tîlere cevap verildiğini, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*'da ise Darwin ve Freud'un teorilerine, Komünizmle birlikte Batılı düşünürlerin görüşlerine cevaplar verildiğini belirterek, kitaptan alıntılara yer vermiştir.¹⁵⁶

Müfessirlerin ortaya çıkan şüphe ve iftiralara cevap üretmesine rağmen İslam düşmanlarının her gün yeni bir kılıfla şüphelerini atmaya devam ettiğini vurgulayan müellif; akâidi tefsirin en büyük özelliklerinden birinin bunlara cevap vermek olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁷

Modern dönem tefsirde akâidi yönelimin özelliklerinden birinin de ihtilafların daraltılması olduğunu söyleyen Fadl Hasan Abbas, kadîm tefsir kitaplarının Mu'tezile, Ehli sünnet ve diğer mezheplerin mensupları arasındaki ihtilaflar ile dolu olduğunu belirterek genel ihtilaf konularından bahsetmiştir. Bu konuda Allah Resulü'nün, Allah'ı düşünmek dahil faydasız olan her türlü tartışmayı yasakladığını, Yunan felsefesini takip eden batının hayal batağına düşerek çürüyüp gittiğini belirten müellif, Müslümanlar için bu emrin koruma görevi gördüğünü düşünmektedir.¹⁵⁸

Akîdenin özelliklerini vurgulama özelliğinde ise İbn Sînâ'nın Kur'ân âyetleri ile felsefeyi uzlaştırma çabasından bahsetmiş, bunun mümkün olmayacağını belirtmiştir. Modern dönemde de İbn Sînâ'nın yapmış olduğu girişimin, Modern Batı Dünyasından etkilenecek benzerini yapmaya çalışanların olduğunu, bunun da sınırlarının çizilmesi gerektiğinden bahsederek yedi madde de bunu açıklamıştır. İnsanın dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlayan

---

¹⁵⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/539.

¹⁵⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/540.

¹⁵⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/541.

¹⁵⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/543.

İslam'ın, Allah'a kulluk, evrene hakimiyet ve hurafelerden uzak tutmak gibi hedeflerinin olduğunu bu sebeple akâidi tefsir üzerine çok daha fazla çalışmanın yapılması gerektiğini vurgulayan müellif bu yönetime ait örneklerle yer vererek bölümü bitirmektedir. Reşîd Rızâ, Seyyid Kutup, Muhammed Ebû Zehre, Şeyh Muhammed Semah'e ait olan eserlerin akâidi tefsirin saymış olduğu özelliklerini vurgulamak için uzun bölümler almış, bu yönelimin öne çıkan özelliklerini örnekler üzerinden göstermiştir. Fıkhi tefsir yöneliminde takip ettiği yol üzere bu menhecin özelliklerini vurgulamış, bu yönelimde içinde öne çıkan bazı isimlere yer vermiştir.¹⁵⁹

Abbas'ın bu değerlendirmelerine göre akâidî tefsir yönelimi, Kur'an'ın ruhunu yakalamada son derece gerekli bir çabadır; zira Kur'an-ı Kerim, özellikle Mekkî surelerde tevhid, risâlet ve ahiret inancı gibi temel akâidevi meseleleri yoğun biçimde işlemektedir. Bu yönelimin ilmî bir disiplin içinde, mezhep taassubuna düşmeden ve rivâyet-dirâyet dengesini gözeterek yürütülmesi son derece önemlidir.

4.7. Bilimsel Tefsir

Altı başlık altında yönelimleri inceleyen Fadl Hasan Abbas, üçüncü olarak ilmî tefsir başlığı altında bu alandaki çalışmalara ışık tutmaya çalışmıştır. Kur'an'ın en büyük yönlerinden birinin de ilim çağrısını ayırt etmeksizin tüm insanlığa yaptığını bu konu da zengin fakir, kadın erkek, hür köle ayrımının olmadığını belirterek konu ile alakalı âyetlere yer vermiştir. Bahsetmiş olduğu ilim çağrısının Müslümanlar arasında erken dönemde karşılık bulduğunu okuma yazma bilmeyen bir toplumdaki, her evi ilim yuvası olan bir topluma dönüştürdüğünü söyleyerek konuya giriş yapmıştır.¹⁶⁰

İnsanlığın ve ilmin genişlemesine rağmen Kur'an'ın, yeni buluş ve görüşlerin hiçbiri ile çatışmadığını vurgulayan müellif, İslam'ın yapmış olduğu ilim davetinin medeniyet inşa ettiğini düşünmektedir. Eski ve yeni âlimlerin sözlerinin farklılaştığından söz eden Fadl Hasan Abbas bu farklılığın Kur'an'a olan ilgi ve saygılarından dolayı olduğunu söylemektedir. Bu bölümde, Kur'an âyetlerinin insanlığın ulaştığı bilimsel sonuçlara göre yorumlanıp yorumlanmaması gerektiği ve Kur'an âyetlerinin kevnî bilimlerin meselelerine ve ayrıntılarına ne derece değindiği gibi sorulara, yazar kendi görüşlerini belirterek cevap vermeye çalışmaktadır.

¹⁵⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/545.

¹⁶⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/569.

Modern dönem tefsirinin Muhammed Abduh ile başladığı için bu başlık altında Muhammed Abduh ekolünün ilmi tefsir hakkındaki görüşlerine yer vermiş, kendi görüşleri ile beraber bazı isimlerin eserlerinden de örnekler paylaşmıştır.¹⁶¹

İlk başlıkta bilimsel tefsir hakkında bu yönelimi destekleyen ve karşı çıkan âlimlere yer vererek konu hakkındaki ihtilaflara değinmektedir. Çoğu âlimin Kur'ânın bilimsel olarak yorumlanmasına karşı çıkmadığını belirten Fadl Hasan Abbas bu konu da en güzel örneklerden olan İmam Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî'yi zikretmiş, bu iki ismin konuyu güçlü bir şekilde savunduklarını dile getirmiştir. Bu gruba muhalif olarak Şâtıbî'nin "*Sahabenin, tâbiînin ve ondan sonra gelen nesil, Kur'ân'a ve Kur'ân ilimlerine vâkıftılar ve onlarda bu iddiaya dair bir şey duymadık*" sözüne yer vermiş ve Emîn el-Hûlî'nin Şâtıbî'den etkilendiğini, Muhammed Hüseyin Zehebî'nin de bu grupta yer aldığını belirtmiştir. Bilimsel tefsirin ilk savunucularından olan Mustafa Sadık Rafî ve Abdülvehhab Hamude'nin ilmi tefsir hakkındaki sözlerine yer vererek ardından iki grubun delillerini de sunmanın gerektiğini belirterek bu konu hakkındaki görüşleri derlemiştir. İlk dönem âlimlerinin bu yönelime karşı çıkan görüşlerine yer verdikten sonra, modern dönemde bu görüşe karşı çıkan isimler ve görüşler üzerinde durarak, bu gruptaki âlimlerin Şâtıbî'nin ifadelerinin dışına çıkmadığını belirtmiştir.¹⁶² Emîn el-Hûlî'nin Şâtıbî'den etkilendiğini Zehebî'nin de Emîn el-Hûlî'nin sözlerini aktararak et-Tefsîr ve'l-müfessirûn isimli eserinde naklederek onayladığını tekrar vurgulamış, ilmi tefsiri kabul etmeyen grubun en önemli isminin Mahmûd Şeltût olduğunu iddia etmiştir.¹⁶³

Mahmûd Şeltût "Biz bu kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık"¹⁶⁴ âyetinden hareketle "Böylece Kur'ân'ı modern bilimlerin nazariyesi ile tefsir ediyorlar, Allah'ın âyetlerine kevnî ilimlerin kaidelerini tatbik ediyorlar ve bunu yaparken de Kur'ân'a hizmet ettiklerini, İslam'ın statüsünü yükselttiklerini, ilmi ve kültürel çevrelerde İslam'ın davetini yaptıklarını zannediyorlar. Kur'ân'a bu esaslar üzerine baktıkları için Kur'ân ile ilişkileri bozulmuş Kur'ân'ın istemediği fikirleri yaymışlardır" sözüne ve konu hakkındaki üç deliline yer vermiştir.¹⁶⁵

Bu konuda derin bilgiye sahip dil ve edebiyat profesörü Mahmûd Şâkir'e atıfta bulunan Fadl Hasan Abbas, Emîn el-Hûlî, Mahmûd Şeltût ve diğer bazı âlimlerle iki temel hususta görüş ayrılığı yaşadığını ifade etmektedir. Söz konusu görüş ayrılıkları, Kur'ân âyetlerinin bilimsel

---

¹⁶¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/570.

¹⁶² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/572.

¹⁶³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/576.

¹⁶⁴ En'âm 6/38.

¹⁶⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/576.

teoriler ışığında değil, yalnızca ilmî gerçekler temel alınarak tefsir edilmesi gerektiği ve bu ilmî gerçeklerin Kur'ân'daki tehadî (meydan okuma) bağlamında bir i'câz türü olarak değerlendirilmesi gerektiği yönündedir. Yazar, bu noktada ayrıldığı hususları ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.¹⁶⁶

Fadl Hasan Abbas üçüncü başlık altında bilimsel tefsiri savunan klasik âlimlere yer vermiş ve bölümün başında zikrettiği İmam Gazzâlî ile Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Ayrıca, beyânî ve fikhî yönelimlerdeki etkisine daha önce sıkça atıfta bulunduğu Muhammed Abduh ekolüne müstakil bir başlık ayırarak bu ekolün ilmî tefsire katkılarını detaylandırmıştır. Ekolün, girmiş olduğu tartışmalara da yer veren yazar, bu asrın tefsir ilmindeki gelişiminin en önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilen bu ekolün konumunu, bilimsel tefsir bağlamında ayrıca sunulması gereken bir unsur olarak görmüştür.¹⁶⁷ Pek çok seçkin hocanın Muhammed Abduh ve ekolünün bilimsel tefsire karşı çıktıklarını ileri sürdüğünü aktarmış; ancak dikkatlice incelendiğinde bu iddianın doğru olmadığını savunmuştur. Yazar, bu görüşünü desteklemek amacıyla Reşîd Rızâ'nın Menâr tefsirinin mukaddimesindeki ifadelerine atıfta bulunmuş ve bilimsel tefsire yönelik memnuniyetsizliğin altını çizmiştir. Ayrıca, Muhammed Ahmed Kamerî'nin konuya dair görüşlerini ele alarak bu iddiayı çürütmeye çalışmıştır.¹⁶⁸

Muhammed Ahmed Kamerî, Muhammed Abduh ve ekolünün tüm çabalarını yalnızca bilimsel tefsire vermediğini; ancak eserlerinde bilimsel tefsir örneklerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Bu görüşünü, Menâr tefsiri başta olmak üzere ekole mensup âlimlerden Abdülkâdir el-Mağribî ve Merâğî'nin tefsirlerinden seçtiği dört örnekle delillendirmiştir. Ancak, Şeltût'un bu ekole nispet edilmesine rağmen ilmî tefsir örneği barındırmadığını belirtmiş ve bu konuyu ikinci ciltte daha ayrıntılı olarak ele alacağını ifade ederek tartışmayı sonlandırmıştır.¹⁶⁹

Konunun başında tefsirde bilimsel yönelim hakkındaki tutumları zikrederken, bilimsel tefsire karşı çıkanlar başlığı altında bahsetmiş olduğu isimlerden biri olan Şâtıbî'nin bu alanda ilk ve önde gelenlerinden olmasından ötürü onun iddialarını özetlemek gerektiğini söylemiş ve bu iddiaları sırasıyla cevap vermeye çalışmıştır.¹⁷⁰

---

¹⁶⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/578-579.

¹⁶⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/580-586.

¹⁶⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/582.

¹⁶⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/582-585.

¹⁷⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/586.

Şatıbi'nin Kur'ân'ın ümmi bir topluluğa indiğinden, bu sebeple onların bilmediği bir şekilde tefsir etmenin caiz olmadığı görüşüne karşılık Kur'ân'ın tüm insanlığa indiğini bu sebeple kapsamının daraltılmaması gerektiğini söylemiş, kendi görüşünü âyet ve hadislerle delillendirmiştir. “Şeriat ümmidir” sözüne karşılık olarak ise “ümmeğin ümmi olmasının şeriatın ümmi olmasını gerektirmez” sözü ile cevap vermiş bu ikisinin ayrı olduğunu vurgulamıştır. Yine bu görüşü hakkında bir milletin okuma yazma bilmemesinin öyle kalacağı anlamına gelmeyeceğini, insanın çalışarak ilerlemesi gerektiğini söyleyen müellif bu görüşü hakkında da âyetlerden deliller sunmuştur. Bilimsel tefsirin, sahabenin yapmamış olduğu bir şeyi yapmak olarak nitelendirilmesinin doğru olmadığını ifade ederek, Allah'ın âyetler üzerinde hayat boyu düşünmemizi zorunlu kıldığını vurgulamış ve bu sebeple Hz. Peygamber'in yalnızca çok az âyeti tefsir ettiğini belirtmiştir.

Bunun dil ve bağlamından kopuk zan ve hevese bağlı olarak yapılmasının ebediyyen caiz olmadığını söyleyerek maksadını dile getirmeye çalışmıştır.¹⁷¹

Müellif, Üstaz Hanefi Ahmed'in kitabının tam tefsir olmamasına rağmen modern ve kadîm kozmik bilgilere vakıf olduğu için ilmi tefsir başlığı altında zikretmenin doğru olacağını düşünmektedir. Hanefi Ahmed'in Tantâvî'nin yolunu takip ettiğini söyleyen Fadl Hasan Abbas kitabından alıntı yaparak tefsir metoduna yer vermektedir.¹⁷² Tantâvî'yi de burada ele almamış, müstakil olarak ekolleri incelediği bölüme bırakmıştır.

Hanefi Ahmed eserinde takip ettiği yolu şu şekilde açıklamaktadır. “Bu kitaptaki araştırma yöntemi bilimsel araştırmalarda kullanılan yöntemeye dayanmaktadır. Önce kutsal kitabın kâinat ile alakalı olan muhtelif âyetlerini sıralamak ile başladım. Sonra bunları düzenleyip konularına göre taksim ettim. Daha sonra araştırma için lazım olanları iktibas ettim böylece araştırmam asli konularına göre beş bölüme ayrıldı. Bunlar;

1-Göklerin ve yerin yaratılışı, idare edilmesi

2-İnsanların yaşadığı toprakların yaratılması ve insan hayatı için hazırlanması

3-Bitki ve hayvanların yaratılması

4-İnsanın yaratılması

5-Kıyametin gelmesiyle dünyanın helak olması¹⁷³

---

¹⁷¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/587.

¹⁷² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/595.

¹⁷³ Hanefi Ahmed, *et-Tefsîrû'l-İlmî li'l-Âyâtî'l-Kevniyye fi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l Mearif, 1980), 80.

Fadl Hasan Abbas müellifin kendi kitabından verdiği alıntidan sonra, eserde faydalanılan müfessir ve tefsir kitaplarına değinmiş, pek çok örneğe yer vermiştir. Müellifin Kur'ân'ı hidayet kitabından önce ilmi bir kitap olduğu görüşünü reddetmiştir. Bu iddiasında hidayet kitabı olmakla beraber ilim kitabı olduğunu söylemek istiyorsa da buna karşı çıkılamayacağını söylemiştir. Bu başlıkta tafsilatlı bir şekilde müellifin eser ve görüşlerini tahlil eden Fadl Hasan Abbas ilmi tefsir yaparken hangi şartlara uyduğuna, jeoloji ve astronomi âlimlerinin edindiği bilimsel sonuçlara yer vermesine kadar pek çok mesele üzerinde durmaktadır.¹⁷⁴

Hanefî Ahmed'i ve onun bu alanda yapmış olduğu çalışmaların, güzel yanlarını paylaşarak takdir eden Fadl Hasan Abbas, onun bu çalışmalarında Yunan'dan Babile, astronomi tarihi dahil olmak üzere kadar pek çok şeyi zikrettiğini ama Müslümanların ve kurmuş oldukları medeniyetin bu alanda yapmış oldu hatırı sayılır çalışmaları görmezden gelmesini üzücü bir durum olarak aktarmaktadır. Bu eleştirisinden sonra müellifin kitabından gökyüzü, sema, yıldızlar, Lût kavminin helaki, mi'rac, misbah, sayha, eabil kuşları, gece ve gündüz gibi ilmi tefsire konu olan pek çok âyetin tefsirine yer vermiştir.¹⁷⁵

Fadl Hasan Abbas, ilmî tefsir alanında tarihsel süreci ele almış, bu bağlamdaki görüşlerini detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Müellif bilimsel tefsirde iki uç noktayı eleştirdiğini görmekteyiz.

Bunlar bilimsel tefsirde aşırı uç yorumlar getirmek ve bunun zıddı olarak bilimsel gerçeklerden uzak kalmaktır. Müellif Kur'ân'ın içerdiği harflerden veya kelimelerden her türlü bilimsel teoriyi ya da ilmi türetmeye çalışan yaklaşımları eleştirir. Özellikle, Kur'ân'ın her türlü bilimsel gelişmeyi ve teoriyi önceden işaret ettiğini savunan eski ve modern âlimlerin bu tarz iddialarını yanlış bulur. Bu tür aşırılıklara örnek olarak, Nur Suresi'nden bir âyetin (24/29), "otellerden" bahsettiğini ileri süren bir müfessire atıfta bulunarak eleştirilerini dile getirmiştir. Abbas'a göre, bu tür abartılı yaklaşımlar hem Kur'ân'ın özünü anlamaktan uzaklaştırmakta hem de ciddi sorunlara yol açmaktadır. Abbas, diğer bir uç noktada ise Kur'ân âyetlerinin evrenin yasaları ve bilimsel gerçeklerle ilişkili olabileceği fikrini tamamen reddedenleri eleştirir. Ona göre, Kur'ân bir rehberlik kitabı olmasının yanı sıra, ifadelerindeki doğruluk ve hassasiyetle bilimsel gerçeklerle çelişmez. Evrenin yaratılışı, yaşamın başlangıcı ve insanın evrimsel süreçleri gibi konuların Kur'ân bağlamında incelenmesi, sağlam temellere dayandığı sürece,

---

¹⁷⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/599.

¹⁷⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/603-622.

gereklidir ve faydalıdır. Bu sebeple Fadl Hasan Abbas, Kur'ân'ı bilimle ilişkilendiren çalışmaların sağlam bir temele dayandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, bu yaklaşım, insanları bilimsel gerçekleri yanlış anlamış veya Kur'ân'a yanlış yorumlar getiren yetersiz bilim insanlarının etkisinden koruyabilir. Fadl Hasan Abbas'ın, bilimsel tefsirin, Kur'ân'ın gerçeğe olan hassasiyetini bilimsel bir titizlikle ele alarak evrenin sınırlarının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabileceğini savunduğu açıkça görülmektedir.

Müellifin genel yaklaşımı, ilmî tefsir alanında ne abartıya kaçan ne de bilimsel gerçeklerden tamamen uzak duran bir dengeyi savunmaktır. Kur'ân'ın doğru anlaşılması için, bilimle dengeli ve eleştirel bir ilişki kurulması gerektiğini de her fırsatta vurgulaması bunu göstermektedir.¹⁷⁶

Müellif bilimsel yorumlarda bir görüşün inkârcı durumda olduğunu diğer görüşün de çok fazla detaylar içerdiğini söyleyerek her iki durumun da Kur'ân âyetlerini anlamından çıkardığını belirtmektedir. Fadl Hasan Abbas bilimsel tefsirde çağın gerektirdiği uzman kişilerin olmasının zorunlu olduğunu ve ilmi tefsirin sahabenin yorumlarının değerini düşürdüğü düşüncesinin doğru olmadığını vurgulamaktadır. Kur'ân'ın her şeyden önce Allah'ın kitabı olduğunu söyleyerek bu hususu göz ardı etmemek gerektiğini belirtmektedir. Bu hususlara ve bazı şartlara riayet edildiğinde, ilmi tefsire hiçbir itirazda bulunulamayacağını dile getirmektedir. Bu ikazlarla kendisine göre ilmi tefsirde bulunması gereken şartları şu şekilde sıralamıştır.¹⁷⁷

1. Tefsir edilen âyetin, lügavî olarak uygunluğu
2. Hz. Peygamberden nakledilen sahih hadislerle çelişmemesi
3. Âyetin siyakı ile uygun olması
4. Mucize ve ahiret ile ilgili olan Âyetlerin bilimsel yorumlar ile ilgili olmaması
5. Bu yorumların uydurma verilere göre değil, ilmi gerçeklere göre yapılması¹⁷⁸

Kendisine göre ilmi tefsirin kabul edilebilmesi için şart koştuğu maddelerden sonra buna örnek olması açısından hem kabul edilen hem de kabul edilemeyen örneklere yer vererek bölümü bitirmiştir. Sonuç olarak Fadl Hasan Abbas, bilimsel tefsir yönelimini tamamen reddetmeyip, itidalli bir yaklaşım sergilemek gerektiğini savunmaktadır. Kur'an'ın evrensel mesajı, bilimle çatışmaz; ancak Kur'an'ın anlam dünyasını bilimsel veriyle sınırlamak veya onu bilimsel bir metin gibi yorumlamak, Abbas'a göre tefsir ilminin sağlıklı gelişimini

---

¹⁷⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/642.

¹⁷⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/623.

¹⁷⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/623-626.

engelleyebilmektedir. Bu nedenle, bilimsel tefsir yöneliminin Kur'an'ın maksatlarını gözeterek, bilimi Kur'an'a değil, Kur'an'ı merkeze alarak yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Tefsir ekollerini ele aldığı ikinci ciltte ilmi tefsire müstakil bir başlık açıp daha detaylı inceleyen Fadl Hasan Abbas bu bölümde bazı müfessir ve isimlerine yer vermesine rağmen genel olarak ilmi tefsiri ve özellikleri tanıtmış, ihtilaf meselelerine kısaca yer vererek bölümü bitirmiştir.

4.8. Konulu Tefsir

Pek çok tefsir kitabında gördüğümüz sistemin Kur'ânı âyet âyet veya sure sure tefsir edilerek yapıldığından söz ederek konuya başlayan müellif, okuyucularına yeni bir metot olan konu bazlı tefsirin dört farklı tanımını karşılaştırarak bu yönelimi tanıtmaktadır.

Kûmi'nin tarifine göre “Kur'ân'ın çeşitli âyetlerini tek bir konuyla alakalı olarak Kur'ân'ın amacına göre lafzen veya hükmen tefsir etmektir.” tarifine yer vermiş; Fermavi'nin bunu genişleterek “Aynı konuları ihtiva eden Kur'ân âyetlerini tek bir amaç ile toplamak, nüzül sırasına göre düzenlemek, sebebi nüzüllerini göz önüne alarak şerh, beyân, ta'lik ve hüküm istinbat etmek” şeklindeki tarifine yer vermiştir.¹⁷⁹

Daha sonra üç başlık altında mevzuî tefsirin türlerine yer vermektedir. İlk olarak el-“*Mevzu'u'l-Kur'ânî*” konusunu ele alarak, bu türde Kur'ân âyetlerinin Mekki, Medeni, namaz, kölelik, faiz gibi ana başlıklarla tefsir edildiğini söylemektedir. “es-Suretü'l-Kur'ânîye” başlığını verdiği türde ise bazılarının Kur'ân surelerinin farklı meselelerden bahsetse bile tek bir konu üzerine tanzim edildiğini iddia ettiğini bunun da isminin konu birliği olduğunu söylemektedir. Bu görüşe karşıt olarak, surelerin her ne kadar tek bir konu etrafında toplanmamış olsada, birbirini tamamlayıcı bir biçimde tek bir bütünün parçaları olarak düzenlendiğini savunanların da bulunduğunu belirtmiştir. Yusuf Suresi gibi bazı surelerde konu birliğinin kolayca savunulabileceğini, ancak Kehf Suresi gibi birden fazla meselenin işlendiği surelerde bunun zor olduğunu ifade etmiştir. Bu tür surelerde, doğal bir birliğin yeterli olacağını belirterek, kendisinin kabul ettiği görüşün ikinci görüş olduğunu vurgulamıştır. *el-Mustalahu'l-Kur'ânî ev el-Lafzatu'l-Kur'ânîye* başlığında da bunun ıstılahlar ve kelimeler ile ilgili olduğunu, araştırmacının bir kelime seçerek Kur'ân'da geçtiği bütün yerleri çekimli ve diğer halleriyle toplayarak çıkarımlar yaptığını söylemiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/646.

¹⁸⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/646.

Konulu tefsirin bu asırda çıkmış olduğu düşünülse de bunun ilk örneklerini sahabe döneminde bulabileceğimizi düşünen Fadl Hasan Abbas bu iddiasını İbn Abbas'tan verdiği bir örnek ile delillendirmektedir. Daha sonraları müfessirlerin Aksâmü'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân gibi özel konuları müstakil ele aldığını belirterek bu tür tefsire aşına olduklarını bu sebeple Mevzuî tefsirin tarihinin, Kur'ân'ın nüzulü kadar eski olduğunu belirtmektedir. Önceki nesillerin Kur'ân'la hem ezber hem de bilgi yönünden olan ilişkilerinden ötürü mevzuî tefsire ihtiyaç duymadıklarını belirten müellif modern çağda müslümanlar üzerine felaketlerin peş peşe gelmesi, islama ve müslümanlara olan saldırının artmasından ötürü üslubun yenilenmesi gerektiğinden bu çalışmalara ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Âlimlerin bu sebeplerden dolayı kalemleriyle mücadele ettiğini bu alanda Şeltût, İzzet Derveze, Akkâd gibi isimlerin bu türün ilk örneklerini verdiğini söylemiştir.¹⁸¹

Bu yönelimde çalışma yapmak isteyen bir kişinin, çalışma yapmak istediği konu hakkında ki bütün âyetleri toplaması gerektiğini söylemiş, hüküm vermeden önce de yapması gereken şeyleri maddeler olarak sıralamıştır.¹⁸²

1. Nüzul sırasına göre düzenlemek
2. Her âyeti ayrı ayrı incelemek
3. Her âyetin nazil olduğu durumu ve sebebini bilmek
4. Nâsîh mensuh durumunu bilmek
5. Âyetin siyakına vakıf olmak
6. Âyetlerin tefsirini, âyetler hakkındaki rivâyetleri ve ilmi meseleleri okumak
7. Konu ile alakalı modern dönemde yapılan çalışma ve araştırmalara vakıf olmak
8. Âyetlerin delaletlerini, ibretlerini ve letaiflerinin çıkarılması ve güncel konular ile olan münasebetinin kurulması¹⁸³

Bu alanda çalışma yapmak isteyen bir müfessirin takip etmesi gereken doğru yolun bu olduğunu söyleyen müellif, mevzuî tefsirin hem geniş bir alana sahip olması hem de ihtiyaç olan konuları sunması sebebiyle avantajlı bir konuma sahip olduğunu düşünmektedir.¹⁸⁴

Mevzuî yönelimin tarihi seyrini ve bazı özelliklerini belirttikten sonra usulü olduğu üzere bu alanda yapılan çalışmalara ışık tutan müellif, kendi açısından önemli gördüğü bazı müfessirler ve eserlerine yer vermektedir.

---

¹⁸¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/647-648.

¹⁸² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/650.

¹⁸³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/655.

¹⁸⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/655.

İlk olarak Muhammed Abduh ve ekolüne değinen müellif, bu ekolün modern dönemdeki pek çok yönelime olduğu gibi, mevzuî tefsir alanında da önemli bir etkisi olduğunu ifade etmiştir. Konu birliğinin bu ekolün özelliklerinden biri olduğunu vurgulayan müellif, *Menar* örneğinde bu özelliğin açık bir şekilde görüleceğini belirtmiştir. Ayrıca, bu yönelime ilk çağrıyla yapan ismin ise bu ekol içerisinde zikredilen Mahmud Şeltût olduğunu ifade etmiş ve müellife göre mevzuî tefsir çalışması yaparken izlenmesi gereken yolları, kitabından alıntılarla paylaşmıştır. *Kur'ân ve Kadınlar*, *Kur'ân ve Mücadele* isimli eserlerine yer vererek ele aldıkları konuları kısaca özetlemiştir.

Modern dönemde bu alanda çok fazla çalışma yapıldığını söyleyen müellif Akkâd'ın *Kur'ân ve insan*, Üstaz Behi el Huli'nin *Âdem*, Mevdudi'nin *Kur'ân ve Faiz*, isimli eserlerini de zikretmektedir. Şeyh Muhammed Semahî'nin lisansüstü öğrenciler için yazmış olduğu Allah'ın ilahî varlığı (ulûhiyet) ve peygamberlik (risalet) isimli eserin de bu alandaki en iyi örneklerden biri olduğunu iddia etmektedir. Bu alanda pek çok eser kaleme alınsa da hepsinin aynı düzeyde olmadığını belirten müellif, Semahî'nin eserini tahlil etmiş, eserden övgüyle bahsetmiştir.¹⁸⁵

Ahmed Seyyid el Kûmi'nin *el-Mevzu'î lil-Kur'ân el-Kerîm* isimli eserine de bu bölümde yer veren müellif; bu isimle yazılmış olan ilk eser olduğunu ve kendisinden sonra gelenlerin bu kitaptan çokça faydalandığını söylemiştir. Müellif eserinin mukaddimesinde; Tahlili Tefsir, icmalî tefsir, Mevzuî tefsir, Mukarin tefsir şeklinde bir taksimle tefsir çeşitlerini açıklamış mevzuî tefsirin modern çağda çok önemli olduğunu belirtmiştir. 186 Fadl Hasan Abbas kitaptan bu konu ile alakalı alıntılara yer verdikten sonra müellifin Kur'ân konularını on ana başlıkta¹⁸⁷ topladığı tasnife yer vermiştir.¹⁸⁸

Muhammed Ebu Ferha'nın *El-Fütuhâtü'r-Rabbâniyye fi't-Tefsîr el-Mevzû'î* isimli eserine de müstakil bir başlık açan Fadl Hasan Abbas kendisinin Kûmi'den yararlandığını dile getirmektedir. Kitabını iki ayrı bölümden oluşturduğunu ilk bölümde bu yönelim hakkında teorik bilgilere yer verip ikinci bölümde Kur'ân'da var olan konuları sekiz ayrı maddede özetlediğini dile getirmiştir. Müellifin bazı meselelerde konu hakkındaki bütün âyetleri

---

¹⁸⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/652.

¹⁸⁶ Ahmed Seyyid el-Kûmî, *el-Mevzu'î lil-Kur'ân el-Kerîm* (Mısır: Özel Basım, 1986), 7.

¹⁸⁷ Kûmî, *el-Mevzu'î lil-Kur'ân el-Kerîm*, 12.

¹⁸⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/654.

toplamadığını dile getiren Fadl Hasan Abbas bunun nedenini de kitaptan alıntı yaparak paylaşmıştır.¹⁸⁹

Bu alanda yazılmış önemli eserleri ele almaya çalışan Fadl Hasan Abbas Abdüssettar Fethallah Said'e ait olan *El-Medhal ilâ't-Tefsîr el-Mevzû'î* isimli eserini de konularını özetleyerek yer vermiştir.¹⁹⁰ Said'i, eserini Kur'an tefsirinin tanımı, ortaya çıkışı ve gelişimiyle başlar. Tefsir türlerini şu şekilde sıralar: tahlilî tefsir, icmalî tefsir , mukayeseli tefsir ve konulu tefsir şeklinde taksim yapmaktadır. Ardından konulu tefsiri tanımlayarak bu tefsir türünün iki çeşidini belirtir: genel konulu tefsir (el-*tefsîr el-mevzû'î el-âmm*) ve özel konulu tefsir (el-*tefsîr el-mevzû'î el-hâss*) olarak ayırma gitmiştir.¹⁹¹ Son olarak ise Muhammed Bakır el Sadr'a ait olan *Kur'ân Okulu* isimli eserini tanıtan Fadl Hasan Abbas bu eserin müellifin öğrencilere verdiği konferanslardan tertip edildiğini söylemektedir. Eserinde Mevzuî tefsirin Tahlili tefsire üstün olduğu meselelere ve tahlili tefsir ile olan ihtilaf çeşitlerine yer veren Muhammed Bakır tahlili tefsirle ilgili şunları söylemektedir. "*Tefsirde parçacı yaklaşımın yaygınlaşması, İslami düşüncenin olgun bir yöne doğru ilerlemesini engellemiş ve adeta tekrar eden bir hâl kazanmasına sebep olmuştur. Öyle ki, Taberi, Razi ve Tusi'nin tefsirlerinden sonra geçen yüzyıllar boyunca İslami düşüncenin yeni ve gerçek kazanımlar elde ettiğini söylemek neredeyse imkânsızdır.*"¹⁹²

Tahlili tefsirin hüküm sürdüğü ve yayınların yapıldığı dönemin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, Mevzuî tefsirin de bu çağın mevcut ihtiyaçlarına uygun bir çözüm sunduğunu ifade eden Fadl Hasan Abbas, İslam ümmetinin yaşadığı durgunluğun tahlilî tefsirle bir ilgisi olmadığını vurgulayarak, Muhammed Bakır'ın görüşünü eleştirmiştir.¹⁹³

Bu alanda pek çok eser yazılmasına rağmen önemli gördüğü eserlere yer veren Abbas, mevzuî yönelimin fayda ve sakıncalarına yer vererek konuyu bitirmiştir. Diğer yönelimlerde bölüm içerisinde değinmiş olduğu ilgili yönelimin faydalarını ve eksik yönlerini, konulu tefsir yöneliminde müstakil bir başlık ile ele almaktadır. Kur'ân âyetlerini tek bir konu altında toplamanın aralarındaki insicam ve uyumun farkına varmamızı sağladığını, insanların çaba harcamadan konu hakkındaki Kur'ân âyetlerine ulaşabileceğini, âyetlerin bir arada

---

¹⁸⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/655.

¹⁹⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/657.

¹⁹¹ Abdüssettar Fethallah Said, *El-Medhal ilâ't-Tefsîr el-Mevzû'î* (Kahire: Dârü't-Tevzî' ve'n-Neşr el-İslâmiyye, 1991).

¹⁹² Muhammed Bakır el Sadr, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye* (Mısır: Dâru'l Kitâbü'l İslâmi, 2015), 18.

¹⁹³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/660.

bulunmasından dolayı ihtilafın azalacağını, en basit ve en kısa yolla asrın ruhuna uygun bir şekilde bilgilerin sunulacağını düşünmektedir.¹⁹⁴

Eksik yönlerine dair olarak, Kur'an âyetlerinin belirli bir sıraya göre tefsir edilmemesinin, zihnin kuracağı bağlantılar ve hissedilmesi gereken anlam derinliklerinden yoksun kalınmasına yol açacağını, bu durumun yalnızca konuya hâkim olan uzman kişiler tarafından hissedilebileceğini ifade etmektedir. Buna ek olarak bu yönelimde en tehlikeli durumun müfessirin işini iyi yapmaması ve âyetleri indiği durumlara göre ele almaması olduğunu düşünmektedir. Bu görüşünü Kur'anda tedricen yasaklanan alkol örneği ile delillendirmektedir. Fadl Hasan Abbas bu gibi örneklerde müfessir âyetlerin indiği durum ve şartları ihmal etmesi durumunda çok tehlikeli sonuçların çıkacağını söylemiştir.¹⁹⁵ Bu hususlara dikkat edilip gerekli olan şartlara uyulduğu takdirde ekonomiden, siyasete, askeriyeden ahlaka kadar çağın ihtiyaç duyduğu konuları en verimli şekilde tefsir etmenin yollarından biri olduğunu, tahlili tefsirle gerçekleştirildiğinde, diğer yönlerden de herhangi bir eksiklik kalmayacağını düşünmektedir.¹⁹⁶

4.9. Münharif (Sapkın Tefsir)

Zehebî'nin "ilhadi" Mustafa Tayr'ın "marazi" tefsir olarak isimlendirdiği bu türün ismini "münharif tefsir" olarak adlandırılmış ve bazı sebeplerle yönelimlerin ele alındığı bir bölümde ele alınmıştır. Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar, hasta kalpli bazı kimselerin Kur'an'a ve İslâm'a yönelik ithamlar ve şüpheler ortaya koydukları vurgulanmış, buna rağmen Kur'an hakikatinin değişmediğine dikkat çekilmiştir. Bu bölüme, taassup, kin, planlı saldırılar ve hırs gibi sebeplerle Kur'an'ın hem hüküm ve mevzuatına hem de dil ve üslubuna yönelik saldırıların yapıldığını belirterek giriş yapılmıştır. Münharif tefsirin nedenleri, müsteşrikler ve müsta'ribler şeklinde iki başlık altında toplanmış ve bu nedenler ilgili bölümde ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.¹⁹⁷

Müsteşriklerin olumlu çabaları ve yönleri olsa da zararlarının çok olduğunu İslam kültürü ve fikrinin müsteşriklerden çok çektiğini söyleyen Fadl Hasan Abbas sadece tefsir alanında değil diğer alanlarda da onların pek çok etkisi olduğunu söylemiştir. Müstağrip ve Doğu dünyasını inceleyen ve Doğu hakkında hükümler üreten Batı kaynaklı olan

---

¹⁹⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/661.

¹⁹⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/662.

¹⁹⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/663.

¹⁹⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/667.

müştârikerin¹⁹⁸ bir madalyonun iki yüzü olduğunu söyleyerek uyarılmış, müştârikerin daha zararlı olduğunu vurgulamıştır. Kur'ân'ın mucizelerini müştâbih olduğunu iddia eden Dr. Tâhâ Hüseyin ve Peygamber ile ashabını Kur'ân'ı efsane gibi anlattıklarını itham edip suçlayan; nebileri aşk romanı kahramanı gibi sunan, sahabeyi cahillikle itham eden Dr. Muhammed Halefullah'ı müştârikerlere örnek olarak sunmaktadır. Bu isimlerin İslam dünyasını etkilediğini bazılarının medeniyetlerini inkâr ederek varlık unsurlarını kaybettiklerini dile getirmektedir. Tâhâ Hüseyin'den sonra Ferid Vecdî'nin geldiğini söyleyen müellif Menar isimli tefsirinde Reşîd Rızâ'nın ve diğer âlimlerin kendi eserlerinde bu isimlere cevaplar verdiklerini dile getirmiştir.¹⁹⁹

Daha sonra Ebu Zeyd Demenhûri'nin *Hidayet ve İrfan* isimli eserinde Hz. İsa'nın mucizeleri olmak üzere mi'rac ve diğer mucizeleri inkâr ettiğini dile getirmektedir. Halefullah'ın da *el-Fennü'l-Kasasî fi'l-Kur'ân* isimli eserinde Kur'ân'da efsaneler olduğunu, Kur'ân kıssalarını gerçek olarak anlamamız gerektiği iddiasına yer vermiş, kitaplarından alıntılar yapmıştır. Bu eser hakkında Ezher âlimlerinden fetva istendiğini ve kendisinin kafir olduğuna dair bir fetva yayımlandığını söyleyip bu fetvanın maddelerini okuyucuları ile paylaşmıştır.²⁰⁰

Mahmut Şeltût'un da o dönemde bu görüşteki kimseler ile mücadele ettiğini söyleyen Fadl Hasan Abbas amaçlarına ulaşamadıklarını, Kur'ânın kıssalarının, üslubunun ve diğer hakikatlerinin hala var olduğunu vurgulamaktadır. Bu gruba ve görüşlerine müsaade edildiği takdirde başka grupların çıkacağını söyleyen Fadl Abbas, Kur'ân'ın nazmını ve hükümlerini inkâr eden kimselerden de söz etmiştir.

Kur'ân hükümlerinin devlet başkanına bırakılması gerektiği, hırsızlık ve zina bir kere yapılırsa ceza gerekmeyeceği, kat kat olmazsa faizin helal olabileceği, gücü yettiği halde oruç tutmak istemeyenleri fidye verebileceği gibi batıl fikirlerden bahsetmiş, bunların değeri olmadığını ifade ederek tekrardan Kur'ân hakikatini vurgulamıştır.²⁰¹

Modern dönemde birçok yönelime etki eden Muhammed Abduh ve ekolünün, bu yönelime de belirli bir etkisi olduğu sorusuna, pek çok alanda olumlu katkılar sağlasa da Kur'ân tefsirinde zahirî anlamdan uzak, aşırı ve tuhaf yorumlar yapıldığını kabul etmektedir.

---

¹⁹⁸ Din, dil, bilim, düşünce, sanat, tarih gibi alanlarda Doğu dünyasını inceleyen ve Doğu hakkında değer yargıları üreten Batı kaynaklı kurumsal faaliyetlere verilen isim

¹⁹⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/668-669.

²⁰⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/670.

²⁰¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/671-672.

Muhammed Abduh ve ekolünün asıl amacının bu olmadığı halde, bu alanda bir etki yarattığını ifade eden müellif, bu konuda daha ayrıntılı açıklamaları özel bir bölüme bırakarak, yalnızca yanlış düşünülen hususları dile getirmekle yetinmiştir. Ayrıca, bu tür çalışmaların ardında Yahudilerin ve Batı'nın etkisinin olduğunu vurgulamış esasında bu ekol tarafında kabul edilmeyen hususlar olduğunu üzüntüyle dile getirmektedir.²⁰²

İbrahim Âmir'in de benzer bir tavırda olduğunu ve Ezher hocalarına tefsiri modern ve içtimâî bir şekilde yenilemek gerektiği hususunda çağrıda bulunduğu değinerek bu fikrin daha önce Fransız yazar Maxime Rodinson tarafından ortaya atıldığını belirtmiştir. Yazarın her şeyi maddi teorilerle açıklamaya çalıştığını vurgulayan Abbas, tarihselcilik reddiyesi yapmaktadır. Oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin pek çok yönden faydası olduğunu açıklamış, ibadetlere tek yönden bakılamayacağını dile getirmiştir. “İnsan ölmeye devam ettiği sürece dine muhtaçtır, çünkü din, bireye kötülöklere ve sıkıntılara dayanma gücü verir” şeklindeki sözün, Karl Marx'ın “Din, halkların afyonudur” görüşüyle paralel olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda, dine muhtaç bir durumda olduğunu belirten müellif, ancak İbrahim Amirin idealine dayanan fikrin aslında din karşıtı bir görüş olan komünist bir Fransız düşünürüne ait olduğunu vurgulamıştır. Fadl Hasan Abbas bu çağrıdan kısa süre sonra başta Mısır olmak üzere birçok ülkede kargaşanın çıktığını ve kötü ile iyi arasında ayırım yapmayan yazarların da bulunduğunu dile getirmiştir.²⁰³

Son olarak her bölümde yaptığı üzere bu yönelim hakkında bazı tefsir örneklerine yer vererek münharif tefsir yönelimini tamamlamıştır. Bizlerde tekrara düşmemek adına “Cumhur Ekolü” başlığı altında müellifin münharif tefsir olarak nitelediği tefsir örneklerine yer vererek, müellifin görüşlerini daha detaylı ele alacağız.

---

²⁰² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/672.

²⁰³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/676.

5. TEFSİR EKOLLERİ

Fadl Hasan Abbas *İtticâhâtu't-tefsîr ve menâhîcu'l-müfessirîn fi 'asri'l-hadîs* adlı eserinin ilk cildinde Tefsir ilminin doğuşunu, esaslarını ve tefsir yönelimlerini; ikinci cildinde ise ilgili yönelimleri tefsir ekoller şeklinde tasnifleyerek ele almaktadır. Akli ve İçtimâî, Bilimsel, Duygusal Eğitim, Cumhur ekolleri başlığı altında pek çok eser ve müfessire yer veren müellif, bu bölümlerde ilgili ekollere tâbi olan müfessirlerin hayatlarından, ilmi geçmişlerinden ve çalışmalarından, eserlerinden, tefsir etmiş olduğu âyet örneklerinden, görüşlerinden, tefsir yazımı ve tarihine olan etkilerinden, olumlu veya olumsuz yönlerinden, ikaz edilmesi gereken durumlardan, Kur'ân ilimlerine dair bakışlarından ve tefsir yöntemlerinden bahsetmektedir. Bu bilgileri verdikten sonra incelediği eser ve müellif hakkındaki şahsi görüşlerine yer veren Fadl Hasan Abbas, ilgili konu ve müfessirler hakkında iddia ettiği görüşlerin delillerini sunarak okuyucusuna modern dönem tefsir çalışmaları hakkında yol göstermeye çalışmaktadır.

Meseleleri ayrıntılı bir şekilde ele alan müellif, her ekolün özelliğine veya alanına göre farklı yönlerden kritiğini yapmaktadır. Eserini, ilmi bir üslupla ele alan müellif yer yer eleştiri dilini sertleştirmekte, güzel gördüğü hususlarda da övgülerini esirgememektedir. İhtilaf edilen hususlarda kendi görüşlerini açıkça beyan eden müellif diğer âlimlerin de konu hakkındaki değerlendirmelerine yer vermektedir. Daha önce eserin yazılış amacını belirttiği üzere kendisinden önce kaleme alınan eserlerin bazısının muhtasar ve genel çalışmalardan ibaret olduğunu, bazılarının yalnızca ilkelerle sınırlı kaldığını, ihtilafli meselelere girmemeleri veya tanımlarla yetindiklerini ifade ederek bu alanın eksikliklerini tamamlamayı amaçladığını vurgulamaktadır.

5.1. İçtimâî Tefsir

5.1.1. Muhammed Abduh

Fadl Abbas, ekolleri taksim ederken ve modern dönem tefsir yönelimlerini incelerken ismini ve ekolünü pek çok kez andığı Muhammed Abduh ile başlamaktadır. Abduh'un görüşlerini etkileyen olayların sebeplerini anlatabilmek için hayatına yer vererek başlayan müellif; doğumundan, aile hayatına, eğitim gördüğü okullardan takip ettiği hocalara kadar pek çok hususa değinmektedir. Şahsiyetini ve Tefsir ilmindeki görüşlerini etkilediğini düşündüğü faktörlere de yer vermektedir.

Fadl Abbas, Abduh'un ilmî, ahlakî, ruhî yönleri ile pek çok üstün vasfa hâiz olduğunu, bu vasıfların hayatını olumlu-olumsuz açık bir şekilde etkilediğini düşünmektedir. Abduh'un orta sınıf bir ailede büyümesi, haksızlık ve zulüm ile babasının memleketlerini terk etmek

zorunda kalması gibi sebeplerle reformist bir yapıda olduğunu, bunun yanında hayatını anlatırken bahsetmiş olduğu anne ve babasının karakteristik özelliklerini taşıdığını düşünmektedir. Bu etkiyi Abduh'un kendisinin de söylediğini belirterek müellifin kendi sözlerine yer veren Abbas, görüşlerinin arka perdesini daha iyi anlayabilmemiz için bu bilgilere yer vermeyi gerekli görmektedir.²⁰⁴

Abduh, kendisinde güzel olarak var olan ne varsa Şeyh Derviş Hızır'a borçlu olduğunu söylemektedir. Şahsiyetini oluşmasında ilk, önemli ve gizli faktörün bu olduğuna değinen Fadl Abbas, Cemâleddin Afgânî'nin ise Abduh'un hayatını açık bir şekilde etkilediğini düşünmektedir. Fikirlerinin ve hayata bakış açısının gelişmesini Afgânî'ye bağlayan müellif bu etkinin "mutasavvıfın ruhunu, filozofun fikrini, Müslümanın fikhını" içeren bir etki olduğunu söylemektedir. Abduh'un kendi üzerindeki etkisini inkâr etmeyip, hocasından övgüyle bahsetmesini de güzel haslet olarak yorumlamaktadır. Daha sonra yapmış olduğu Avrupa gezi ve yolculuklar sebebiyle onların sistemlerini ve yaşam tarzlarına vâkıf olduğunu bunun da reformist ve bilimsel yönünün açık bir şekilde etkilediğini düşünmektedir.²⁰⁵

Muhammed Abduh'un reformist yaklaşımına ilişkin olarak, onun reformların aceleci bir refleksle, şiddet veya devrim yoluyla değil; ihtiyatlı, hikmetli ve tedrici bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğine inandığı bu nedenle, Ezher'de reform çağrısı yaptığı ifade edilmektedir. Abbas, Abduh'un reform konusunda ilk adımları attığında hayal kırıklığı yaşadığını vurgularken, "yeni olan her şeye, başka medeniyetlerden ödünç alınsa bile, isyan edilmemesi gerektiği" fikrini savunduğunu ve bu düşünce doğrultusunda reformların ümmet için zorunlu olduğuna inandığını dile getirmektedir.

Abbas, Abduh'un reform hedeflerini açıklamak amacıyla devlet desteğiyle kaleme aldığı yazıyı kitabında aktarmaktadır. Bu yazıda, reformların özünün gelenekten sıyrılarak dini, seleflerin anladığı şekilde anlamak ve dil meselesine odaklanmak olduğu ifade edilmektedir. Abbas, Muhammed Abduh'un reform düşüncesinin hem hayatında hem de ölümünden sonra pek çok kez tartışma konusu olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, bu reformların Abduh için taşıdığı anlamları açıklayarak onun yaşamındaki önemine dikkat çekmektedir.²⁰⁶

Yazar, diğer âlimlerin Muhammed Abduh hakkında olumlu ve olumsuz görüşlerine de yer vermiştir. Bu bağlamda, tarihte iz bırakmış ve hakkında tartışmalar yaşanmış bir şahsiyet olması nedeniyle kendi görüşünü açıklamanın gerekli olduğunu ifade etmektedir. Abbas,

---

²⁰⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/15.

²⁰⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/16-18.

²⁰⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/18-20.

Mustafa Sabri gibi âlimlerin, Abdüh'un ilimden uzak olduğu fikrine katılmadığını belirtmektedir. Ayrıca, ortaya çıkan dinsizlik ve bozukluğun sebebinin Abdüh olmadığına dair görüşünü dile getirmektedir.²⁰⁷

Abdüh'un ihtilalciler ile iş birliği yaptığı iddiasına ise Abdüh'un, milletin hayrına olacağını düşündüğünü fakat zannettiği gibi sonuçlanmadığını belirterek bu konu da haksız gördüğü eleştirileri reddetmektedir. Mason locasına üyeliği hususunda ise Abdüh'un aldatıldığını ve o dönemde mason locasının günümüzdeki gibi algılanmadığını belirterek, günümüz mason localarını hiçbir Müslümanın kabul edemeyeceğini söylemektedir.²⁰⁸ İslam ve Batı düşüncesini birleştirme çabalarına dair de bunu o dönemde İslam ümmetinde olan donukluğun, Avrupa seyahatlerinin ve dönemin âlimlerinin asli kaynaklara dönme çağrısını reddetmelerinin neden olduğunu düşünmektedir. Fadl Hasan Abbas'ın yer yer sert eleştirilerde bulunduğu Abdüh'u, haklı olduğu hususlarda savunması müellifin değerlendirmelerini objektif bir şekilde yaptığına dair güzel bir örnek olmaktadır.

Abdüh'un eleştirildiği hususlarda kendi görüşlerini bu şekilde beyan eden Fadl Abbas, müellifin içtihat ettiğini bu sebeple hata yapsa bile bir ecir alacağını hatırlatarak, onu eleştiren Ezher uleması gibi düşünmediğini belirtmektedir. Yapılan eleştirilere rağmen Abdüh'un Müslümanların karşı karşıya kaldığı tehlikelere karşı uyardığını, bu alanda bir sembol olarak kaldığını ve bu ekolün önderi olarak kalacağını düşünmektedir.²⁰⁹

Fadl Hasan Abbas, Muhammed Abdüh'un hayatını ve ilmi çalışmalarını tanıtırken, onun özellikle tefsir alanındaki meşhur şahsiyetlerden biri olduğunu vurgulamaktadır. Abdüh'un, Reşîd Rızâ'nın teşvikiyle tefsir yazmaya yöneldiği belirten Abbas, ancak, başlangıçta bu teklife karşı çekinceleri olduğunu ifade etmiştir. Abdüh, tam bir tefsir yazma önerilerine cevaben, Kur'an'ın bütün yönleriyle eksiksiz bir tefsire ihtiyaç duymadığını, halihazırda kapsamlı veya eksik birçok tefsirin bulunduğunu dile getirmiştir. Bunun yanında, bazı ayetlerin hala yoğun bir şekilde tefsire ihtiyaç duyduğunu ve tam bir tefsir hazırlamanın bir insan ömrü için yeterli olmayabileceğini belirtmiştir. Ayrıca, tefsir yazmanın yalnızca ihtiyacının farkında olan bilinçli kalplere fayda sağlayacağını, aksi takdirde kör kalpler için faydasız olacağını ifade etmiştir.²¹⁰

Reşîd Rızâ'nın ısrarları üzerine, Muhammed Abdüh nihayet bu teklifi kabul etmiş ve altı yıl boyunca Ezher Camii'nde tefsir dersleri vermiştir. Abbas, Abdüh'un Amme Cüzü Tefsiri

---

²⁰⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/26.

²⁰⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/26.

²⁰⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/26-27.

²¹⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/29.

adlı eserinden bahsederek, bu eserin kısa olduğunu, dil konularına az yer verdiğini ve bazı sure tefsirlerinde farklı yöntemler kullanarak meseleleri daha geniş bir şekilde ele aldığını belirtmiştir.²¹¹ Ayrıca, Abduh'un Kur'an'daki bazı konuları tefsir ettiğini ifade etse de onun tefsirle ilgili fikirlerini en iyi şekilde Menar Tefsiri adlı eserinde bulabileceğimizi vurgulamaktadır.

Fadl Abbas, Reşîd Rızâ'nın yoğun ısrarları sonucu daha sonra bu teklifi kabul ettiğini ve altı yıl boyunca Ezher Camii'nde tefsir dersleri verdiğini söylemektedir. *Menar* tefsirinden önce yazmış olduğu *Amme Cüzü Tefsiri'nin* kısa olup lügavî meselelere az değindiğinden, bunun yanında yapmış olduğu bazı sure tefsirlerinde usulünden farklı metotla meseleleri daha geniş aldığından söz etmektedir. Bu çalışmalarının yanında Kur'an'daki bazı konuları tefsir ettiğini söylese de Abduh'un tefsir ilminde fikirlerini tam manasıyla Menar tefsirinde bulabileceğimizi belirtmektedir.²¹² Fadl Abbas, Abduh'un tefsir metoduna dair özelliklerini şu şekilde özetlemektedir: ²¹³

- Kur'anı Kerim'i bir bütün olarak görmesi
- İbaresinin kolay, üslubunun açık olması
- Müphem âyetlerde nassın dışına çıkmaması
- İsrâîliyât'a karşı olması
- Kur'an'ı Kerim'in hidayet yönünü açıklamaya yoğun çaba göstermesi
- Şüphelere cevap verip çürütmeye çalışması²¹⁴

Fadl Abbas, Abduh'un ve ilgili ekolün en önemli özelliklerinden birinin müphem âyetler hakkında yorum yapmamak olduğunu belirtmektedir. Tefsir tarihi içerisinde bazı müfessirlerin de bu tutumda olduğunu belirten müellif, son dönemde bu yaklaşımın canlandırılması ve tatbik edilmesinin Muhammed Abduh ile olduğunu düşünmektedir.²¹⁵ Diğer bir husus da şüphelere cevap verme özelliğidir. Garanik ve Hz. Peygamber'in Zeynep b. Cahş ²¹⁶ ile olan evliliğine dair sözlerine yer veren Fadl Abbas, Abduh'un modern dönemde de var olan şüphe ve iftiralara hem ilgili rivayetleri aktararak hem de hem de akıl yoluyla tahlil ederek bu iddiaları çürüttüğünü ifade etmektedir.

---

²¹¹ Muhammed Abduh, *Tefsir'u Cüz'i Amme* (Beyrut: Dâr ve Mektebet'ü Hilal, 1985), 1/6.

²¹² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/29.

²¹³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/31.

²¹⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/32-40.

²¹⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/33.

²¹⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/40.

Abduh'un tefsir metodunu açıklarken, örneklerle destekleyerek müellifin tefsirinde tasavvufî tefsir ekolünde İmam Gazzâlî'den, selefi tefsir ekolünde ise İbn Teymiyye'den etkilendiğini ifade etmiştir. Bu iki ekol arasında dengeyi sağlayabilmesinden dolayı Abduh'un takdiri hak ettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, genel olarak mu'tezilî tefsirlerden de etkilendiğini belirterek bu etkinin bazı belirgin yönleri şu şekilde sıralamaktadır:

1. Akıl ön plana çıkarılarak, bazı sahih hadislerin terk edilmesi
2. Bazı meselelerde Ebû Müslim el-İsfahânî'den etkilenmesi
3. Sihir ve sihirle ilgili konularda da bu etkinin tezahür etmesi.

Fadl Abbas, Abduh'un Avrupa medeniyetinden de etkilendiğini ve bu etkilerin eserlerinde rahatlıkla görülebileceğini ifade etmektedir. Bu görüşünü, kitaplarından aldığı örneklerle destekleyen müellif, Âdem (as) kıssası, Hz. İsa'nın ölümleri diriltmesi, peygamberlere verilen mucizeler, Nüzûl-i İsa ve Fil Hadisesi gibi konularda Abduh'un görüşlerine yer vermekte ve zaman zaman ağır eleştirilerde bulunmaktadır.²¹⁷

Örnek teşkil etmesi açısından, burada birkaç örneğe yer vermek istiyoruz. Bunlardan biri, Âl-i İmran Suresi'nin 47. Âyeti'nin tefsirinde, İsa (as) ile ilgili yaratılış meselesidir. İlgili ayette Yüce Allah: "Melekler şöyle dediler: "Allah dilediğini böylece yaratır. Bir işin olmasını dilerse ona ol der ve olur"²¹⁸ buyurmaktadır. Abduh: "Batı'nın bilim adamları ve filozofları, "kendiliğinden doğum"un mümkün olduğunu kabul etmekte, yani bir canlıdan değil, inorganik maddeden (veya cansız bir varlıktan) hayvanın meydana gelebileceğini tartışmaktadırlar. Onlar bunu deneylerle araştırmaya çalışıyorlar. Eğer bir hayvanın cansız bir varlıktan doğması mümkünse, o zaman bir hayvanın bir diğerinden doğması daha da mümkün ve daha yakın bir olaydır. Evet, bu, temel ilkelere aykırıdır; fakat bunun mümkün olması, gerçekten gerçekleşeceği anlamına gelmez. Ancak biz, bunun gerçekten gerçekleştiğini, vahyin haberine ve bunun doğruluğuna dair kanıtlara dayanarak savunuyoruz."²¹⁹

Müfessir, vahiyde bildirilen yaratılışın doğruluğunu savunarak, bu ilahi gerçeği kanıtlarla desteklemektedir. Ayrıca, yaratılış olayını iki şekilde açıklamaktadır: "İlk olarak, insanın inanç gücünün bedeni ve doğa üzerindeki etkisi, örneğin bir kişinin hastalığına inanarak hastalanması gibi bir etki yaratabilir. Dolayısıyla Hz. Meryem'in hamileliğine bu açıdan bakılacak olursa, ona Allah'ın kudretiyle bir çocuk vereceği müjdelenmiş ve o, imanını ve

²¹⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/31-80.

²¹⁸ Âl-i İmrân 3/47.

²¹⁹ Muhammed Abduh - Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Mısır: el-Hey'e el-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 3/310.

kuvvetli inancını düşünerek, ruhsal olarak etkilenmiş ve bu inanç, rahmindeki döllemeyi etkilemiş olabilir.

İkinci olarak ise, ince ruhların, örneğin rüzgâr veya elektrik gibi doğa unsurlarının, yoğun cisimler üzerinde etkili olabileceğini belirtmekte ve Meryem'e gönderilen ruhun bu etkiyi gerçekleştirdiğini savunmaktadır.²²⁰ Sonuç olarak, müfessir, bu yaratılışın Allah'ın kudretiyle gerçekleştiğini ve rahminde döllemeyi başlatan etkinin bir ruh tarafından sağlandığını ifade etmektedir.²²¹

Âl-i İmran Suresi'nin 55. âyeti'nde geçen Nüzûl-i İsâ meselesine dair ise müfessir, gaybi konularda itikadi durumlar için ehad hadislerin yeterli olmadığını ve bu tür meselelerde kesinlik gerektirdiğini ifade etmektedir.²²² Müfessire göre, İtikadi meselelerde kesin bilgi sağlayan mutlak bir nass bulunmadıkça, ehad hadislerin kabul edilmesi doğru değildir. Bu konu hakkında da mütevatir hadislerin bulunmaması nedeniyle, İsâ'nın nüzûlü gibi meselelerin kesin bir şekilde kabul edilemeyeceği vurgulanmaktadır.²²³

Deccâl meselesine dair müfessir, Deccâl'i hurafeler, düzenbazlıklar ve pisliklerin bir sembolü olarak tanımlamaktadır. Bu hurafeler, düzenbazlıklar ve pislikler, ancak İslam şeriatının gereklilikleri doğrultusunda uygulanması, şeriatın sınırlarının ve hikmetlerinin doğru bir şekilde anlaşılması yoluyla ortadan kaldırılabilir.²²⁴

Fil Hadisesine dair müfessir, ikinci gün Habeş askerleri arasında çiçek ve kızamık gibi salgın hastalıkların yayıldığını belirtmektedir. Bu salgın, nadir görülen bir hastalık olup, askerlerin vücutlarında ciddi bir etki yaparak etlerinin dökülmesine ve parçalanmasına yol açmıştır. Hastalık, orduyu paniğe sevk ederek kaçmalarına ve yaralanmalarına neden olmuştur. Müfessire göre, bu hastalıklar, Allah'ın gönderdiği kuş sürülerinin taşıdığı mikroplardan ve rüzgarla taşınan zehirli taşlardan kaynaklanmıştır.²²⁵ Kuşların, hastalık taşıyan sivrisinek veya sinek türlerinden oluştuğu, taşların ise zehirli kilden yapıldığı ifade edilmektedir.²²⁶

Fadl Hasan Abbas Abduh'un bu yorumlarını açık bir dille reddetmiş, "Avrupalı bilim adamlarının açıklamalarını takip etmesi kabul edilebilir ama mucizeleri reddetmesi asla kabul edilemez" şeklinde ifade ederek, Abduh'un yaklaşımını kesin bir şekilde eleştirmiştir. Bu

---

²²⁰ Abduh - Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/311.

²²¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/80-81.

²²² Abduh - Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/317.

²²³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/80.

²²⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/84.

²²⁵ Abduh, *Tefsîr'u Cüz'i Amme*, 1/160.

²²⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/85.

meselelere materyalist yaklaştığını ancak özünde bu olayların materyalizme bir darbe olduğunu ifade etmektedir. Abduh'un mucizelerin olağanüstü yanlarını daraltarak materyalist bir şekilde ele almasını, tarihe bile materyalist bir şekilde yaklaşan Batı'dan etkilenmesi sonucu olduğunu düşünmektedir.²²⁷ Mikropların ırk veya etnik köken ayrımı yapmayacağını vurgulayarak, Lût (as) kavmine gönderilen taşlar, Âd kavmine gönderilen rüzgâr ve Semûd kavmine gönderilen sayha gibi hadiselerin hangi mikroplarla açıklanabileceğini sorgulamıştır. Abduh'un bu örnekler hakkında ne söylediğine dair herhangi bir bilgisi olmadığını belirten Abbas, Îsâ (as) ile ilgili durumun da Âdem (as) ile benzer bir şekilde değerlendirilebileceğini ifade etmiştir. Bu örnekler üzerinden ilmi reddiyeler yaparak, Nüzûl-i Îsâ ile ilgili hadislerin sıhhatine de değinmiştir.²²⁸

Son olarak, Fadl Abbas, Abduh'un tasavvuf ve selefi ekolünün etkisiyle eserlerinde ılımlı bir dil kullanmasına rağmen, Mu'tezile mezhebi ve Avrupa medeniyetinin etkisiyle bazı yorumlarında aşırıya gittiğini, zayıf rivayetlere kapılarak bazı durumlarda sahih hadisleri reddettiğini ve akıl sınırlarının ötesine geçtiğini ifade etmektedir. Abbas, Abduh'un tefsirini takdir ettiğini ve Allah'tan kendisi için af ve mağfiret dilediğini belirterek, müellif hakkında temennisini dile getirmiştir. Güzel niyetini takdir eden Abbas, Abduh'u eleştirdiği kadar övgüye de yer vererek, onun bu dönemin düşünce öncüsü olduğunu ve kendisinden sonra gelen tüm ekollere ilham kaynağı olduğunu düşünmektedir.²²⁹

5.1.2. Muhammed Reşîd Rızâ

Fadl Abbas, Aklî ve içtimaî ekolü başlığı altında ikinci olarak Reşîd Rızâ'yı ele almaktadır. Reşîd Rızâ'nın hayatına değinen müellif güçlü bir zekaya sahip olduğunu, anlama ve anlatma yönünün kuvvetli olduğunu vurgulamaktadır. İlim öğrenmeye memleketinde başlayıp daha sonra, Râşidiye Mektebi ve Hüseyin Cisir'in yönettiği Millet Mektebinde devam ettiğinden bahseden Fadl Abbas, bu okulun amacının "dini ilimleri modern ilimlerle birleştirmek" sözü ile tarif etmektedir. Fıkıh, Hadis, Arapça, Mantık, Rical ve Aklî İlimleri o dönemde okuduğunu söyleyerek hocalarıyla olan ilişkilerine de bu bölümde değinmektedir. Hüseyin Cisir'in ona özel ilgi duyduğunu belirterek, aralarındaki ilişkiyi hayatlarından örneklerle açıklamaktadır.²³⁰

Reşîd Rızâ'nın ibadete ve gece namazına düşkün olduğunu söyleyen Abbas, Gazzâlî'nin İhya adlı eserini çokça mütala ettiğini ve insanlara okuduğunu bu sebeple hem ilminde hem

²²⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/86.

²²⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/79-85.

²²⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/87.

²³⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/89-91.

amelinde bu eserin etkisinin büyük olduğunu düşünmektedir. Tasavvuf ve Sûfi meşrebi Gazzâlî ile seven Reşîd Rızâ, daha sonra Nakşibendi büyüklerinin yolunu takip ederek virdlerini çektiğine de dikkat çekmektedir. Tasavvufun onun hayatına inzivaya çekilmek şeklinde değil aksine cesaret katma suretiyle etkilediğini belirterek o dönemde emir bi'l-ma'rûfu düstur edinip pek çok sapkın fikirle mücadele ettiğinden de söz etmektedir. Bunun yanında daha genç yaşlarında, kabir inşa etmek ve onları yüceltmek gibi bidatlerle mücadele ettiğini bunu yaparken de İbn Teymiyye ve İbn Kayyim gibi isimlerden değil İbn Hacer'in hadis fetvalarından yararlandığını belirtmektedir.²³¹

Mısır'a onun ilim tahsil etmek için gittiğini söyleyen Fadl Abbas bu yolculuğun diğer ilim yolculuklarından farklı olduğuna, onun Mısır'a gittiğinde icazetli bir âlim ve yazar olduğunu belirtmiştir. Bundan ötürü Muhammed Abduh ile olan hoca talebe ilişkisinin telkin ve eğitime dayanan bir şekilde değil; hürmet ve takdire dayanan bir ilişki olduğunu hatta Abduh'un onu sadece yönlendirdiğini düşünmektedir. Müellifin Mısır'da bereketli bir ömür geçirip pek çok faaliyette bulunduğuna dikkat çeken Fadl Abbas, Hindistan, Hicaz ve Avrupa gezilerine de bu bölümde değinmektedir.²³² Daha sonra çeşitli alanlarda yazmış olduğu yirmi altı eserin isimlerini vermekle yetinen müellif Kur'ân Tefsirine dair reformcu yönünün Mısır'a gelmeden önce Abduh ve Afgânî'nin çıkarttığı, *Mecelletü'l Urvetü'l-Vuska* isimli dergiden geldiğini düşünmektedir.²³³ Bu dergiden etkilenmesi sonucu ümmetin Kur'ân'ı anlamaktan başka bir yolu olmadığına bununda ancak çağın gerektirdiği şartlar doğrultusunda tefsir etmek ile mümkün olacağına kanaat getirdiğini, kendisinin de bunu ifade ettiğini söylemektedir. Bu düşüncelerinden ötürü de Mısır'a gider gitmez Abduh ile görüşüp Kur'ân'ı tefsir etme teklifini yaptığını belirtmektedir. Abduh'un da yoğun ısrarlar sonucu bu teklifi kabul etmesi ile Câmîu'l-Ezher'de yapmış olduğu tefsir derslerini kaydettiğini, *Menar* dergisini kurduktan sonra bu yazıları hocasının da onay vermesi ile dergide paylaşmaya başladığını söylemektedir.²³⁴

Tefsirdeki menhecine dair ise Abduh'un ölümünden sonra bu derslerin devamlılığı için sorumluluk hissederek devam ettiğini, bunu yaparken de hocasından farklı bir yol izlediğini belirtmektedir.²³⁵ Kendisi de bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Ve ben, onun vefatından sonra işe yalnız başıma devam ettiğimde, Allah rahmet eylesin, onun metoduna aykırı olarak, sahih hadislere dayalı olan âyetle ilgili olarak genişlettiğim bir yaklaşım benimsedim; ister

---

²³¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/91.

²³² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/94.

²³³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/97.

²³⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/96.

²³⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/98.

âyetin tefsiri olsun, ister hükmüyle ilgili olsun, dildeki bazı kelimeler ve cümlelerin açıklığa kavuşturulmasında, alimler arasındaki ihtilafli meselelerde, farklı surelerdeki ayetlerin delillerinin artmasında, ve Müslümanların bu çağda dinlerinin doğru yoluna sağlam bir şekilde tutunmalarını sağlamak için ihtiyaç duydukları bazı meseleleri açıklığa kavuşturma hususunda bazı açıklamalar yaptım. Ayrıca, bu açıklamalar, onların kafirler ve bid'atçilerle olan mücadelelerinde delillerini güçlendirmelerine veya kalbi huzura kavuşturacak şekilde bazı problemlerin çözülmesine katkı sağladı.²³⁶

Fadl Hasan Abbas, Rızâ'nın Menar tefsiriyle ilgili olarak, bu tefsirin ilk kısmının gerçekten Abduh'a mı ait olduğu yoksa Rızâ'nın bazı değişiklikler, eklemeler ve çıkarımlar yapıp yapmadığı konusunda tartışmalara değinmiştir. Ancak, müellif bu konuda şüphe duyan yazarlara karşı, Rızâ'nın güvenilir bir kişi olduğunu belirterek, doğruyu aktarmanın dürüstlük gereği olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, Rızâ'nın tefsirinde, nakilleri kaynağına dayandırarak pek çok kez güvenilir bir şekilde farklı ifadeler kullandığını örneklerle açıklamıştır.²³⁷

Fadl Hasan Abbas, Reşit Rızâ'nın bir âyeti tefsir ederken ilgi uyandıracak özgün bir yöntem kullandığını düşünmemektedir. Ona göre, Rızâ'nın tefsirinde, daha önceki tefsirlerde olduğu gibi, sure ile ilgili bazı unsurlar vurgulanmakta; özellikle sure ile ilgili olarak Mekki-Medeni olma durumu, âyet sayısı ve önceki âyet veya surelerle olan münasebet gibi yönler dikkat çekilmektedir. Sonrasında ise, sure sonuna kadar âyet âyet tefsir yapılmaktadır. Fadl Hasan Abbas, Rızâ'nın tefsirindeki asıl belirgin özelliğin, surelerin sonunda bir özet verilmesi olduğunu ifade etmektedir. Bu özeti bazen bablar, bazen de fasıllar halinde sunduğunu ve bunu da yeni bir yöntem olarak kendisinin geliştirdiğini vurgulamaktadır. Bu duruma örnek olarak ise A'raf Suresi'nin sonunda verilen özete yer vererek okuyucularına bunu göstermektedir.²³⁸

Hayatına, eğitimine, hocalarına ve tefsirde takip etmiş olduğu menhece değinerek Rızâyı tanıtan Fadl Abbas daha sonra yazmış olduğu Menar tefsirinin özelliklerine değinmektedir. Müellif Rızâ'nın anlatım ve üslubunun kolay, bilimsel inceleme ve yorumların çok olduğunu söylemektedir. İfadesinin kuvvetli olmasının yanında ilmi yönünün geniş olmasını övgüyle bahsetmiş, bu ikisini toplayan kişilerin çok nadir olduğunu belirtmiştir. Bu düşüncelerle eserde gördüğü özellikleri dokuz madde de özetlemektedir:

1. Dil açısından yapılan araştırmalara önem vermesi
2. Âyetin teşrî hikmetini beyan edip bazı görüşleri reddetmesi

²³⁶ Abduh - Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/16.

²³⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/98.

²³⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/100.

3. Akîde ile ilgili olan âyetlerde kelamcılarının görüşlerine yer vermesi ve bu meseleleri tartışması
4. İsrâîliyyat ve hurafelerden uzaklaşıp, onlardan daha tehlikeli olan durumlara düşmesi
5. Özgür bir yapı sergilemesi
6. İçtimaî meseleleri beyan etmesi
7. İslam'a dair yapılan saldırılara karşı savunması
8. Kendi görüşüne muhalif olanlara karşı sert bir dil kullanması
9. Çok fazla teferruat ve konu dışı sözün bulunması²³⁹

Bu maddeleri kendi görüşleri ve eserden aldığı örneklerle destekleyen Fadl Abbas, müellifin eserinde gramer ve üslup açısından pek çok kaideye değindiğini bunu yaparken sadece nakil yapmadığını kendisinin de dil açısından geniş birikime sahip olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde i'râb ve belagata dair konuları da ele aldığını, okuyucularına eserden alıntı yaparak örneklere sunmaktadır. Fikhî âyetlerde de meseleleri ayrıntılı bir şekilde ele aldığını söyleyen Fadl Abbas, kendisinin bu yorumları hiçbir mezhebe bağlı kalmadan yaptığını belirtmektedir. Akîde âyetlerini tefsir ederken mensubu olarak yaşadığı selefi ekolün yorumlarını tercih ettiği, yer yer diğer mezheplerin görüşlerini de aktararak meseleleri tartıştığını belirtmektedir. İbn Teymiyye, İbnü'l-Kayyim, İbn Kesir, İbn Haldun ve Muhammed Abduh gibi isimlerden etkilendiği için israîliyata karşı bir tutum sergilediğini söyleyen müellif, herkesin kabul ettiği israîli haberlerle yetinmediğini bazı meselelerde sahih hadisleri reddedip, sahabenin adaletini sorguladığını söyleyerek daha tehlikeli bir duruma düştüğünü belirtmiş, kabul etmediği fikirlerine reddiyeler sunarak âlimlerin ve kendi görüşlerini açıklamıştır.²⁴⁰

Reşîd Rızâ, En'âm Suresi'nin 158. Âyetini tefsir ederken, kıyamet alametlerine dair rivayet edilen hadisleri değerlendirmesi hadislere yaklaşımına dair güzel bir örnek sunmaktadır.²⁴¹ Bu hadislerden biri, güneşin batıdan doğmasıyla ilgilidir. Rızâ, Buhari'nin Er-Rika kitabında geçen bu hadisle, kıyamet kopmadan önce güneşin batıdan doğacağı ve insanların bunu gördüklerinde iman edeceği, bu noktada daha önce iman etmeyenlerin imanlarının fayda sağlamayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, Sünenü't-Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i* gibi kabul gören hadis kitaplarında da da benzer hadisler bulunmaktadır. Reşîd Rızâ, ilgili âyetin tefsirinde kıyamet alametleriyle ilgili hadislerdeki çelişkileri ve metinlerin karışıklığını vurgular; bazı hadislerin manaca rivayet edildiğini ve farklı anlayışların

²³⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/102.

²⁴⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/102-128.

²⁴¹ Abduh - Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/210.

ortaya çıkmasına neden olduğunu belirtmektedir.²⁴² Ayrıca, güneşin batıdan doğması gibi olayların ardından imanın kabul edilmemesinin, bu olayları doğrudan görmeyenler için geçerli olmayacağını ifade ederek bazı hadislerin güvenilirliğine dair şüphelerini dile getirmektedir.²⁴³

Hadis bilgisinin Abdüh'tan daha geniş olduğunu söyleyen Fadl Abbas buna rağmen bazı meselelerdeki yorumlarını şaşkıncı olarak niteleyerek müellifi eleştirmektedir. Nüzûl-i Îsâ meselesinde hocasına karşı çıkıp sahih hadisi kabul etmesine rağmen, kıyamet alametleri, deccal gibi konularda vârid olan hadisleri kabul etmemesini de tutarsızlık olarak vasfederek deccal hakkındaki görüşüne şu sözler ile cevap vermektedir.

“Şeyhin belirttiği çelişkiler, bir yandan deccalin çıkacağı yerle, bir yandan zamanıyla, bir diğer yandan da insanların aldatılmasında kullandığı şeylerle ilgili. Ben ise bu çelişkinin kaynağının, zayıf ve sahih rivâyetlerin karıştırılması ve bunların bir arada değerlendirilmesinden kaynaklandığını söylüyorum. Bilmeliyiz ki en sahih rivâyetler alınmalı, zayıf olanlar ise sahih olanlara karşı delil olarak kullanılmamalıdır. Sahih olanlara bakıldığında ise gerçek bir çelişki bulunmamaktadır ve zahiren çelişki gibi görünen her şeyin açıklaması âlimler tarafından yapılmıştır.”²⁴⁴

Zaman zaman hocası Muhammed Abdüh dahil olmak üzere mensubu olduğu selefi ekolün temsilcilerine muhalefet etmesini özgür bir düşüncenin yansıması olarak değerlendiren Fadl Abbas, hocalarına karşı genel itibarıyla saygılı ve nazik bir tavır sergilemekle birlikte, kimi durumlarda eleştirilerinde sert bir üslup kullandığını aktarmaktadır.²⁴⁵ Bu tutumu kendi görüşlerine muhalif bir şekilde tefsir eden müfessirlere de yaptığını belirten müellif Taberî'den günümüze kadar pek çok müfessire ağır ithamlarda bulunduğunu, eserden alıntılarla göstermektedir.²⁴⁶

Fadl Abbas eserin hacminin altı bin sayfayı aştığını belirterek bu durumun okuyucu için zor olduğunu, konu dışı pek çok meseleye yer verdiğini düşünmektedir. Birçok insanın bu eserden uzaklaşarak ona muhalefet etmesini, müfessirin diğer alanlara yönelmesi, sahih hadisleri reddetmesi ve ağır ithamlara maruz kalmasıyla ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte, eser içerisinde birçok faydalı bilgi ve dikkate değer tefsir örneklerinin bulunduğunu ifade etmiş ve bu olumlu yönlerin müfessirin lehine bir şefaahat vesilesi olmasını temenni etmiştir. Kendi

---

²⁴² Abdüh - Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 8/210.

²⁴³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/184.

²⁴⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/185.

²⁴⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/189.

²⁴⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/189-192.

yöntemi doğrultusunda, dile getirdiği görüşlere dayanak teşkil eden hususlara örnekler sunmuş ve müellifin eserinden birçok alıntıya yer vererek bölümü sonlandırmıştır.²⁴⁷

5.1.3. Abdülkâdir el-Mağribî

Fadl Abbas İçtimaî tefsir ekolü başlığı altında Abdülkâdir el-Mağribî' ye de yer vermektedir. Takip ettiği metot üzere tanıtmaya çalıştığı müfessirin hayatına yer vererek başlayan Fadl Abbas, onun eserlerine hayran kaldığı Afgânî ve yazılarını takip ettiği Abduh'dan etkilendiğini ifade etmiştir. Abduh'un daveti üzerine Mısır'a gittiğini, daha sonra ülkesine döndüğünde benimsediği fikirleri yayarak pek çok faaliyette bulunduğunu da bu bölümde ek bilgi olarak sunmaktadır. Almış olduğu eğitim ve çalışmalarına da yer veren Fadl Abbas hayat boyu ilimle meşgul olduğunu söyleyerek kaleme aldığı dokuz eseri de çalışmasında paylaşmaktadır.²⁴⁸

Fadl Abbas, üzerinde Muhammed Abduh'un etkisinin açıkça görüldüğünü ifade etmekte ve bu etkinin en iyi örneklerinden birinin Tebâreke Cüzü *tefsiri* olduğunu belirtmektedir. Selefî ve yakın dostu Reşîd Rızâ'dan yöntem açısından farklı olduğunu dile getiren Abbas, her ne kadar sınırlı sayıda tefsir çalışması bırakmış olsa da Abduh'un etkisinin eserlerinde belirgin bir şekilde hissedildiğini vurgulamaktadır. Arap Dili profesörü olması dolayısıyla, dil kullanımı bakımından güçlü bir üsluba sahip olduğunu, lafızları özenle seçerek anlaşılır bir dil kullandığını ve yazılarının okuyucular üzerinde edebi bir sanat eseri etkisi bıraktığını ifade etmektedir. Ayrıca, Mağribî'nin bu konuda Abduh'a kıyasla daha titiz davrandığını ve kelimeleri fıkhu'l-lüga (dil bilimsel anlam ve bağlam) açısından değerlendirmeye daha fazla yer verdiğini vurgulamaktadır. Abbas, yöntemine uygun olarak üslubuna dair pek çok örneği eserlerinde sunmuş ve bu örneklerin, onun tefsir alanındaki üslubu ve yöntemine ışık tuttuğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Kur'an tefsirinde hem etkili hem de potansiyel riskler barındıran bir ekolün önde gelen temsilcilerinden biri olması nedeniyle, fikir ve görüşlerinin mutlaka bilinmesi gerektiğini savunmaktadır.²⁴⁹

Fadl Abbas'a göre Mağribî'nin tefsirine bakıldığında, Reşîd Rızâ'dan ziyade Abduh'tan etkilendiğini ve bu etkinin, sünnete yeterince önem verilmemesi ile temsili ifadeler içeren âyetlerin bilimsel veriler ışığında tefsir edilmesi gibi, Mu'tezile ekolüne özgü tefsir özelliklerini barındırdığını ifade etmektedir. Onun, özellikle Ru'yetullah, ilahi sıfatlar ve benzeri konularda Mu'tezile mezhebi başta olmak üzere, Ebu Müslim'in görüşlerine sıkça yer verdiğini

²⁴⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/101-203.

²⁴⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/206.

²⁴⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/208.

belirtmekte ve âyetlerin tefsirinde aklı naklin önüne geçirilmesinin de bu yaklaşımın bir sonucu olduğu kanaatindedir. Ayrıca, bu özellikleri taşıyan Abduh'a yönelik eserinde yer verdiği eleştirileri ve reddiyelerini benzer şekilde Abdülkadir Mağribî'ye de yöneltmektedir.²⁵⁰

Hadislerin sıhhat durumuna bakmadan pek çok rivâyet paylaştığını söyleyen Fadl Abbas bu durumun bir müfessir için kabul edilebilir bir durum olmadığını söyleyerek müellifi eleştirmiştir. Fadl Abbas, Mağribî'nin eserinde yer verdiği tashih edilmemiş rivayetleri ele alarak, bu rivayetlerin sıhhat durumunu ve ilgili sözlerin kimlere ait olduğunu tespit etmiştir. Abbas, bu değerlendirmeler ışığında, müellifin söz konusu rivayetlere ilişkin ifadelerini reddetmiş ve Mağribî'nin bu yaklaşımıyla ciddi bir hata yaptığını ifade etmiştir.²⁵¹

Fadl Abbas, Mağribî'nin kevnî âyetlere ilişkin getirdiği yorumları eleştirerek, bu yorumların kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Buna örnek olarak, göğün yedi kat olarak yaratılmasının eskiler tarafından bilindiği ve Kur'ân'ın bu bilgi üzerine hüküm bina ettiğine dair görüşü açık bir şekilde reddetmiştir. Ayrıca, Mülk Suresi'nde geçen “*Gerçek şu ki, biz yakın göğü kandillerle süsledik. Ayrıca bunlarla şeytanların taşlanmasını sağladık ve onlara alevli ateş azabını hazırladık*”²⁵² âyetinin tefsirinde, müellifin önceki müfessirlerin görüşlerini aktardıktan sonra taşlama ifadesini “kişinin tahmin ve zan ile konuşması”²⁵³ olarak yorumlamasını ve bu bağlamda âyetteki şeytanların, göğe bakarak konuşan münecimler olduğunu ileri sürmesini de eleştirmiştir. Abbas, bu tür yorumların kabul edilebilir olmadığını ifade ederek, müellifin bu görüşlerini kesin bir şekilde reddetmiştir.²⁵⁴

Fadl Hasan Abbas, “Biz yeryüzünü dirilere ve ölümlere mekân yapmadık mı?”²⁵⁵ âyetini tefsir ederken, Mağribî'nin âyette geçen كَفَاتًا kelimesini yer çekimi yasasıyla ilişkilendirmesini eleştirmiştir. Mağribî'nin, yer çekimi keşfinin dünyanın üzerindeki canlıları bir arada tutarak onların uzaya savrulmasını engellediğini ve bunun âyette geçen ifadeyle örtüştüğünü ileri sürdüğünü²⁵⁶ aktaran Abbas, bu tür yorumların, âyetin lafzının taşıdığı anlamın ötesine geçtiğini belirtmiş ve yer çekimiyle böyle bir ilişkinin kurulamayacağını savunmuştur.²⁵⁷

Fadl Abbas bunların dışında tefsirinde Nuh, Yûnus, Lût kıssaları hakkında İncil ve Tivrattan pasajlara yer verdiğine de değinmektedir. Âyetlerin Mekki veya Medeni olmalarına

---

²⁵⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/222.

²⁵¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/222.

²⁵² Mülk 67/5.

²⁵³ Abdülkadir el Mağribî, *Tefsîr'u Cüz'i Tâbârake* (Kahire: Matbaa-i Âmire, 1947), 6.

²⁵⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/226.

²⁵⁵ Mürselât 77/26.

²⁵⁶ Mağribî, *Tefsîr'u Cüz'i Tâbârake*, 288.

²⁵⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/227.

dair bilgilere yer vermediğini, eserinde insanları Allah'ın kitabına çekmek için hidayet ile ilgili olan hususlara çağrı yaptığını bunun da övülmeye değer bir özellik olduğunu söylemektedir.²⁵⁸

Son olarak Fadl Abbas Mağribî'nin bu ekolün önde gelen imamlarından biri olduğunu, eserlerinde bu ekolün özelliklerini tam manasıyla taşıdığını, Abduh'a çok yakın görüşleri olsa da bazı meselelerde Reşîd Rızâ'ya yakın olduğunu söylemektedir. Tefsirine baktığımızda Mu'tezile mezhebinin görüşlerinde derinleştiğini, sünnet bilgisinin ise az olduğunu vurgulamaktadır. Eksik yönleri ve hatalarına rağmen ona teşekkür etmemiz gereken bir çaba sarfettiğini söyleyerek Allah'tan ecir almasını temenni etmiş, müfessiri tanıtmayı bitirmiştir.

5.1.4. Muhammed Mustafa el-Merâğî

Fadl Abbas Aklî ve içtimaî ekol başlığı altında dördüncü olarak Mustafa el-Merâğî'ye yer vermektedir. Ezher'de genç yaşından itibaren öğrenim gördüğüne ve oradan mezun olduğuna değinen Fadl Abbas uzun bir süre Abduh'un derslerine katıldığına dikkat çekmektedir. Merâğî'nin Sudan'da kadılık görevine atanmasının Abduh'un desteği sayesinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ayrıca, bazıları tarafından Abduh'un en büyük öğrencisi olarak nitelendirildiğini belirtmiş ve bu bağlamda Merâğî'nin Reşîd Rızâ ile kıyaslandığını, ancak her durumda Abduh'un etkisinin üzerinde belirgin bir şekilde hissedildiğini vurgulamıştır.²⁵⁹

Abduh'un reform çağrısı yaptığında Merâğî'nin ona destek verdiğini ve bu reformların uygulanabilmesi için yoğun bir çaba sarfettiğini belirten müellif onun reform hakkındaki sözlerine yer vererek Abduh'tan açık bir şekilde etkilendiği görüşünü delillendirmektedir. Merağî'nin, hocası Abduh'tan sadece reform hususunda değil fikri yönden de etkilendiğini belirten Fadl Abbas, bunu eserlerinde görebileceğimizi söylemiş, kendi de bu hususta bazı örnekler sunmuştur.²⁶⁰

Fadl Abbas Merağî'nin Kur'ân'ı bütünüyle tefsir etmediğini hatta tefsir ettiği âyetleri topladığımızda bir cüz bile yapmayacağını ifade etmektedir. Merağî'den daha fazla tefsir çalışması olan nice insan olmasına rağmen onların müfessirler arasında sayılmayıp, Merağî'nin müfessir olarak zikredilmesini ve Zehebî'nin eserinde olmak üzere pek çok kitapta kendisinden müfessir olarak anılmasının, bulunduğu konum ve takip ettiği yöntem sebebiyle olduğunu düşünmektedir.²⁶¹ Dinleyicileri ile paylaşmak üzere Ramazan ayında yapmış olduğu Lokman,

---

²⁵⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/228.

²⁵⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/229.

²⁶⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/230-233.

²⁶¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/234.

Hucurât, Hadid sureleri ve bazı âyetlerin tefsirinden başka telifi bulunmayan Merağî'nin tefsir etmiş olduğu bu surelerde öne çıkan özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

1. Üslubu kolay, lafızları basit ve verilen anlamları açık olması
2. İsrailiyyat'tan kaçınıp, tefsirinde hiçbir şekilde yer vermemesi
3. Müphem âyetlerde Kur'ân haberlerinin dışına çıkmaması
4. Hüküm âyetlerinde belli bir mezhebe bağlı kalmaması
5. Bazı âyetlerde cumhur ulemanın yorumundan farklı bir şekilde yorumlaması
6. Teşri hikmetleri beyan etmesi
7. Bazı âyetleri ilmi tefsir yöntemi ile tefsir etmesi ²⁶²

Fadl Abbas, Merağî'nin tefsirlerinde ortaya çıkan bu özellikleri zikrettikten sonra aynı özelliklerin Abduh'ta da görüldüğüne dikkat çekmektedir. Bu özelliklerinin yanı sıra kendisinin önceki müfessirler hakkında fikirlerini kabul etmese bile çok nazik bir dile sahip olduğunu, aynı zamanda büyük devlet adamlarının önünde dahi cesurca fikirlerini beyan ettiğini belirterek bunların çok güzel bir haslet olduğunu ifade etmektedir. ²⁶³

Fadl Abbas, Merağî'nin tefsirini yaptığı Lokman Suresi'nde, Lokman (a.s.)'in kıssası hakkında önceki çalışmalarda birçok farklı yorum yapıldığını belirtmiş, ancak Merağî'nin bu görüşleri mesnetsiz bularak kabul etmediğini ifade etmiştir. Mezhep taassubuna karşı çıktığını söylemiş, müellifin Kur'ân'da geçen cennet ve cehennem kapılarının sayılarının çokluktan kinaye olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, kevnî âyetlerde ilmî bir tefsir yöntemi uyguladığını belirtmiş, bu konularla ilgili gerekli açıklamaları yaparak, müellifin kabul etmediği görüşlerini eleştirmiştir. Örnek olarak, Merağî'nin mezhep taassubuna karşı duruşunu, cennet ve cehennem kapılarıyla ilgili tefsirini Fadl Abbas şu ifadelerle değerlendirmiştir:

“Şeyh, mezhep taassupluğuyla mücadele ediyordu. Bunu, onun Ezher için geliştirdiği reformist yaklaşımından anlayabiliriz. Bu belki de onun tefsirinde belirli bir mezhebe bağlı kalmamasını açıklayan sebeptir Bakara suresi 184. ayetin tefsirini yaptığı dersinde şöyle demektedir: İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar.²⁶⁴ Ahmed b Hanbel, İmam Müslim ve Ebu Davud, Enes'ten, Peygamber Efendimizin üç mil mesafe kadar yolculukta namazı kısalttığını rivâyet etmişlerdir. İbn Ebi Şeybe ise sahih bir isnadla, bir mil mesafede de kısaltma yaptığını nakletmiştir. Eğer Kur'ân'ın metni genel bir anlam taşıyor ve

²⁶² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/234.

²⁶³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/235.

²⁶⁴ Bakara 1/183.

rivâyetlerdeki özel durumlar sadece haberi vahid'den ibaretse ve onlar bu konuda ittifak etmemişlerse, o zaman diyebiliriz ki, seyahat her durumda oruç açma izni verir. Bu, İmam Davud ve diğer bazı imamların görüşüdür. Bu da şeyhin fikhî anlamda hocası olan imamdan etkilendiğini gösterir.

Bu durumu daha da belirginleştiren, şeyhin, halkın belirli bir görüş benimsediği âyetleri yorumlayışıdır. Örneğin, şeyh, cennetin sekiz kapısı ve cehennemın yedi kapısından bahsederken, burada sayının kendisinin kastedilmediğini, sadece çokluğu ifade ettiğini belirtmiş, aynı şekilde meyve sayısının yedi olmasının da sayıyı sınırlamak için değil, çokluğu ifade etmek amacıyla olduğunu söylemiştir. Ancak biz bu görüşe katılmıyoruz; çünkü Allah bir sayıyı belirlediğinde, o sayıyı yalnızca insanların bildiklerine uygun olarak belirlediği söylenemez. Kur'ân, insanların bildiklerinden bağımsız olarak hakikatleri belirtir.”²⁶⁵

5.1.5. Ahmed Mustafa el-Merâğî

Fadl Hasan Abbas, M. Mustafa Merâğî'nin abisi Ahmed Mustafa Merâğî'yi de aynı ekolde değerlendirmektedir. Müellif, Ahmed Mustafa Merâğî'nin mezhep geleneğine karşı olmayan ve Hanefî mezhebine mensup bir âlim olduğunu belirterek, onun siyasi, kültürel ve sosyal konuları ele alarak halkı tehlikelere karşı uyardığını vurgulamaktadır. Ayrıca, İslam Hukuku ve Arap Dili profesörü olan Merâğî'nin, tefsir başta olmak üzere fikhî ve belagat alanlarında birçok eserinin bulunduğunu, bunun yanı sıra çeşitli konularda yazılar kaleme aldığını eserinde aktarmaktadır.²⁶⁶

Müellif, Ahmed el-Merâğî'nin Kur'ân tefsirine dair yöntemini, tefsirinin girişinde net bir şekilde ifade ettiğini belirtmektedir. Merâğî, çağın ihtiyaçlarını karşılayacak bir tefsir yapmanın gerekliliğine dikkat çekerek, çağdaş araştırmacıların hakikatten uzak rivayetleri terk ettiğini ifade etmiştir. Merâğî'nin tefsir yöntemi, âyetlerin zikriyle başlayıp, kelime bilgisinin açıklanması ve âyetlerin anlamına dair ek bilgiler sunulmasını içermektedir. Ayrıca, sebebi nüzul konusuna da değinilmekte, ancak ıstılahî kavramların açıklanmasından kaçınılmaktadır. Merâğî, Allah'ın Kitabını çağın ruhuna ve insanların durumuna göre tefsir etmeyi, önceki tefsirleri inceleyip modern döneme uygun bir şekilde sunmayı ve tefsir kitaplarındaki rivayetleri araştırmayı da önemli bir yöntem olarak benimsemiştir. Bu yaklaşım, önceki tefsirlerin zorluğu nedeniyle çağdaş insanın bu eserlerden uzaklaşmaması adına bir çaba olarak görülmektedir.

²⁶⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/237.

²⁶⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/241.

Kur'ân tefsirinde takip ettiği yola Merâgî'nin kendi kitabından alıntılara yer vererek değinen Fadl Abbas eserini okuyucuya kolay olması açısından otuz parçaya böldüğünü ifade etmiştir. Müfessirin tefsiri hakkında olumlu veya olumsuz yorum yapabilmek için onun tefsirinden örnekleri sunmanın gerektiğini söyleyerek Mekki ve Medeni surelerden seçmiş olduğu birer örneği sunmaktadır.²⁶⁷ İlgili âyetlerde müfessir kelimelerin izahını ve durumunu belirtmiş, sahih hadislerden faydalanmış, önceki müfessirlerin sözlerine yer vermiştir. Kelamî konular ile ilgili meselelerde ise açıklamalar yapmış, âyetin âyetle tefsirine yer vererek âyetin farklı yönlerden manalarını açıklamıştır.²⁶⁸

Fadl Abbas, Merâgî'nin sunduğu âyetlerin ardından akîde ve hüküm içeren âyetleri ayrıntılı bir şekilde ele almasını olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir. Dil dağarcığının geniş olduğunu belirten Abbas, böyle zengin bir dilin yer aldığı bir metnin nadiren karşılaşılan bir özellik olduğunu ifade ederek, kitabın genel olarak beğenisini dile getirmiştir. Bununla birlikte, âyetin tefsirini verdikten sonra "Cümlelerin manası" başlığı altında genel bir mefhumun sunulmasını gereksiz bulduğunu ve bu yönüyle eleştirilerini dile getirdiğini belirtmektedir. Diğer müfessirlerin önem verdiği lügavi meseleler ve dil tahlilleri üzerine yapılan açıklamaları da takdir eden Abbas, bununla ilgili olarak müfessirin Kur'ân'da geçen ve benzer anlamlar taşıyan kelimeler arasındaki nüans farklarına dikkat çektiği örnekleri paylaşmıştır.

Fadl Abbas, Merâgî'nin tefsirinde belagat ilminden teşbih, mecaz ve istiare, beyan ilminden istifham, meânî ilminden ise haberi ve inşâî cümleler gibi konulara yer verildiğini belirtmektedir. Ayrıca, bilimsel konularda modern dönemin bilim insanlarının kabul ettiği ilmi hakikatlere, onların çalışmalarından alıntılar yaparak yer verildiğini, bunun da okuyucunun dikkatini çektiğini ifade etmektedir. Ancak, bu yaklaşımı bazen eleştiren Abbas, müfessirin, alakasız bilimsel teorileri kitaba dahil ederek gereksiz yere ilerlediğini vurgulamaktadır. Örnek olarak, müellifin Ra'd Suresi'nin on birinci âyetinin tefsirinde yaptığı açıklamaları ele alarak, bu durumu örneklemektedir.

“Kişinin önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu kayıt ve koruma altına alan takipçiler (melekler) vardır.²⁶⁹” Meleklerin koruma görevine inanmak, akıl dışı değildir; çünkü din bunu doğrulamış ve bilim, pek çok genel işlemin hassas cihazlarla sayılabilir olduğunu göstermiştir. Artık şehirlerde su ve elektrik, cihazlarla (sayacılarla) sayılmaktadır; insanlar

---

²⁶⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/245.

²⁶⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/245-261.

²⁶⁹ Ra'd 13/11.

içtikleri suyu, evlerini aydınlatan elektriği, tıpkı dirhem ve dinar gibi sayar ve hesaplar. Ayrıca, araçların gittiği mesafeleri hesaplayan cihazlar ve nehirlerin akışlarını, suyun düşüş noktalarını kaydeden cihazlar gibi hassas makineler de vardır; bu makineler, küçük büyük demeden her türlü işlem ve hareketi kaydeder ve sayar.”²⁷⁰

Müellifin eski müfessirlerden etkilendiğini söyleyen Fadl Abbas onun eski kitaplardan ibareleri doğrudan alarak pek çok yerde iktibas yaptığını, mensubu olduğu Abduh ekolünün menhecini olduğu gibi uygulayarak, Abduh’un tefsir özelliklerinin aynılarının Merâğî’nin tefsirinde de olduğunu belirtmektedir. Kendisinin te’lifte takip ettiği metodun kendisinden önce yazılanları ihtisâr ile aktarmak olduğunu söyleyen müellif Merağî’nin tefsirinin Abduh’un tefsirinin kısaltılmış hali olduğunu söylemenin yanlış olmayacağını düşünmektedir. Garip olanın ise aktardığı sözlerin bazısını reddedip, bazısını direk aktardığını bunu yaparken de hiçbir atıfta bulunmadan kendi tefsiri ile birleştirdiğini söylemektedir. Bu iddiasını da eserinden örnekler sunarak göstermektedir.²⁷¹

Ruh konusu üzerinde çok durduğunu, bu konuda Avrupa’da yapılan çalışmalara da yer vererek meseleyi ele aldığını söyleyen Fadl Abbas, Kur’ânı tefsir eden bir müfessirin Avrupalıların bilimsel bir şekilde yaklaşım serdettikleri saçma fikirleri eserine almasını üzücü ve acı verici olarak ifade etmektedir.²⁷² Müellif Cin suresi tefsirinde şu sözleri ifade etmektedir. “Burada bu surenin ismini, görmediğimiz bir dünya olarak belirlemiştir; bu, cinlerin dünyasıdır. Bu dünya, İslam’da yalnızca vahiy yolu ile bilinmiştir, akıl ise buna delil getiremez. Bugün, bu bizim gözümüzden gizli olan dünyalar, bilim adamları ve araştırmacılar için büyük bir ilgi alanı olmuştur. Avrupa bilim insanları, melekler dünyasını, cinler dünyasını ve ruhlar dünyasını incelemekte ve bu dünyaların gizemlerine vakıf olmaktadır. İnsanlar, ölen yakınlarının ruhlarıyla konuşmakta, insanoğlu dünyası, cinler dünyası ve temiz ruhlar dünyası olan meleklerle bağlantıya geçmektedir”²⁷³

Müellifin Allah’ı, melekleri ve ruhları gördüğünü iddia eden Avrupalı bilim adamlarından alıntılar yapıp bazı meselelerde sahih hadisi kabul etmemesini hayret verici bir durum olarak niteleyen Fadl Abbas buna örnek olarak Mi’rac ve Şakkul-kamer olaylarına dair söylemiş olduğu sözleri nakletmiş, bu konularda sahih hadisleri reddettiğini vurgulamıştır.²⁷⁴

---

²⁷⁰ Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî* (Kahire: Mustafa el-Babil ve Evlahü, 1946), 13/77.

²⁷¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/262.

²⁷² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/265.

²⁷³ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 29/94.

²⁷⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/266.

Fadl Abbas, Merâğî'nin tefsirinde bazı çelişkiler olduğunu belirtmektedir. Buna örnek olarak, bir yerde Kur'ân'ın ilk nazil olan suresinin Fâtiha, başka bir yerde ise Âlak suresinin olduğunu söylemesinin ve Mirac'ın bir yerde cismen, bir başka yerde ise ruhen olduğu yönündeki açıklamalarını örnek göstermektedir. Bununla birlikte, müellif, Merâğî'nin tefsirinde önceki âlimlerin yorumlarına yer verdiğini ve bunun tefsirin değerini azaltmayacağını, okuyucuya zarar vermeyeceğini ifade etmektedir. Ancak, dikkat edilmesi gereken noktanın, ruhlar meselesi gibi bazı konularda aşırıya kaçan sözlere yer verilmesi olduğunu vurgulayarak, müfessir hakkındaki değerlendirmelerini sonlandırmaktadır.²⁷⁵

5.1.6. Mahmûd Şeltût

Müellif, aklî ve içtimaî ekolün altıncı ismi olarak Mahmud Şeltût'u ele almaktadır. Şeltût'un hayatına değinerek tanıtımına başlayan müellif, onun Ezher mezunu olduğunu ve Ezher'de hocalık yaptığını belirtmiş, ayrıca hukuk ve tefsir alanlarında önemli çalışmalar yürüttüğünü ifade etmiştir. İctihat kapısının açılması ve reform hareketlerinin gerekliliğine dair görüşleri nedeniyle Ezher'den kovulmuş, bir süre avukatlık yapmıştır; ancak daha sonra Ezher Şeriat Fakültesi'ne vekil olarak geri dönmüştür. Kaleminin kuvvetli olduğunu vurgulayan Fadl Abbas, Şeltût'un yazdığı eserlerden örnekler vererek onun, Abduh ekolüne mensup olduğunu düşündüğünü, ancak diğer isimler gibi Abduh'un görüşlerine tamamen bağlı kalmadığını belirtmektedir. Ayrıca, Şeltût'un Kur'ân'ın üçte birini tefsir ettiğini, tefsirinde ise Abduh'un üslup ve menhecini koruduğunu ifade etmektedir.²⁷⁶

Fadl Hasan Abbas, Şeltût'un tefsirinin ağırlıklı olarak konulu tefsir üzerine kurulu olduğunu, ancak tahlili tefsiri de başarıyla harmanladığını ifade etmektedir. Günümüzde “*et-Tefsîru'l-Mukâren*” olarak bilinen mukayeseli tefsir yöntemine²⁷⁷ de yer verdiğini belirterek, bu yöntemin gereği olarak bazı âyetlerde önceki müfessirlerin görüşlerine yer verip, ardından kendi görüşünü ifade ettiğini aktarmaktadır. Şeltût'un Bakara suresinde tüm konuları tahlili bir şekilde ele almadığını, ancak Âli İmran suresinde önemli konuları ayrıntılı olarak işlediğini, Nîsâ suresinde ise belirttiği örneklere ek olarak Hac suresini mukayese ederek tefsir ettiğini söylemektedir. Bu tefsir çeşitlerini eserinde birleştirerek eşsiz bir yaklaşım sergileyen Şeltût'un, önceki müfessirlerin mevzuî ve tahlili tefsiri ayrı ayrı ele alırken, kendisinin her iki yöntemi bir arada kullandığını vurgulamaktadır. Şeltût'un menhecinin ve izlediği yolun özgün olduğunu

²⁷⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/274.

²⁷⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/278.

²⁷⁷ Bu konuda Arap dünyasında yapılan çalışmalara dair bkz. Vedat Yetkin, “*et-Tefsîru'l-Mukâren: Tefsir İlmindeki İhtilafı Çözümlemede Yeni Bir Yöntem*”, *Milel ve Nihal (Dergi)* XX/2 (2023), 253-278.

belirten Fadl Hasan Abbas, aynı zamanda Şeltût'un görüş ve fikirlerinin özgün olup olmadığına dair, özellikle de Muhammed Abduh'tan etkilenip etkilenmediği konusunda bir sorgulama yapmaktadır.²⁷⁸

Şeltût'un eserinde Râzi, Kurtubi ve Âlûsi gibi müfessirlerin sözlerine yer verdiğini belirten müellif, alıntı yaptığı bu isimlere saygıyla atıfta bulunmasının da bir erdem olduğunu ifade etmektedir. Abduh'tan etkilenmesi hususunda her ne kadar bazı meselelerde Abduh'un özelliklerini barındırsa da bunun taklit ve benzerlik seviyesine ulaşmadığını düşünmektedir. Abduh'un Fatiha Suresi'nin Kur'ân'ın amaçlarını bütünüyle içerdiği yönündeki yorumunu reddettiğini buna ek olarak Hz. Îsâ'nın nüzulü, Huruf-ı Mukatta ve bazı kıssalara ilişkin görüşlerini de kabul etmediğini belirtmektedir.²⁷⁹Fadl Abbas, Şeltût'un menhecine ve şahsi özelliklerine değindikten sonra eserinden seçmiş olduğu bazı görüşleri eserinde paylaşmaktadır.

Kur'ân kıssaları hakkında Şeltût'un Abduh'un görüşlerini reddediğini söyleyen Fadl Abbas, Bakara suresinde geçen kıssayı buna örnek olarak getirmekte ve müellifin bu konu hakkındaki yorumuna yer vermektedir. Müellifin kıssalara dair bazı müfessirlerin yorumunu beğenmediği gibi temsil ehlinin de yorumlarını tasvip etmediğini söyleyen müellif, Şeltût'un sahih olsun olmasın kıssalar hakkında olan rivâyetleri gereksiz olarak nitelediğini belirtmektedir.²⁸⁰

Şeltût'un gayba iman konusundaki yaklaşımı, belirtilen sınırlar çerçevesinde hiçbir ekleme ya da çıkarma yapılmaksızın, mevcut olanı gayb ile kıyaslamadan olduğu gibi kabul etmeyi savunması üzerine şekillenmektedir. Bu bağlamda, gaybî bilgiler içeren meselelerde âyetleri ve sahih hadisleri naklederek yorumlarda bulunduğu ifade edilmektedir. Müellif, Şeltût'un eserinde sahih hadisleri aktarırken zaman zaman imanî konularda âhâd hadisleri de kullandığını belirtmekte ve bu tutumu, Mu'tezile mezhebinin etkisine bağlamaktadır. Bununla birlikte, bu mezhebin diğer temsilcilerinde görülen etkinin Şeltût üzerinde daha sınırlı olduğunu vurgulamaktadır.²⁸¹

Eserinde teşri hikmetleri açıkladığını ve İslam'ı savunduğunu söyleyen Fadl Abbas müellifin bu ekolün diğer temsilcilerinde olduğu gibi âyetlerden siyasi ve içtimaî hükümler çıkardığını ifade etmektedir. Buna örnek olarak faiz meselesi hakkında söylemiş olduğu "Bu son zamanlarda gündeme gelen ve modern çağlardan beri düşünceleri meşgul eden bir konudur.

---

²⁷⁸Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/280.

²⁷⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/280.

²⁸⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/282.

²⁸¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/283.

Eğer İslam'ın bir devleti ve gücü olsaydı, onun kanunlarına uyulur ve milletler ve halklar, İslam'ın haram kıldığı faiz dışında, temeli ve mahiyeti olan doğal kaynaklara sahip olduklarından kendilerini kurtaracak pratik ekonomik araçlara sahip olurlardı” sözüne yer vermektedir.²⁸²

Yine müellifin İslam düşmanlarının şek ve şüphelerine dair meselelere cevap verdiği gibi Müslümanları ve onların içinde buldukları durumu da eleştirdiğini ifade etmektedir. Müslüman kimliği sergilemekle birlikte materyalist bir yaşam tarzı benimseyen ve İslâm ile ateizm arasında bir tutum sergileyen Müslüman bireyler hakkında uyarılarda bulunduğunu, bu kapsamda halkı bilinçlendirmeye yönelik ikazlarda bulunduğunu ifade etmektedir. Nitekim Şeltût bu minvalde Sebe Suresinin tefsirine dair şu açıklamaları getirmektedir:

“Bu renk, Allah'ın hükümlerine karşı bir isyan rengidir ve Müslümanlar bu durumla ilk defa, tıpkı Nîsâ Suresi'nde bahsedildiği gibi, münafıklar tarafından karşılaştılar. Aynı şekilde, sonrasında da yabancı kültürlerin etkisi altındaki kimseler, Allah'a ve Allah'ın hükmüne karşı çıkmış olan Avrupa'daki tağutların parıltısına kapıldılar. Onlar, o tağutların koyduğu kanunların çağlara uygun, çıkarları gerçekleştiren ve medeniyetle uyumlu yasamalar olduğunu düşündüler. Ancak hırsızın elinin kesilmesi, zinanın cezalandırılması, faizin yasaklanması, şarap ve domuz ticaretinin yasaklanması, çok eşlilik, erkeklere kadınlardan iki kat miras verilmesi, erkeklerin kadınlar üzerinde koruyucu ve denetleyici olma hakkı, kadınların üzerlerine örtü koymalarının emredilmesi gibi Allah'ın hikmetli ve bilen, insan doğasını, içsel durumlarını en iyi şekilde anlayan ve neyin insanı düzeltip neyin bozulduğunu bilen yasaları, çöl yasaları olarak yaftalanmakta, çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyen, insanlığın medeniyetiyle uyumsuz bir düzen olarak görülmektedir.”²⁸³

Fadl Abbas, yukarıda olduğu gibi Şeltût'un içtimâî, siyasi ve askeri alanlardaki yorum ve tefsirlerine yer vererek, aynı zamanda müellifin mezhep taassubu ve bilimsel tefsire karşı durduğunu ve tefsirinde bu unsurlardan kaçındığını ifade etmektedir. Ancak Abbas, Şeltût'un eserinin bazı konularda ihtiyaçları karşılasa da Müslümanların günlük hayatında büyük öneme sahip birçok konuyu ihmal ettiğini, örneğin Havarilerin imanını ve gökten sofraya inmesi gibi tartışmaların gereksiz yere fazla yer bulduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Şeltût'un hadis rivayetlerini az zikretmesini bir eksiklik olarak değerlendiren Abbas, müellifin bu yaklaşımını eleştirmiştir. Abbas, görüşlerinin sonunda, Şeltût'un bu ekolde en az etkilenen isim olduğunu,

---

²⁸² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/287.

²⁸³ Mahmûd Şeltût, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Daru'l Şuruk, 2004), 1/210.

özellikle Muhammed Abduh ve Mu'tezile mezhebiyle olan ilişkisinin sınırlı olduğunu, bunun yanı sıra fakihlerin görüşlerine de en az karşı çıkan isimlerden biri olduğunu da ifade etmiştir.²⁸⁴

5.1.7. Abdülcelil İsâ

Fadl Hasan Abbas, son dönemde Kur'ân âyetleriyle birlikte verilen kısa tefsir çalışmalarının arttığını ve Abdülcelil İsâ'nın Teysiru't Tefsir adlı eserinin de bu tür eserlerden biri olduğunu belirterek, müellifi tanıtmaya başlamaktadır. İsâ'nın Ezher Şeyhi ve fetva heyetinde görev aldığını, ayrıca dekanlık yaptığını ifade eden Abbas, müellifin yazmış olduğu eserleri de okuyucularıyla paylaşmaktadır. Abbas, İsâ'nın tefsirinde izlediği yöntemi "kelimelerin ve manaların açıklanması" şeklinde özetler ve tefsir hazırlama sürecinde yapılan açıklamaları aktarır, bu süreçte mezhepsel ihtilaflardan kaçınılmasına özen gösterildiğini vurgular. Fadl Abbas, amacının İsâ'nın tefsirinde olumlu veya olumsuz meselelere değinmek değil, Abduh'tan etkilenişi anlatmak olduğunu belirterek, bu doğrultuda seçtiği âyetlerin tefsirinden örnekler sunar.²⁸⁵

Kamer suresini tefsir ederken ayın yarılmasını inkâr eğiliminde olduğuna dair "*İş açığa çıktı. Tartışmaya elverişli bir mesele değil.*" ve İsrâ hadisesi ile ilgili âyetleri²⁸⁶ tefsir ederken "*Bu ihtilafa binaen mevzubahis olayın yakaza halinde olduğunda inanmanın inanılması zorunlu olan bir âkîde olduğu ortadan kalkar. Bunun yerine herkes gönlünün tatmin olduğu görüşe gider.*" şeklinde tefsirlerine yer vermektedir.²⁸⁷

Fadl Abbas, verdiği örnekler aracılığıyla müellifin Ay'ın yarılması ve Hz. İsâ'nın nüzûlü gibi mucizevi olaylarda akıl yoluyla bir tahkimat yaptığını, ayrıca âyetlerin kapsamını daralttığına dikkat çekmektedir. Abbas, özellikle İsrâ hadisesi ve Neml Suresi tefsirinde müellifin bazı garip fikirler ortaya koyduğunu belirterek, bu durumun Abduh'tan etkilendiğinin açık bir göstergesi olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre bu ekol, genel olarak Müslümanlar için Kur'ân'ın manasını, yaşadıkları çağın ruhuna uygun bir şekilde öne çıkarmayı, İslam'a yönelik düşmanların iftira ve şüphelerine karşı cevaplar vermeyi ve Allah'ın hükümlerinin dünya hayatında geçerliliğinin geri kalmaması gerektiğini vurgulamayı amaçlamaktadır. Ancak akıllı özgür bıraktıkları için bazen sınırları aşmışlardır. Olumsuz yönlerinin yanı sıra, sapkınlık ve hurafelerle mücadele etmiş, müsteşrikler ve müstariblerin iddialarına karşı cevaplar

---

²⁸⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/292.

²⁸⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/294.

²⁸⁶ Kamer 54/1. İsrâ 17/1.

²⁸⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/296-298.

üretmişlerdir. Bu sebeple, hata yapmış olsalar bile sevap alacaklarını belirterek, Abdülcélil İśâ ile Akli ve İçtimaî Ekolüne dair yaptığı tasnifi tamamlamıştır.²⁸⁸

5.2. İlmî Tefsir Ekolü

Müellif, “İlmî Tefsir Ekolü” başlığı altında, yalnızca Tantâvî *Cevherî'nin* el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'ânîl-Kerîm adlı eserine yer vermektedir. Fadl Hasan Abbas, Cevherî'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında yazılanlara değindikten sonra, onun belirli bir yöntem izleyerek ilmî araştırmalar yaptığını, âyetlerin tefsirlerini ve meselelerin açıklamalarını ortaya koyduğunu belirtmektedir. Abbas, Cevherî'nin eserini okuyan birinin, eserlerinin dilinin kolay ve anlaşılır olduğunu, etkileyici bir üsluba sahip olduğunu, ancak ilmî problemlerin ve derin teorik meselelerin söz konusu olduğunda bu kolaylığın geçerli olmadığını ifade etmektedir. Bu kitapların, özellikle derin ilmî meseleleri ele alırken, ancak bunlara dikkatle yaklaşıldığında daha net anlaşılabilceğini vurgulamaktadır.²⁸⁹

Fadl Abbas, Cevherî'nin el-Cevâhir adlı tefsirinin Urduçaya çevrilerek Hindistan'da büyük ilgi gördüğünü, bunun yanı sıra pek çok eserinin Avrupa ve özellikle Doğu dillerine tercüme edilmesiyle Hindistan, Türkistan, Endonezya, İnan ve Çin gibi doğu ülkelerinde tanındığını belirtmektedir. Abbas, Mısır'da hiçbir âlimin Tantâvî kadar ünlü olmadığını ve Mısır'ı ziyaret edenlerin piramitlerin yanı sıra Tantâvî'yi de sorduğunu ifade etmektedir. Cevherî'nin çok yönlü bir âlim olduğunu vurgulayan Abbas, onun dini ve modern ilimleri birleştirerek bu alanda kalemiyle cihat ettiğini, bilimin doğru anlaşılmasıyla İslam'ın özünün kavranabileceğine inandığını belirtmektedir. Tantâvî'nin yetişmesinde ve fikirlerinde Ezher Üniversitesi, Tasavvuf ve İngilizceye olan hakimiyetinin yanı sıra, dış etkenler, derin düşüncesi, sağlam mantığı ve üstün hayal gücünün de etkili olduğunu, bu faktörlerin birleşerek değerli bir tefsir ortaya çıkardığını söyleyerek eserin gelişimindeki etkenleri sıralamaktadır.²⁹⁰

Fadl Abbas, Cevherî'nin tefsirinin, bilimsel bir ansiklopediyi andırdığını ve astronomi, anatomi, felsefe, coğrafya gibi birçok ilmi alana değindiği için Fahreddin er-Râzî'yi hatırlattığını ifade etmektedir. Tantâvî, ilmi meseleleri kolay ve yumuşak bir üslupla aktarmasına rağmen, bu yaklaşımında Râzî'nin tefsirinden farklı bir dil kullandığını vurgulamaktadır. Cevherî'nin Kur'ân'ı tefsir etme metoduna dair, surelerin başında mukaddimeler sunduğunu, bazen sureyi özetlediğini ve ardından sureyi bablara, babları da fasıllara ayırdığını belirtmektedir. Bu yöntem, önceki müfessirler tarafından da kullanılsa da

²⁸⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/299.

²⁸⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 303.

²⁹⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/305.

her müfessirin kendi görüşüne göre şekillenmiştir. Abbas, Cevherî'nin Bakara suresini iki bab ve on fasıl, Âli İmran suresini on fasıl, Nisa suresini ise dokuz fasla böldüğünü örneklerle açıklamaktadır. Âyetleri tefsir ederken Cevherî'nin önce lafzi tefsir sunduğunu, ardından muhtelif konularda Letaif başlığı altında değerlendirmeler yaptığını belirten Abbas, bu başlıkların bazen sayfalarca sürdüğünü ve tıp, kimya, biyoloji gibi ilimlere dair yorumlara yer verildiğini ifade etmektedir. Abbas, eserin tanıtımında, özellikle Letaif başlığının özelliğini dört maddeyle özetlemektedir.²⁹¹

1. İslam ümmetini, özellikle de alimleri uyarması
2. Batılı bilim insanlarının görüşlerine yer vermesi
3. Pek çok görsele yer vermesi
4. Ruh konusuna yoğun bir şekilde odaklanması

Fadl Hasan Abbas, Tantâvî'nin eserinde ümmeti hem dil hem de bilim aracılığıyla mücadeleye davet ettiğini ve günümüz Müslümanlarının durumuna bakarak ye'se kapılmaları gerektiğini vurguladığını belirtmektedir. Abbas, Tantâvî'nin geleceğe yönelik cesaretlendirici görüşler sunduğunu ve âyetler ile konular arasındaki bağlantıların güzelliğine dikkat çektiğini ifade etmektedir. Ayrıca, her peygamberin kavmine farklı bir tebliğ metodu sunduğunu hatırlatarak, âlimlerin zaman ve mekâna göre uygun tavır almaları gerektiğini, toplumun gerçekleriyle yüzleşip üzerlerine düşenleri yapmalarının önemini vurguladığı örnekler sunmuştur. Abbas, Tantâvî'nin Enbiya Suresi'nde İbrahim'in putları parçalamasıyla ilgili âyetleri tefsir ederken yaptığı yorumu paylaşarak, müellifin bu konuda sergilediği derin yaklaşımı örneklemektedir.²⁹²

“İbrahim (as) putları parçaladı, aynı şekilde Peygamberimiz Hz. Muhammed de onları yok etti. Onlar bizim rol modellerimizdir. Ey İslam âlimleri ve sen ey zeki insan! İslam ümmetinin ilerlemesi için bozulmuş olarak gördüğün her şeyi ilminle ve dilinle düzeltmek senin borcundur. Hak ortaya çıktı ey Müslümanlar! Allah'ım senin hakikatlerini gizlemekten kendimi sakındırıyorum. Allah'ım bu eserimde kitabının senin kitabından Müslümanların hastalıklarını ve tedavilerini açıkladım. Ey Müslümanlar sizi cehaletten başka bir şey ayıramaz. Ey Müslümanlar aranızda akıl sahibi bir adam yok mu? Bu topraklarda var olan fesadı sonlandıracak bir kimse yok mu?”²⁹³

---

²⁹¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/312.

²⁹² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/316.

²⁹³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/316.

Fadl Abbas, Tantâvî'nin Batılı bilim adamlarının sözlerine yer vererek, Kur'ân'daki hakikatleri bu bilim insanlarının görüşleriyle desteklediğini ifade etmektedir. Örnek olarak, Tantâvî'nin Bakara Suresi 21. âyetini tefsir ederken, Huxley'in Spencer'den aktardığı "Doğal bilimler ile din, ikiz kardeşlerdir; birisi diğerinden ayrıldığında, her ikisi de düşer ve istemeseler de ölür" sözünü ve Spencer'ın "Bilim ile din doğru şekilde birleştiğinde, din köklerini uzatır, bilim de dini destekler ve güçlendirir, böylece her ikisi de güçlü ve sağlam olur" yorumunu nakletmektedir. Abbas, Tantâvî'nin bu tutumunu, Batı dünyasının günümüzdeki etkisi ve İslam âlimlerinin Batı karşısında hissettikleri psikolojik baskının bir sonucu olarak değerlendirmiş, İslam âlimlerinin istemeseler de bu baskı altında kaldığını belirtmektedir.²⁹⁴

Fadl Abbas'a göre Tantâvî'nin eserinin dikkat çeken bir diğer özelliği de eserin pek çok yerinde ilgili âyetler ile ilgili resimler koyarak kitabını zenginleştirmesi; karınca, örümcek, böcek, pire, kuş, balık gibi pek çok deniz ve kara hayvanlarına ve bazı önemli kişilerin resmine yer vermesidir.²⁹⁵

Ruh konusunda da kendisinin bu konuyu işlemek için geniş alanlar oluşturduğunu, neredeyse her surede ruh konusuna değindiğini ifade ederek ruh çağırma yöntemleri, ruh çağırma adabı, Mısır'da ruh çağırma vakaları gibi meselelere değindiğini ayrıca isra hadisesinin bilimsel ispatını da batılı bilim adamlarının sözleriyle ispat etmeye çalıştığını söylemiş, müfessirlerin sözlerini nakletmiştir.²⁹⁶ Fadl Abbas bu yorumların tefsirine zarar verdiğini söyleyerek eleştirilerini yapmış, kanıtlanmamış meselelere girmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir.²⁹⁷

Fadl Abbas, Tantâvî'nin çok yönlü bir âlim olmasının yanında geniş bir kültüre sahip olması ve hayal gücünün kuvvetli olması hasebiyle eserinde anlatımını zenginleştirdiğini okuyucunun eseri okurken zorlanmayacağını ifade etmektedir. "Ve bu bölüm on elmas, beş akuamarin, üç mücevher ve iki yakuttan oluşur" gibi okuyucunun alışık olmadığı ifadelerle yer vermesi hasebiyle okuyucunun dikkatini çektiğini, bazı meseleleri hikâyeleştirdiğini böylece okuması zevkli bir hale dönüştüğünü ifade etmiştir.²⁹⁸ Abbas'a göre Cevheri'nin tefsirindeki üslubunu üçe ayırabiliriz:

---

²⁹⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/319.

²⁹⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/319.

²⁹⁶ Tantâvî b. Cevherî el-Mısırî, *el-Cevâhir* (Kahire: Mustafa el-Babil ve Evladühü, 1931), 4/1.

²⁹⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/322.

²⁹⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/323.

1- Hikâye Yöntemi: Fadl Hasan Abbas, müellifin eserinin çeşitli bölümlerinde anlatmış olduğu hikâyelerin, bilgi ve diğer açılardan Kur'ân'da geçen kıssalarla uyuştüğunu ve bu konuda tutarlı olduğunu ifade etmektedir. Bu durumu örneklendirmek için, Musa (as) ile Hızır'ın kıssasını anlatan hikâyeyi kullanmaktadır.²⁹⁹

2- Diyalog Yöntemi: Müellifin zaman zaman hikâyelerle bazı konuları açıkladığı gibi, hayali diyaloglar üzerinden de bazı konuları ele aldığı ifade edilmektedir. Bazı belirsiz konularda, kendisine bir âlimin gelip sorular sorduğu ve aralarındaki konuşmaları diyalog şeklinde aktararak, anlatmak istediği meseleleri bu şekilde ifade ettiğini belirtmiştir. Bu diyaloglara örnek olarak *“وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ”* “Andolsun zikirten sonra Zebûr'da da *“Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır”* diye yazmıştık.”³⁰⁰ Âyetinin tefsiri sonrasında getirmiş olduğu *“Bil ki, Allah (cc.), hiçbir şeyi yerli yerine koymazdan önce hikmeti gözetir. Gökler ve yer, hikmetle yaratıldı, her şeyin düzelmesi de ona uygun bir şekilde düzenlendi. Bir hükümetin düzgün olması için dört şart vardır:*

1. Liderlerin, akıllı, bilge ve düşünür olmaları gerekir; onlar, beyin içindeki akıl gibidir.
2. Milletin, subayları tarafından yönetilen düzenli bir orduya sahip olması gerekir; bu ordu, o akıllı liderlere tabi olmalıdır. Bu, insan vücudundaki kan dolaşımına benzer.
3. Çiftçilerin, işçilerin ve zanaatkârların, görevlerini yerine getiren ve her iki gruba da itaat eden kişiler olmaları gerekir.
4. Bu üç sınıfın, devletin tüm işlerini birbirine bölerek düzenli bir şekilde çalışması gerekir. İşte bu, Allah'ın burada yeryüzündeki hükümet için belirttiği düzendir.

Bana biri bu anlamı duyduğunda şöyle dedi: “Ey öğretmen, Allah bunu söyledi mi? Vallahi sen, anlamları kendi kafandan türetiyorsun. Allah'ın kitabında böyle bir şey yok!” Ben de ona: “Yemin etme ve benimle bak, Allah, peygamberlerden bahsederken, devletin işlerini onlara nasıl paylaşmış, bazıları ilim ve hikmet sahibiyken, bazıları sapkın temelleri yıkarken, bazıları ise iffetlerini belirgin bir şekilde ortaya koyarak...” şeklinde cevap verdim.³⁰¹

Fadl Abbas bu yaklaşımını dâhiyane ve çok güzel olduğunu belirtmiş, müellifin bu renkli yönünü övmüştür.³⁰²

²⁹⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/324.

³⁰⁰ Enbiyâ 21/105.

³⁰¹ Mısırî, *el-Cevâhir*, 10/125.

³⁰² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/325.

3- İleri Görüşlülüğü: Fadl Abbas, müellifin ileri görüşlülüğünün, hikâye ve diyaloglar dışında da çok belirgin bir şekilde ortaya çıktığını ifade etmektedir. Hz. Yusuf kıssasında yemekte kullanılan bıçaktan toplumun içinde bulunduğu seviyeyi çıkarması, Süleyman ve kuş kıssasında modern havacılıkla bağlantı kurması gibi örneklerde, derin tefekkür gerektiren açıklamalar sunduğunu belirtmektedir. Bu açıklamalarda metnin anlamını koruyarak ve gaybi meselelerde sınırı aşmadan yaptığı yorumların güven verici olduğunu vurgulamış, müslümanları bu örneklerde olduğu gibi bilime yönlendirdiğini ifade etmiştir.³⁰³

Fadl Abbas, Tantâvî'nin üslubuna dair değerlendirmelerde bulduktan sonra onun Huruf-u Mukatta, müteşabih âyetler, Münasebetu'l-Kur'ân, Sihir, Harut ve Marut, Yecüc Mecüc, Mübhematu'l-Kur'ân hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Bu konularda genel olarak ihtilaflardan kaçındığını, Kur'ân ve sahih hadislerde buyrulan çerçevenin dışına çıkmadığını, önceki müfessirlerden alıntılar yaptığını ve bazı meseleleri modern yaklaşımlar ile ilişkilendirerek çıkarımlar yaptığını belirtmiş, müellifin bu konulardaki görüşlerini tasdik etmiştir.³⁰⁴

Yazıldığı dönemden günümüze bilimsel tefsir denilince akla ilk gelen isimlerden olan Tantâvî'nin eseri üzerinde ihtilaflı soruların olduğunu belirten müellif, eserin kaleme alındığı dönemde müslümanların doğru olsun ya da olmasın eski kitaplara karşı donuk, Avrupadan gelen her türlü bilgiye de açık olduklarını belirtmiş, müellifin bu ortamda kendi üslubu ile geleneğe bağlı kalıp ona sarıldığını ifade etmiştir. Diğer yandan da Batı'da yapan çalışmalara hayranlığını dile getirerek iki grubu birleştirmeye çalıştığını vurgulamıştır. Eserin içermiş olduğu bilgiler ve eser hakkında var olan ihtilaflardan dolayı üç soru sorarak cevaplandırmaya çalışmıştır.³⁰⁵

1. Tantâvînin eserinde tefsir dışında her şey var demek doğru bir ifade şekli midir?
2. Tantâvî Kur'ân'ı modern bilimsel teorilere göre tefsir ettiğinden dolayı Kur'ân'ı ispatlanmamış görüşlere ve ortaya çıkmamış teorilere mi tabi tutmuştur?
3. Tantâvî faiz ve domuz eti konularına cevaz mı vermiştir?³⁰⁶

Fadl Abbas, müellif hakkında ne çok sert ne de çok müsamahalı bir tavır takınmamak için bu sorular hakkında araştırma yapmanın gerekli olduğunu ifade etmiş hem diğer araştırmacıların sözlerine hem de kendi görüşlerine yer vererek örnekler üzerinden cevaplar vermeye çalışmıştır.

---

³⁰³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/327.

³⁰⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/227-235.

³⁰⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/336.

³⁰⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/336.

Tantâvî'nin eserinde tefsir dışında her şey var mı sorusunun yeni olmadığını birkaç asır önce İmam Razi'nin eseri için de sorulduğun söylemiş ve Ebu Hayyan'ın konu hakkındaki sözlerini aktararak bu soruların bir örneğini sunmuştur. Müellif bu soruya çok fazla örneği getirmek istemediğini ifade etmiş, Tantavi'nin bir Mekkî ve bir Medenî âyet hakkındaki tefsirine yer vererek bu soruyu cevaplandırmıştır. Verdiği örnekler sonucunda müellifin âyetin tefsiri gereği değinmesi gereken meselelere değindiğini, müçtehid imamların ahkam âyetleri hakkındaki görüşlerine yer verdiğini bunlara ek olarak i'râb ve istilâhî konulara değindiğini bu sebeple tefsirden başka her şey var demenin büyük bir haksızlık olacağını ifade etmiştir.³⁰⁷

Fadl Abbas, müellifin Kur'an'ı ispatlanmamış görüşlere ve henüz ortaya çıkmamış teorilere tabi tutmadığını belirterek, Tantâvî'nin şu sözlerini aktarır: *“Biz, Kur'an'ı eski mezhebe göre uyguladık, sonra o mezhebin yanlış olduğu ortaya çıktı ve modern dönemi daha uygun bulduk. Ancak, Kur'an her iki görüşten de üstündür ve daha büyüktür.”*³⁰⁸ Bu sözlerin ardından, Fadl Abbas, müellifin bu yaklaşımını eserinde yaptığı tefsirlerle desteklediğini ifade eder. Özellikle kevnî âyetler hakkında yaptığı açıklamalarda, metnin manasını koruyarak ek açıklamalar sunduğunu ve bazı durumlarda kişisel görüşlerine, hayal ve umutlarına dair sözler söylediğini belirtir. Buna rağmen, müellifin zahirî manadan, sahih gelenekten ve dilin gerektirdiği yorumlardan sapmadığını ve Kur'an'ı açıklama kaygısı taşıdığını vurgular. Sonuç olarak, Fadl Abbas, müellifi, damgalandığı gibi bir tutum sergilemekten uzak bir yaklaşım içinde gördüğünü savunur.³⁰⁹

Fadl Abbas, Tantâvî'nin faize ve domuz etine cevaz verip vermediği konusundaki tartışmalara değinerek, özellikle Mustafa Hamami'nin eserinden alıntılar yaparak bu görüşlerin ortaya atıldığını belirtir. Faizle ilgili olarak, Tantâvî'nin Kehf suresi tefsirinde faiz haram olduğu yönünde bir görüş sergilediğini, ancak bu haramın İslam topraklarındaki ekonomik zaruretler nedeniyle geçici bir süre için mübah olabileceğini ifade ettiğini aktarır. Hamami'nin, Tantâvî'nin faizi tamamen caiz gördüğü yönündeki eleştirilerine karşı ise, Tantâvî'nin bu konuda mutlak bir cevaz vermediğini, ancak yabancı bankalarla ilgili daha farklı bir görüş ortaya koyduğunu söyler.³¹⁰

Domuz etiyle ilgili tartışmalara da değinen Fadl Abbas, Hamami'nin Tantâvî'nin Âlâ suresi tefsirinde domuz etinin pişirilip iyice pişirildiğinde helal olacağına dair yaptığı alıntıyı

---

³⁰⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/336-344.

³⁰⁸ Mısrî, *el-Cevâhir*, 1/50.

³⁰⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/344-349.

³¹⁰ Mısrî, *el-Cevâhir*, 2/351.

ele alır. Fadl Abbas, bu iddianın gerçeği yansıtmadığını, Tantâvî'nin şer'î kurallara sıkı sıkıya bağlı kalarak domuz etini haram kabul ettiğini savunmaktadır. Tantâvî'nin, domuz etindeki parazitlerin Allah'ın yaratışının bir mucizesi olduğunu belirttiği sözü ise, bu konuda Avrupa'dan yapılan bir gözlemi aktarmaktan ibaret olduğunu, şer'î hükümleri çiğnemediğini ifade eder.³¹¹

Sonuç olarak, Fadl Abbas, Tantâvî'nin tefsirinde ve görüşlerinde, şer'î kurallarına sadık kalarak herhangi bir sapma yapmadığını ve onun sağlam bir imana sahip olduğunu vurgulamaktadır. Hamami'nin iddialarını bir hayal ürünü olarak nitelendirir ve Tantâvî'nin, çağın şartlarına uygun ve doğru bir şekilde İslam'ın hükümlerini açıklamaya çalıştığını savunur. Abbas, Tantâvî'nin tefsirinin üslup ve içeriğine dair değerlendirmelerde bulunarak, müellifi doğru gördüğü hususlarda savunmaktadır.³¹²

Fadl Abbas, Tantâvî'nin muhtelif disiplinlerde çok geniş bir bilgi birikimi olduğunu bunun da tefsirine yansıdığını ifade etmiştir. Her ne kadar sağlam bir imanı ve halis bir niyeti olsa da bazı konularda kaymalar yaşadığını belirterek beş madde de bu ikazlarını belirtmektedir.³¹³

1. Fadl Abbas, müellifin ruhlar konusundaki yaklaşımını eleştirerek, Kur'ân ile modern bilim arasındaki bağlantıyı kurma çabasını israf, aldatma ve batıl olarak değerlendirmiştir.
2. Abbas, müellifin batılı araştırmacıların sözlerine derin bir inanç beslediğini ve bu isimleri Kur'ân ile zikretmesini eleştirmiştir. Bu tutumunu, eserinde verdiği örneklerle somutlaştırmıştır.
3. Abbas, müellifin eserinde kullanılan çok sayıda resmin eleştirildiğini ifade etmiştir.
4. Müellifin, modern bilimlerle (anatomi, psikoloji, botanik, hayvanlar, kimya vb.) Müslümanların birleşebileceği görüşünü reddeden Abbas, vahdetin yalnızca İslam'da ve birleşmenin sadece akîde temelinde olacağına vurgu yapmıştır. Bu görüşe karşı, ümmetin bu ilimlere ihtiyaç duymadan bir araya gelebileceğini örneklerle savunmuştur.
5. Son olarak, Abbas, eserde yer alan konu dışı açıklamaların ve teferruatların fazla olduğunu belirterek, bu kısmın kısaltılabileceği ve gereksiz unsurların çıkarılabileceği yönünde ikazda bulunmuştur.³¹⁴

---

³¹¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/351.

³¹² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/351.

³¹³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/352.

³¹⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/353-355.

Müellif hakkında yapmış olduğu olumlu-olumsuz değerlendirmelerden sonra eserin özellikle gençler açısından yeni ve faydalı olduğunu ifade etmiş, müellife dua ederek bu ekolü tanıtmayı bitirmiştir.

5.3. Duygusal Eğitim Ekolü

Fadl Abbas üçüncü olarak duygusal eğitim ekolü başlığı altında Seyyid Kutub'a yer vermektedir. Bu bölümü 1971 de yazdığını belirten Fadl Abbas, Seyyid Kutub ve *Fî Zılâli'l-Kur'ân* üzerine benzer değerlendirmeler ve çalışmalar yapıldığını, hatta bazı çalışmaların daha tafsilatlı olduğunu belirtmiştir.³¹⁵

Fadl Abbas, müellifin önceki eserlerden bağımsız olarak bilimsel nazariyelere yer vermediğini ve akli vahye ortak kılmadığını belirterek, müellifin eserinin Duygusal Eğitim ekolüne ve İslam'ın dinamik içtihat anlayışına verdiği önemle diğer tefsirlerden ayrıldığını vurgulamıştır. Seyyid Kutub'a ait bu ekolün özgünlüğünü, onun eserin duygusal yönüne hitap eden tarzı ve İslami davetle ilgili pratik fikha olan ilgisiyle ilişkilendirerek, eserin üslubunun benzersiz olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Fadl Hasan Abbas, Seyyid Kutub'un *Fî Zılâli'l-Kur'ân* adlı eserinin, Menar ve Cevheri gibi ekollerle birlikte yeni bir ekol olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuş, bu eserin hem acı hem de umut barındıran, duygulara hitap eden bir üsluba sahip olduğunu belirtmiştir.³¹⁶

Fadl Abbas, Seyyid Kutub'un tefsirini önce üslup ve tefsir özellikleri açısından inceledikten sonra, esere ilişkin olumlu ve olumsuz görüşleri değerlendirerek kendi düşüncelerini sunmuştur.

Fadl Hasan Abbas, Seyyid Kutub'un hayatına ve fikirlerinin şekillenmesinde anne-babasının etkisine değinerek, müellifin eserlerinde bu etkiyi vurgulayan ifadelerine yer vermiştir. Seyyid Kutub'un düşünce derinliğini ve coşkun ifade gücünü takdir eden Abbas, müellifin İslam'ı hayatın her alanına hitap eden eksiksiz bir din olarak işlediğini belirtmiştir. Kutub'un *Fî Zılâli'l-Kur'ân* eserinin mukaddimesinde yer alan ifadeleri ele alarak, eserin amacını Müslümanları İslam öncesi bataklıklardan kurtarıp, İslam'ın yüksek zirvesine taşımak olarak tanımlamış ve İslam akidesini yeniden inşa etme ve duygularda diriltme amacını güttüğünü ifade etmiştir.³¹⁷

---

³¹⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/357.

³¹⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/358 - 62.

³¹⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/362- 366.

Fadl Abbas, Seyyid Kutub'un Kur'an'ı tefsir ederken izlediği yöntemine dair, müellifin Kur'an'ı sadece dini bir metin olarak değil, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasi sistemleri içeren bir rehber olarak sunduğunu belirtmektedir. Kutub, Kur'an'ı dil, gramer, hukuk ve tarih gibi geleneksel yaklaşımlardan kurtarıp, modern hayatın gereksinimlerine hitap edecek şekilde yorumlamayı amaçlamaktadır. Abbas, müellifin her sureye girişte, o sureye dair çıkarılması gereken mesajlara ve konulara değinip, surenin özellikleri hakkında detaylı bilgiler sunduğunu vurgulamaktadır. Bu giriş kısımlarının bazen kırk elli sayfa uzunluğunda olduğunu belirten Abbas, Seyyid Kutub'un bu bölümleri, duygu ve düşüncelerini aktarmak ve vermek istediği mesajları yaymak adına önemli bir fırsat olarak gördüğünü ifade etmektedir.

Müellifin tefsirinde, her surenin başlangıcında yer alan giriş bölümlerinden sonra, surelerin konularına göre bölümlere ayırdığını ve bu bölümler hakkında açıklamalar yapıldığını belirten Abbas, Kutub'un tafsili tefsire vahiy sırasına göre geçiş yaptığını belirtmektedir. Fadl Abbas, Kutub'un tefsirinin, özellikle İslam akidesinin Kur'an'daki tezahürünü ve hayatın çeşitli alanlarındaki durumların, insanlık açısından Kur'an'a göre yorumlanmasını öne çıkardığını ifade etmektedir. Müellifin eserinde önceki dönemin müfessirlerinin görüşlerine yer verildikten sonra, kendi yorumlarını edebi bir şekilde sunarak okuyucularına tercihlerde bulunduğunu da eklemektedir.³¹⁸

Fadl Hasan Abbas, Seyyid Kutub'un ilmi âyetleri tefsir ederken, âyetin ve surenin anlamını bozmadan, bilimsel hakikatleri reddetmediğini ancak çelişkisiz ve sabit bilimsel verilerle ilgilendiğini belirtmektedir. Kutub, Kur'an'ın temel amacının bilimsel bilgileri sunmak olmadığını, astronomi, kimya veya tıp gibi alanlarda detaylı açıklamalar yapmadığını ifade etmiştir. Abbas, Seyyid Kutub'un, modern bilimle Kur'an'ı uzlaştırmaya çalışanları, Batı'ya karşı bir eziklik duygusu içinde olmakla eleştirdiğini vurgulamaktadır. Kutub, bilimsel teorilerin sürekli değiştiğini ve bunları Kur'an'a eklemeye yönelik girişimlerin metodolojik bir hata olduğunu belirterek, ilmi tefsirler konusunda tutumunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Abbas, bu görüşlerin, müellifin eserindeki ilmi tefsir anlayışını doğruladığını ifade etmektedir.³¹⁹

Fadl Abbas, Seyyid Kutub'un müphem ve gaybi âyetleri tefsir ederken hurafelere, efsanelere, mevzu hadisler ve asılsız sözlere itibar etmediğini vurgulamaktadır. Abbas, müellifin bu tutumunu eserinin tamamında sürdürdüğünü ve bu konularda yapılan çalışmaların

---

³¹⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/366-369.

³¹⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/370-375.

sonuçsuz ve faydasız kalacağını düşündüğünü belirterek müellifin bu âyetlerdeki tutumunu açıklamıştır.³²⁰

Fadl Abbas, Seyyid Kutub'un ahkâm âyetleri tefsirinde, amacının yalnızca bilgi vermek veya fikir ayrılıklarına değinmek değil, istişarede bulunmak ve âyetlerin hüküm ve hidâyetine yönlendirmek olduğunu ifade etmektedir. Kutub'un bu yaklaşımı, ahkâm âyetlerini tefsir ederken hadislere yer vermesi, önceki müfessirlerden, özellikle İbn Kesir'den alıntılar yapması ile kendini göstermektedir. Ancak bu alıntıları yaparken, müellifin amacı ibadetlerin hüküm delillerini sunmak değil, Müslümanların günlük hayatlarında karşılaştıkları durumlarla Kur'an'ın sunduğu hakikatler arasındaki bağı kurmaktır. Abbas, bu yaklaşımı, kısas, oruç, vasiyet, faiz, boşanma, borç, domuz eti gibi konularda Seyyid Kutub'un yaptığı yorumlarla desteklemektedir.³²¹

Seyyid Kutub, Bakara Suresi'nin 173. âyetini tefsir ederken, domuz etinin haram kılınmasının İslâm'ın mutlak bir hükmü olduğunu vurgular. Modern bilim, domuz etinde tehlikeli parazitler ve zararlı mikroorganizmalar keşfetmiş olsa da Kutub, bu bilimsel bulguların şeriatın hükmünü doğrulamakla kalmadığını, aynı zamanda İslâm'ın bu hükmü çok önce koyduğuna dikkat çeker. Bilim insanlarının, yüksek ısıda pişirme ile bu zararlıları öldürebileceklerini ileri sürmelerini eleştirirken, uzun yüzyıllar süren araştırmaların ardından dahi, henüz tüm zararların keşfedilmediğini savunur. Kutub, şeriatın hükmünün mutlak geçerliliğini ve Allah'ın her şeyin en iyi bilen olduğunu belirterek, domuz etinin haram olma hükmünü, herhangi bir bilimsel bulguya dayalı değişikliklere izin vermeyecek şekilde kesin kabul eder.³²²

Fadl Abbas, akîde âyetleri ile alakalı ise müellifin tevhide dayalı İslâm akidesinin, ilk insandan günümüze kadar süregeldiğini ve Müslümanların iman bağıyla birbirlerine bağlı olduğunu vurguladığını belirtmektedir.³²³ Geçmişteki Roma İmparatorluğu, daha yakın tarihlerde ise İngiltere ve komünizm gibi antik ve modern toplumların bağlanma şekillerinden örnekler vererek, İslâm toplumlarının akîdeye olan güçlü bağlılıklarını ve bu bağın önemini eserinden alıntılarla açıklamıştır.³²⁴ Müellif, özellikle Kur'anî yaklaşımı vurgulamak ve

---

³²⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/377.

³²¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/377.

³²² Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân* (Kahire: Darü's-Şuruk, 2003), 1/169.

³²³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/384.

³²⁴ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 12/70.

Müslümanların hareketinin doğasını ortaya koymak amacıyla bu bağlamdaki görüşlerini pek çok örnekle desteklemiştir.³²⁵

Fadl Abbas, Seyyid Kutub'un Abduh ekolünden etkilendiğini ancak bu etkinin sınırlı olduğunu belirtmektedir. Kutub'un, Abduh'un yaklaşımına benzer olarak İsrailiyat'a karşı çıkması, Müslümanların kendi kitabına sarılmaları gerektiğini savunması, ilmi istilahlara yer vermemesi ve tefsiri anlaşılır bir dille sunması gibi ortak görüşleri olsa da Kutub'un bazen Abduh'un görüşlerini kabul ettiğini bazen de reddettiğini ifade etmektedir. Seyyid Kutub'un eserinde Menar ekolünden alıntılar yapması ve bu ekole karşı görüşler bildirmesi, onun kendine özgü bir üslubu olduğunu ve dolayısıyla ona ait bir ekol olarak anılmasını sağlamıştır. Fadl Abbas, Kutub'un Abduh'un "Avrupa'nın özgür âlimleri" ifadesine karşı çıkmasını ve Batılı düşünce tarzlarının İslami düşünceyi etkilemesine dair eleştirilerini, özellikle mucizeler konusundaki tavırları üzerinden örneklerle açıklamaktadır.³²⁶

Fadl Abbas, Seyyid Kutub'un üslubuna ve görüşlerine değindikten sonra eserinin özelliklerine yer ayırmış, maddeler halinde görüşlerini açıklamıştır.

1-Fadl Abbas, müfessirin âyetleri lafzî açıdan ayrıntılı bir şekilde tahlil etmeye yönelmediğini vurgulamaktadır. Geleneksel tefsirlerde yaygın olan bu tür tahlillere, müellifin yalnızca gerekli gördüğü durumlarda değindiğini, genel olarak ise lafzî istilah ve tartışmalara girmeksizin okuyucuya vermek istediği mesajları aktarmayı amaçladığını ifade etmektedir.³²⁷

2-Eserin incelenmesiyle müellifin fikhi tartışmalara girmediğinin açıkça görülebileceğini ifade eden Fadl Abbas, müellifin temel amacının Allah'ın davetiyle meşgul olunmasının önemini vurgulamak olduğunu ifade ederek, İslam toplumunun yeniden inşası ve karşılaştığı meselelerin çözümünde Kur'ân ve Sünnet'in rehber alınması gerektiği düşüncelerine yer verdiğini belirtmiştir. Seyyid Kutub'un içtihadın yenilenmesi ve geliştirilmesi fikriyle alay ettiği ya da fikhî ortadan kaldırmaya çalıştığı yönündeki iddiaları reddederek, müellifi bu konuda savunmuştur. Bununla birlikte, Seyyid Kutub'u eleştirenlerin görüşlerine karşı çıkarak müellifi savunmakla kalmamış, Kutub'un yaklaşımlarını da eleştirmiştir. Abbas, müellifin hedeflediği toplum düzeninin fıkıhtan kopuk bir şekilde var olamayacağını vurgulamış ve içtihadın yenilenmesinin ancak fıkıhla birlikte mümkün olabileceği görüşünü dile getirerek bu noktada müellifin tutumunu eleştirmiştir.³²⁸ Ayrıca Seyyid Kutub'un "İslami hareket gerçekte var

---

³²⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/398.

³²⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/403-405.

³²⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/408.

³²⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/410-411.

olmayan olaylarla ve bu olayların hükmü ile uğraşmayan, daha ciddi ve gerçekçi bir harekettir. Bu, bu dinin hareketi değildir. Çabalarını İslam toplumunu yeniden inşası ve gerçekçi yaklaşımına vakit harcamak yerine Boş zamanlarını hiçbir gerçek karşılığı olmayan teorik araştırmalar ve içtihatlarla harcayan boş insanların hareketidir."³²⁹ sözüne karşılık devlet kurulmadan devlet ve toplum için faydası olmayan meseleler üzerinde çok fazla durmanın yanlış olduğu çağrısına katılsa da fıkıh âlimlerine söylemiş olduğu sözlere ve bu çabaları boş olarak nitelendirmesine katılmadığını belirtmiştir.³³⁰

3-Eserin bir başka özelliğinin de bazı konuları çok fazla detaylandırması ve eserinde çok fazla tekrara düşmesi olduğunu belirten müellif kendisinin uzun tartışmalara yer veren müfessirleri eleştirmesine rağmen kendisinin de bazen bu duruma düştüğünü söylemiş, Enfal Suresi tefsirinde cihat ve savaş ile ilgili getirdiği yorumları bu duruma örnek olarak vermiştir.³³¹

4-Müslümanların konumu ve karşılaştıkları pek çok mesele hususunda sertlik ve şiddetin ortaya çıktığını söyleyen Fadl Abbas, müellifin içinde olduğu durumu idrak ettiğimizde bu tepkinin mazur görülebileceğini ifade etmektedir. "Onun görüş ve fikirlerini hamasetle benimseyen gençlerin bulunması onun suçu değildir. O gençler onun anlayışı ve tatbiki hususunda aşırıya gitmiş ve ümmetin boynuna dayanmış bir kılıç hâline gelmişlerdir" sözü ile de bu hususta ileri giden taraftarlarını eleştirmiş, buna sebep olanların kendilerini "Kutupçular ve Tekfir ve Hicret Cemaati" diye isimlendiren grubun olduğunu ifade etmiştir.³³²

5-Fadl Abbas, daha önce müellifin eserinde lafzî tahlillere yer vermediğini belirtmiş ve onun edebî bir üsluba sahip olduğunu ifade etmiştir. Abbas, müellifin bu üslubunu önemli meselelerde dahi koruduğunu dile getirirken, bu yaklaşıma yönelik eleştirilerin haklılık payı taşıdığını kabul etmektedir. Özellikle akîdeyle ilgili konularda farklı anlamlara yol açmamak adına müellifin daha kesin ve net bir dil kullanması gerektiğini vurgulayarak bu eleştirilere katıldığını belirtmiştir.³³³

Fadl Abbas, müellifin eserini, görüşlerini ve tefsirinin özelliklerini inceledikten sonra çalışmasının ikinci bölümünde, müellife yönelik eleştirileri derlemiştir. Abbas, bu eleştirilerden bazılarını haklı bulurken, bazılarını ise reddetmiştir. Ayrıca, müellifin görüşlerini savunmak ve eleştirmek amacıyla kırktan fazla eser yazıldığını ifade eden Abbas, bu çalışmaların bazı

---

³²⁹ Kutup, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 3/1519.

³³⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/411.

³³¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/413.

³³² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/413.

³³³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/414.

yönlere eksik kaldığını belirterek kendi değerlendirmeleriyle bu alana katkıda bulunmayı amaçladığını dile getirmiştir. Bu bağlamda, müellifin eserini dört ana başlık altında ele alarak değerlendirmelerde bulunmuştur.³³⁴ Bu başlıklar:

1. Rebi el-Medhali'nin ithamları ve bunlara verilen cevaplar
2. Fransız Olivier Carré'nin eserdeki konumu
3. Seyyid Kutub'un ilmî tefsir konusundaki tutumu ve Dr. Fahd Al-Rumi'nin müellif hakkındaki sözleri.
4. Mevzuî tefsir'deki konumu

5.4. Cumhuriyet Ekolü

Fadl Hasan Abbas, eserinin dördüncü bölümünü Cumhuriyet Ekolüne tahsis etmiş ve bu ekolün temsilcilerinden kabul ettiği Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî, Muhammed Ferîd Vecdî, Hasan Mahlûf, Şeyh Sa'dî, Hasan el-Bennâ, Muhammed Hazar Hüseyin ve bunların eserlerini ele almıştır. Müellif bu başlık altında tanıtacağı müfessirleri hangi kriterlere göre seçtiğine dair bir şey belirtmese de Şam diyarından Kasımî'nin "Mehasinü't-Te'vil"i, Mısır diyarından Şeyh Hüseyin Huluf'un "Safvetü'l-Beyan li-Meani'l-Kur'an"ı ve Arap Yarımadası'ndan es-Sa'dî'nin "Teysirü'l-Kerim er-Rahman"ı seçmiş olması tefsir literatüründe farklı bölgelerde yazılmış önemli tefsirleri ele almak istediğini düşünebiliriz.

5.4.1. Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî

Fadl Hasan Abbas ilk olarak Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî ve eseri Mehâsinü't-te'vil isimli eseri üzerinde durmaktadır. İbn Teymiyye'nin temsil ettiği ilmi anlayışı öğrencileri İbn Kesir ve İbnü'l-Kayyim'in devam ettirdiğini daha sonra bu silsilenin Burhânüddîn el-Bikâî³³⁵ ve Cemâleddîn el-Kâsımî tarafından devam ettirildiğini ifade ederek sözlerine başlamaktadır.³³⁶ Daha sonra küçük yaştan itibaren dönemin önde gelen hocalarından pek çok ders aldığını ve on dört yaşına geldiğinde ders vermeye başladığını ifade eden Fadl Hasan, küçük yaşına rağmen ilim sahibi olmasının, ailesinin etkisi ve desteğiyle ilişkilendirilebileceği

³³⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/421.

³³⁵ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbâvî el-Bikâî (ö. 885/1480) 834 (1430-31) yılında Kahire'ye yerleşen Bikâî, ömrünün kırk beş yılını geçireceği bu şehirde İbn Hacer el-Askalânî'nin ders halkasına katıldı ve kendisinden hocalık icâzeti almasına rağmen bu halkaya on sekiz yıl boyunca devam etti. Daha başka âlimlerden de istifade etti. Kahire'nin Hüseyniye bölgesinde Memlûk Sultanı I. Baybars tarafından yaptırılmış olan Baybars (Zâhir) Camii'nde 835 (1431-32) yılından itibaren cuma günleri tefsir dersi vermeye başladı ve otuz yıl boyunca devam etti. 836'da (1433) Mısır Memlûk Sultanı Barsbay'la birlikte Âmid (Diyarbakır) ve Halep seferine; 844 (1440) ve 847'de (1443) el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'la Rodos seferlerine katıldı, ertesi yıl hacca gitti. 842'den (1438-39) itibaren Çakmak'ın sarayında dokuz yıl boyunca Buhârî dersleri okuttu, ayrıca Kahire'nin çeşitli eğitim kurumlarında tefsir, kıraat, hadis vb. dersler verdi.

³³⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/457.

düşünülmektedir.³³⁷ İlme olan düşkünlüğünden dolayı Mısır'a yolculuk yaptığını ve orada Muhammed Abduh ile tanıştığını belirterek Reşîd Rızâ başta olmak üzere diğer arkadaşlarının hakkında söylediği sözleri nakletmiş, müfessirin hayatı ve kişiliği hakkında önemli detayları paylaşmıştır.³³⁸

Kâsımî'nin mevcut içtihatlaraya önem vermeden yeniden içtihatla bulunduğu, Cemalî ismiyle mezhep kurduğu, bir grupla beraber fıkıh kitaplarını reddedip, hadis ve tefsir dersleri yaptığı iddiaları ile mahkeme önüne çıktığını fakat hapis cezası almadığına değinerek müellifin fikirlerine dair bilgiler paylaşmaktadır.³³⁹

Kaleme aldığı irili ufaklı yirmi dört eseri okuyucularıyla paylaşan Fadl Abbas, On yedi ciltten oluşan Mehâsinü't-te'vîl isimli eserinin, bu kitaplar arasında en meşhuru olduğunu ifade etmektedir. Faydalı gördüğü hususlarda mezhep taassubu olmadan her mezhep ve akımdan nakiller yaptığını dair örneklerle eseri tanıtan Fadl Abbas, müellif hakkındaki söylenen sözlerle bakmanın faydalı olacağını ifade etmiş ve hakkında söylenen sözlerden nakiller yapmıştır.³⁴⁰

On iki senede tamamladığı eserin ilk cildini tefsir usulü konularına ayırdığını belirten Fadl Abbas, müellifin eserin mukaddimesinde eseri yazma usulü ve amacı ile ilgili söylemiş olduğu sözlerle ve tefsir kaideleri ile ilgili belirlemiş olduğu 12 ilkeyi eserinde paylaşmıştır. Üç yüz elli sayfayı tutan kural ve kaideler şunlardır:

1. Tefsirin temel kaynaklarına dair ilkeler
2. Doğru tefsiri tanıma ve ihtilaf olduğunda en sağlam tefsiri seçme ilkesi.
3. Seleften nakledilen çoğu ihtilafın, çelişkili bir farklılık değil, çeşitlilikten kaynaklandığını belirten ilke.
4. Sebeb-i Nüzulü tanıma ilkesi.
5. Nasih ve mensuh (neshedilen Âyetler) hakkında belirtilen kural.
6. Şazz kıraatlerle ilgili belirtilen kural.
7. Peygamberlerin kıssaları ve İsrailiyat'a başvuru hakkında belirtilen kural
8. Kur'ân'dan çıkarılan her anlam, eğer Arapçanın dil yapısına uymuyorsa, Kur'ân ilimleriyle ilgili değildir ilkesi.

---

³³⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/458.

³³⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/459.

³³⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/460.

³⁴⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/463.

9. Şeriatın ümmi bir topluma inmesi sebebiyle onu anlamada Arapların kullandığı dilin izlenmesi gerektiği kuralı.

10. Kur'ân'ın terğib ve terhib Âyetleriyle ilgili kural.

11. Kur'ân'da mecaz olup olmadığına dair bir kural.³⁴¹

Fadl Abbas, müellifin eserinde bu kuralları ayrıntılı bir şekilde ele aldığını belirtmiş ve İbn Teymiyye'den yaklaşık yüz elli sayfa kadar nakil yaptığını ifade etmiştir. Eserin daha iyi anlaşılabilmesi için örneklere başvurulması gerektiğini vurgulayan Fadl Abbas, Kâsımî'nin tefsirinden çeşitli örnekleri okuyucularıyla paylaşmıştır. Abbas'ın seçtiği örneklere bakıldığında, müellifin selef âlimlerinden, özellikle de İbn Teymiyye'den geniş çaplı alıntılar yaptığı, hadislere yer verdiği ve kıraat farklılıklarından kaynaklanan anlam farklılıklarını açıkladığı görülmektedir.

“Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve O'na yaklaşmak için vesile arayın.”³⁴² Yani, Allah'a yakınlık isteyin İbn Abbas, Mücahid, Ebu Vail, el-Hasan, Zeyd, Atâ, es-Süheylî ve daha birçokları böyle açıklamıştır. Katâde ise, bu Âyeti şöyle açıklamıştır: O'na itaatle ve O'nu razı edecek işler yaparak yaklaşın.

İbn Zeyd, “İşte onlar, Rablerine yaklaşmak için vesile arayanlardır” (İsrâ: 57) şeklinde okumuştur. İbn Kesir şöyle demektedir: Bu açıklama, tefsirciler arasında herhangi bir ihtilafa neden olmamıştır. “Kâmus ve Şerh”inde ise, vesile ve vasîle kelimelerinin anlamı: “Hükümdarın yanında bir makam, yakınlık, bağlantı” olarak verilmiştir. El-Cevherî ise şöyle demiştir: Vesile, birine yaklaşmak için kullanılan şeydir ve tevsil (yaklaştırmak) ile tevessül (yaklaşma) aynı anlamdadır. Allah'a yaklaşmak için bir amel yapılırsa, işte buna tevessül denir.

(Ve) harfi, ya “isteyin” fiilini ya da “vesile” kelimesine dönebilir. “Vesile” kelimesi burada, üzerinde daha çok durulmuş bir kelime olarak öne alınmıştır. “Ve Allah yolunda cihad edin, umulur ki başarılı olursunuz” âyeti, O'nun yolunda cihadın sebebini açıklamaktadır. Birçok âyet, cihadın hem mallar hem de canlarla yapıldığını ifade etmektedir.

Tenbih: Vesile kelimesi ile ilgili yaptığımız açıklama, en doğru açıklamadır. Bu konuda Şeyhülislâm İbn Teymîye, “Vesile Kitabı” adlı eserinde konuyu çok açık bir şekilde izah

³⁴¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/466.

³⁴² Mâide 5/35.

etmiştir. Biz de bu eserden kısa bir kısmı aktarıyoruz çünkü tefsir ilminde derinleşen bir kişinin bu açıklamaya ihtiyaç duyacağı şüphesizdir.³⁴³

Fadl Hasan Abbas Tin, Maide ve Nisâ surelerinin tefsirlerinden seçmiş olduğu bölümleri eserinde paylaşmaktadır. Bu örnekler ışığında Abbas, müellifin lügavî tahlillere büyük önem verdiğini; kelimelerin türetildiği kökler ile kullanım alanları arasındaki ilişkiyi incelediğini; gramer açısından tahliller yaparak farklı vecihlerde i'râb uygulamalarıyla çeşitli anlamlar sunduğunu belirtmiştir. Ayrıca müellifin belağat konularını ele alarak söz sanatlarının anlam üzerindeki etkisini vurguladığını ve bu bağlamda Zemahşerî ve Ahfeş gibi önemli isimlerden alıntılar yaptığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, müellifin ilmî konulara önem verdiği, farklı disiplinlerden yararlanarak bilimsel tefsir örnekleri sunduğu da vurgulanmıştır.³⁴⁴

Fadl Hasan Abbas, müellifin alıntı yaptığı isimler üzerinden takip ettiği yöntem ve görüşlerinin anlaşılabilirliğini ifade etmiştir. Abbas, müellifin derin bir bilgi birikimine sahip olduğunun eserine bakıldığında açıkça görülebileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte, müellifin ihtilafî meselelere dair kendi görüşlerini açıklamaktan kaçınması ve sürekli aynı isimlerden alıntılar yapması nedeniyle onu belli bir fikre bağlılık (taassup) göstermekle eleştirmiştir.³⁴⁵ Ayrıca eserinde çelişkili görüşlerin olduğunu, okuyucunun yer yer kafasının karışabileceğini ifade etmektedir. Naklettiği görüşlere getirilen cevaplara yer vermemesini de eleştirmiş, bazı meselelerde görüşlerini bildirmesi gerektiğini ama kendisinin sadece nakille yettiğini ifade etmiştir. Tefsirinde israilî haberlere yer verdiğini bunu da Sa'lebî'yi savunmak için yaptığını iddia ederek israilî haberlere yer vermesini eleştirmiştir.³⁴⁶ Bir başka eleştirdiği husus ise bazı sahih hadisleri yalanlaması ve bazı zayıf hadisleri kullanması olmuştur. Zayıf hadisleri kullanmasını yine başta belirttiği selefi mezhebine mensup olmasına bağlayan müellif, sıfatlar hususunda selefi mezhebinin sözlerini aktardığını bununla birlikte aynı mezhebinin öğretilerini pek çok meselede delil getirdiğini söylemiştir.³⁴⁷ Hanbeli mezhebinin görüşlerine çokca yer verdiğini, cimada arkadan yaklaşma hususunda cumhura ihtilaf ettiğini ve bu konuda yasağın delili olarak getirilen hadisi zayıf bulduğunu belirtmiştir. Ayrıca şakku'l-kamer ile ilgili hadisleri çoğunlukla kabul etmediğini ifade etmiştir. Müellifin anal ilişki hakkında yaptığı

---

³⁴³ Cemâleddin el-Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l İlmiyye, 2002), 6/1978.

³⁴⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/473-481.

³⁴⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/483.

³⁴⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/484.

³⁴⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/485.

yorumları eleştiren Fadl Hasan Abbas, bu ilişkinin haramlığının kesin olarak âyet ile sabitlendiğini belirterek, müellifin görüşünü sert bir şekilde reddetmiştir.³⁴⁸

Kasımî'nin, Muhammed Abduh'tan etkilenip etkilenmediği sorusuna ise, Mısır'a yapmış olduğu yolculuk sonrasında Abduh ile olan ilişkilerine, eserinin mukaddimesindeki açıklamalara ve bazı yorumlarına bakıldığında bu etkinin var olduğu ancak bütün eserlerini okuyamamasından dolayı tam anlamıyla tesir etmediği sonucuna varmıştır.³⁴⁹

Fadl Hasan Abbas, bir eserin değerlendirilmesinin üslup, değindiği konular, içerik ve görüşler üzerinden yapıldığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Mehâsinü't-te'vîl adlı eserde pek çok karakter özelliği sergilendiğini, Taberî'den Muhammed Abduh'a kadar olan müfessirlerin sözlerine yer verilerek görüşlerin aktarıldığını belirtmektedir. Eserde birden fazla yönelimin bulunduğunu vurgulayan Abbas, müellifin Akîde âyetlerini selefi mezhebi görüşlerine dayandırarak, ahkâm âyetlerini ise herhangi bir mezhebe bağlı kalmaksızın tefsir ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca, eserinde az da olsa diğer semavî dinlerin kitaplarından alıntılara ve astronomi, belagat ve dil âlimlerinin görüşlerine yer verildiğini belirtmektedir. Bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, müellifi cumhur ekolünde değerlendirmiştir.³⁵⁰

5.4.2. Ahmet Kûmi

Fadl Hasan Abbas, Doktor Ahmed Kumî ve Doktor Seyyid Muhammed Tantâvî'nin hazırlamış olduğu *et-Tefsîru'l Vasit li'l Kurâni'l Kerim* isimli eserinde cumhur ekolü başlığına dahil etmektedir. Bu iki müellifin eserinin Usûlü'd-dîn fakültesi için hazırladığını söyleyen müellif bu fakültenin şariat ve hukuk fakültelerinden farklı olduğu için Kur'ânı tek bir yönden değil pek çok yönden ele aldıklarını ifade ederek yazılış amacını vurgulamıştır.³⁵¹

Fadl Abbas, Kûmi'nin Mısır'da doğup Ezher'de yetiştiğini burada öğretmenlik yaparak ilmi çalışmalara devam ettiğine ve hayatına dair önemli meselelere kısaca yer vermiştir. Doktora tezi savunmasına Ahmed Kûmi'nin girdiğini 3-4 saat süren tartışma'dan şeref duyduğunu belirten Fadl Abbas öğrencilerin ondan çok istifade ettiğini söylemiştir. Mesleği gereği pek çok öğrenci yetiştirdiğini bu sebeple telife çok fazla zaman ayıramadığını söyleyen Fadl Abbas az da olsa yazmış olduğu eserlere yer vererek müfessiri tanıtmıştır. Muhammed Tantâvî ile yazmış olduğu tefsirin mukaddimesi dahil olmak üzere kendisinden yeterince

---

³⁴⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/485.

³⁴⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/485.

³⁵⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/486.

³⁵¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/488.

bahsedilmediğini üzücü bir husus olarak niteleyen Fadl Abbas, müfessirin ömür boyu Kur’ân ile meşgul olduğunu söyleyerek çabalarını övmüştür.³⁵²

Fadl Abbas, bir yöntemin başarıya ulaşabilmesi için kullanılan üslubun sade ve anlaşılır olması, sunulan bilgilerin doğru, kapsamlı ve metne uygun bir şekilde aktarılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, okuyucunun zihnini karıştırabilecek bilgilerden uzak bir yaklaşım benimsenmesinin önemine dikkat çekmektedir. Abbas, müellifin eserini bu açılarından inceleyeceğini ifade etmiş ve bu bağlamda, müellifin sunumunu genel olarak başarılı bulduğunu belirtmiştir. Sure başlarında bu başarının açıkça görülebildiğini dile getiren Abbas, örnek olarak Fâtiha Suresi’nin tefsirini göstermiştir. Müellifin Fâtiha Suresi tefsirinde surenin nüzulüne, faziletlerine, isimlerine ve diğer önemli hususlara yer verdiğini; Bakara Suresi tefsirinde ise surenin genel özelliklerine dair bir özet sunarak, âyet âyet manalarına değindiğini, ardından dil ve fıkıh disiplinleri açısından değerlendirmeler yaptığını aktarmaktadır. Ancak Abbas, müfessirin âyetlerden hüküm ve öğütler çıkarma noktasında yetersiz kaldığını ve bunun bir eksiklik olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁵³

Fadl Hasan Abbas, müellifin eserini içerdiği bilgilerin sıhhati ve kapsamlılığı açısından başarılı bulduğunu, bu özelliklerin okuyucu için önemli bir avantaj sağladığını ifade etmektedir. Müellifin, ele aldığı konular bakımından gerekli meseleleri atlamadığını vurgulayan Abbas, mucizeler, ahiret, sihir, nesh gibi kritik konularda güvenilir bir yaklaşım sergilediğini belirtmektedir. Ayrıca, konu dışına sapmama konusunda müellifin dikkatli olduğunu, ilgili tartışmalarda okuyucuyu mezhep kitaplarına yönlendirerek gereksiz polemiklerden kaçındığını dile getirmektedir.³⁵⁴ Bu özelliklerin eserin ilk bakışta dikkat çeken unsurlarından olduğunu ifade eden Abbas, müellifin tefsir metodu hakkında daha derin bir anlayış için örneklerin incelenmesi gerektiğini söylemektedir. Bu bağlamda, Fâtiha Suresi, Bakara Suresi’nin yedinci âyeti, şefaât, Kible meselesi gibi konulara ve eserin muhtelif bölümlerine dair birçok örneği okuyucusuyla paylaşmıştır. Abbas, müfessirin tefsir metodunu anlamada önemli bir örnek olarak şefaât konusuna ilişkin Bakara Suresinin 47. Âyetinde geçen *وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ* ifadesinin tefsirinde yaptığı analizleri eserinde şu şekilde yer vermektedir:

“Minha da ki zamir kıyamet günü muhasebeye çekilen nefse dönmektedir. Şefaât: Vetr kelmesinin zıttı olup şe-fe-a kökünden gelmektedir. Manası bir kimseyi savunmak için başkasına katmaktır. Fayda elde etmek yahut zararı defetmek için şefaât getirmesi kabul

³⁵² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/489.

³⁵³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/491.

³⁵⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/491.

edilmez manasındadır. Âyet-i Kerime mutlak olarak şefaati nefyetmiştir. Ancak başka âyeti kerimelerde Allah'ın izin verdiği durumlarda şefaati kabul eden âyetler vardır. İzni olmaksızın O'nun katında şefaatte bulunacak kimdir? (Bakara 255), O gün, Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseden başkasının şefaati fayda vermez (Taha 109) âyetleri bunlardandır. Bu âyetlere bütüncül baktığımızda Kafir bir kimse için şefaatin mutlak bir şekilde kabul edilmeyeceği, Allah izin verdiği müddetçe müminler için geçerli olacağını görürüz. Konu hakkında Efendimizden varid olan, manen tevatür seviyesine gelmiş sahih hadisler de vardır. Nebi (sav) Müminlerden azabı uzaklaştırma ve büyük günah işleyenlerin azabını hafifletme hususunda şefaatchi olacağı rivâyet edilmiş, Buhari de Cabir b. Abdullahtan rivâyetle bu hadisleri kitabına almıştır. Allah Resulü şöyle buyurmuştur.³⁵⁵ Benden önce kimseye verilmeyen beş şey bana verildi. Bir aylık yoldan «düşmana» kor-ku verilmekle yardım olundum, Ve yer bana mescid ve temiz kılındı, Ümmetim en hayırlı ümmet kılındı ve bana şefaahat verildi. Benden evvel her Nebî, husûsî olarak kendi kavmine gönderilirken ben umûmî olarak bütün insanlığa gönderildim.³⁵⁶

Eser ile alakalı pek çok tefsir örneğine yer veren Fadl Abbas müfessirin önem verdiği ve dikkat ettiği hususları sekiz maddede özetleyerek görüşlerini aktarmıştır.

1. Sebeb-i Nüzulleri zikretmesi, rivâyetler arasında bazen tercihte bulunması
2. Âyetler arasında Münasebete değinmesi
3. Âyetlerdeki ibarelerin esrarlarını açıklaması
4. Gerekli yerlerde Kıraat farklılıklarına değinmesi
5. Nahiv ve i'râb meselelerine değinmesi
6. Kelimelerin manalarını açıklaması
7. Pek çok müfessirden dikkatli ve hassas seçimlerle nakiller yapması
8. Ahkam âyetlerinde Fıkıh âlimlerinin zikretmiş olduğu hükümlere yer vererek bazı meseleler hakkında görüş bildirmesi³⁵⁷

Ele aldığı örnekler sonucunda bu özellikleri sıralayan Fadl Abbas daha sonra müfessirin tefsir etmiş olduğu Tarık ve Kevser surelerinin tefsirine de yer vermiş ve inceleme sonucunda güzel gördüğü hususları belirtmiştir.

Günümüzde metodolojik çalışmalarda âyetleri tefsir ederken, rivâyetlere çok fazla yer verilmemesine rağmen müfessirin rivâyetlerin hakkını verdiğini, rivâyet ve dirâyeti cem eden

³⁵⁵ Buhârî, Teyemmüm, 1

³⁵⁶ Muhammed Seyyid Tantâvî, *Tefsiru'l Vasit li'l Kurâni'l Kerim* (Mısır: Daru'l Meârif, ts.), 1/20-21.

³⁵⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/513.

bir eser olduğunu ve seçtiği rivâyetlerde seçici olduğunu belirterek okuyucu için çok büyük bir avantaj olduğunu dile getirmiş, müfessirin bu özelliğini övmüştür.³⁵⁸ Âyetlerin özelliğini ve âyetle ilgili olan hükümleri açıklamasını da güzel görmüş müfessirin mana ile yetinmediği vurgulanmıştır. Metodolojik tefsirin en önemli özelliklerinden biri olan önceki müfessirlerin sözlerine yer vermesi ile alakalı da burada müellifin ibn Cerir, El-Zemahşerî, El-Razi, Ebu Hayyan, El-Kurtubi, İbn Kesir, El-Alusi ve Şeyh Muhammed Hıdır Hüseyin gibi sadece tefsir imamlarından nakiller yaptığını ve gerekli durumlarda çekinmeden ilmi yönünü ön plana çıkararak tercihte bulunduğunu ifade etmiş, bu iki özellik sebebiyle değerli olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁹

Yapmış olduğu inceleme ve değerlendirmeleri 1970'lerde yaptığını, Seyyid Muhammed Tantâvî'nin de katkıları ile eserin on beş cilt halinde basıldığını söyleyen Fadl Abbas, Tantâvî'nin Kûmi'nin ilk talebelerinden olduğunu ve üzerinde pek çok etkisi bulunduğunu ifade etmiş buna rağmen yazmış olduğu mukaddime de ve eserde onun isminin yeterince zikredilmemesini acı verici olarak nitelendirmiştir.³⁶⁰ Son söz olarak bu tefsirin hem uzman kişiler hem de genel bir kültüre sahip kimseler için uygun olduğunu, önce ki müfessirlerin görüşlerini merak edenler için çok güzel bir şekilde derlediğini ve görüşler arasında denge kurarak güzel bir şekilde sunduğunu ifade etmiştir. Eserden yaptığı nakilleri ilgili bölümlerden parça olarak değil de bütün olarak vermenin doğru olacağını söylemiş yorumda bulunabilmek için çok fazla örneği kitabına aldığı için okuyuculardan özür dilemiştir.³⁶¹

5.4.3. Ferîd Vecdî

Fadl Hasan Abbas cumhur ekolü başlığı altında üçüncü olarak Ferîd Vecdî' ve yazmış olduğu Safvetü'l-İrfân fi tefsîri'l-Kur'ân ve el-Mushafü'l-müfesser isimli eserlerine yer vermektedir. Müellifin hayatını kısa bir alıntı ile naklettikten sonra müellifin ilk önce Safvetü'l-İrfân isimli tefsiri yazdığını iki yıl sonra ise aralarında büyük benzerliğin olduğu El-Mushafül-Müfesser isimli eseri kaleme aldığını ifade etmiştir. Her iki tefsirin de kısa olduğunu belirten müellif içerdiği büyük faydalar ve derin fikirler nedeniyle okuyucuya bu eserin tanıtımını gerekli gördüğü için burada özetlemek istediğini ifade etmiştir.³⁶²

---

³⁵⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/525.

³⁵⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/528.

³⁶⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/529.

³⁶¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/529.

³⁶² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/531.

Müfessir, Safvetü'l-İrfan isimli tefsirinin mukaddimesinde, din felsefesinin insan inancında kabul ve reddetme süreçlerinde üstlendiği rolleri ele almakta ve bu rollerin cehalet, bilgi, medenileşme, göçebelik ve ahlakla olan ilişkilerini Kur'ân perspektifinden açıklamaktadır. Fadl Abbas, müfessirin bu bağlamda ortaya koyduğu dört rolü, nakillerle destekleyerek detaylı bir şekilde açıklamış ve okuyucularına tanıtmıştır.³⁶³ Müellifin bu bölümde ele alıp görüşlerini beyan ettiği; Maddi ilerlemenin dindeki şüpheler ile alakası nedir? Peygamber (sav.) gönderilmeden önce dünyanın durumu nasıldı? Kurân gözünden peygamberlerin konumu nedir? İslam nedir? Kur'âna göre dinler nasıl ele alınır? Kur'âna göre insanların durumu nedir? Kur'ânda nesh var mıdır? Kur'âna göre Velâyet ve Keramet lafızları nasıl kullanılır? Kur'ânda şefaet ve tevessül nasıl değerlendirilir? Kur'âna göre Kaza ve kader nedir? Kur'âna göre ahiret nimetleri ve azabı nasıl işlenmiştir? Kur'ânın cem edilmesi nasıl olmuştur? Şeklindeki sorulara müellifin nasıl cevap verdiğini nakillere yer vererek okuyucuya aktarmış, bazı yerlerde müellifin görüşüne katılmış bazen de reddiyeler yaparak müfessiri ve eserin mukaddimesini özetlemiştir.³⁶⁴

Tefsir de ki metoduna dair ise müfessirin eseri Kur'ân'ın anlamlarını insanlara daha kolay ulaştırmak amacıyla, uzun tefsirleri okumaya vakti olmayanlar için ehli sünnet ve tefsir imamlarının görüşlerini özetleyerek, mushaf düzeninde bir sunum gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.³⁶⁵ Müfessirin eserini “Lafızların ve Manaların Tefsiri” olmak üzere iki ana bölüme ayırdığını ifade eden müellif, müfessirin sureler hakkında giriş mahiyetinde bilgiler sunmadan, doğrudan âyetlerin anlamlarını aktardığını belirtmektedir. Eserin üslubunun sade, ibarelerinin ise basit ve anlaşılır olduğunu vurgulayan müellif, müfessirin tefsirinde lafızların etimolojik açıklamalarına yer vermeksizin âyetlerin anlamlarını açıkladığını ifade etmektedir.³⁶⁶

Eserde müfessir lügavî açıdan açıklamalara önem vermekte ve birden çok manaya gelebilen kelimelerin diğer manalarını da değinerek örneklerle görüşünü delillendirmiştir.³⁶⁷ Sebebi nüzullere dair rivayetleri de senetsiz ve tahrişsiz bir şekilde yer vererek bu rivâyetler hakkında hüküm belirtmeden ve sıhhat durumlarına değinmeden aktardığını söylemiştir.³⁶⁸

Müellifin, İsrailî haberlere yer verdiğini, hiçbir uyarıda bulunmadan bunlardan faydası olmayanları da kitabına aldığını söylemiş ve yine eserden örnekler sunmuştur. Nitekim müfessir

---

³⁶³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/533.

³⁶⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/531-548.

³⁶⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/548.

³⁶⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/549.

³⁶⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/550.

³⁶⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/553.

Neml Suresinin 23. âyetini tefsir ederken: O, Belkıs bint Şerahbila'dır ve kralların refah içinde yaşaması için ihtiyaç duyduğu her şey kendisine verilmiştir ve büyük bir kral yatağı vardır. Denilmiştir ki o yatak Otuz arşın ya da seksen arşındır, altın ve gümüşten yapılmış ve taşlarla süslenmiştir.³⁶⁹

Sad Suresinde *وَهَلْ أَتَيْكَ نَبُؤُا الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ* “*Davalaşanlara dair bilgi sana ulaştı mı?*”³⁷⁰ ayetine dair ise şu israili rivayeti nakletmektedir: Denir ki, Davud bir kadına aşık oldu, kocasını ondan uzaklaştırıp onunla evlendi. Davud'un doksan dokuz eşi vardı. Bir rivâyete göre ise, kocasını sürekli savaşa gönderip onu ön planda tutarak sonunda öldürdü. Bunun üzerine Allah ona iki melek gönderdi, bunlar davacı olarak gelerek Davud'u yaptığına dikkat çektiler.³⁷¹

Hz. Davut peygambere dair bir başka ayetin tefsirinde ise şu rivayeti tefsirinde yer vermektedir: “Bir gün akşama doğru âlimli, soylu koşu atları önüne getirildiğinde”³⁷² Ona akşam vakti en değerli atlar sunuldu, bu da onu öğle namazını kılmayı unutturup güneş batıncaya kadar oyaladı. Davud bundan dolayı üzüлüp "Onları bana geri getirin" dedi ve çok sevdiği atların boyunlarını ve bacaklarını kılıcıyla kesmeye başladı, çünkü bunlar ona namazını unutturmuştu. Bir diğer rivâyete göre ise, atların boyunlarını ve bacaklarını sevgiyle okşadı. Allah, Süleyman'ı da bir çocukla sınamdı. O çocuk, Süleyman'ı o kadar çok sevdi ki, ona karşı aşırı bir ilgi ve sevgi gösterdi. Ancak şeytanlar bu çocuğu öldürdü ve onu hareketsiz bir şekilde tahtına bıraktılar. Bunun üzerine Süleyman, Allah'ın onu bu şekilde imtihan ettiğini fark etti ve Allah'a yöneldi.³⁷³

Rivâyetlerle tefsirlerine dair ise müellifin Kur'ân'ı, Kur'ân veya sünnetle tefsir etmediğini, eserde rivâyetlerin sadece sebebi nüzuller ile sınırlı olduğunu, çok az da olsa bazı âyetlerin tefsirinde sıhhatine bakmadan hadislere yer verdiğini ifade etmiştir.³⁷⁴ Fadl Abbas, müellifin tefsirinin mukaddimesinde de söylediği üzere eski müfessirlerin sözlerini lafız olarak değil mana olarak aktardığını bu sebeple hiçbir müfessirin ismini zikretmediğini ve tercih yapmadığını belirtmiştir. Ahkam âyetlerinde zahiren mana verdiğini konu hakkındaki fakihlerin sözlerine yer vermediğini bu sebeple belirli bir mezhebi takip ettiğinin söylenemeyeceğini ifade etmiştir. Akîde ile ilgili olan âyetlerde de benzer bir tutumla hareket ederek tartışmalara

³⁶⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/556.

³⁷⁰ Sâd 38/21.

³⁷¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/557.

³⁷² Sâd 38/31.

³⁷³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/557.

³⁷⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/558.

girmediğini yer yer ehli sünnet âlimlerinin sözüne yer verdiğini belirtmiştir.³⁷⁵ Daha sonra eserden pek çok örneği okuyucusu ile paylaşarak tanıtımı bitirmiştir.

5.4.4. Hasan Mahlûf

Fadl Hasan Abbas, Hasaneyn Muhammed Mahlûf'u da cumhur ekolü başlığı altında zikretmektedir. Kendisinin fakih, muhaddis ve usûl âlimi olduğunu vurgulayan, hayatı ve eğitimi hakkında bilgiler içeren özete yer vererek başlayan müellif kendisinin yazmış olduğu yirmi dokuz eseri isimleriyle paylaşmıştır.

Fadl Abbas, Mahlûf'un tefsir metoduna ilişkin değerlendirmelerinde, tefsirin mukaddimesinde yer alan açıklamalara atıfta bulunmaktadır. Abbas, Mahlûf'un sureleri tefsir etmeden önce, surenin Mekki veya Medeni oluşuna, surenin isminin anlamına, âyetlerin dizilişine, muhkem veya müteşabih âyetlere dair bilgilere ve *Aksâmü'l-Kur'ân* açısından yapılan değerlendirmelere yer verdiğini ifade etmektedir. Müellif bu tutumundan ötürü onun cumhur ulemanın yolunu takip ettiğini ve cumhur âlimlerin sözlerinden istişhat yaptığını ifade etmiştir.³⁷⁶

Daha sonra tefsirin özelliklerine değinen Fadl Abbas, okuyucunun esere baktığında itikatta selefi mezhebine mensup olduğunu göreceğini ifade etmiş, kendisi de bu görüşü altı örnekle delillendirmiştir. İlk olarak sıfatlar hususunu ele almış ve Mahlûf'un "Müteşabih hususunda sunduğumuz gibi sıfatlarla ilgili âyetler de vardır ve bu âyetlerde seleflerin görüşleri, bunların Cenab-ı Hakk'ın, akıl ötesinde, işitmeyle getirilen sabit sıfatları olduğu, dolayısıyla bunlara olduğu gibi inanmanın gerekli olduğu yönündedir. Rivâyet ve akla aykırı düşmemesi için O'nun teşbih ve tecsimden arınmış olduğuna inanmanın gerekliliği ve bunların zahiri manasının, Cenab-ı Hakk için imkânsız olması nedeniyle kesinlikle kastedilmediği zikredilmiştir. İmam Şâ'rânî ve diğerleri şöyle demişlerdir: Selef'in öğretisi daha sağlam ve daha doğrudur. İmam Muhammed'e kadar ümmetin ileri gelenleri onu benimsemiş, fıkıh ve hadis imamları da onu seçmiştir. İbn el-Hasan dedi ki: Doğudan Batıya kadar bütün Fakihler, tefsir ve teşbih olmaksızın iman etme hususunda ittifak etmişlerdir."³⁷⁷ sözüne yer vermiştir. Daha sonra İsrâ ve Mirac, Allah'ın kıyamette görülmesi, şakku'l-Kamer, Nüzûl-i İsâ hadiselerinde de selefi mezhebinin görüşleri üzere olduğunu, âyetleri zahiren tefsir edip tartışmalara girmediğini, mucizeler konusunda da metnin dışına çıkmadığını ifade etmiştir.³⁷⁸

³⁷⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/557-559.

³⁷⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/568.

³⁷⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/569.

³⁷⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/575.

Ahkam âyetlerinde müellifin itidalli bir yol tuttuğunu belirten Fadl Abbas, itikadi âyetlerde selefi olmasına rağmen ahkam âyetlerinde belirli bir mezhebe bağlı olmaksızın cumhurun yolunu takip ettiğini ve cumhur ulemanın sözlerinden başka bir görüşü nakletmediğini ifade etmiştir. Buna örnek olarak Bakara suresinde miras ile ilgili olan âyetin tefsirinde “İslamiyetin ilk dönemlerinde, mirasçı olsun veya olmasın, ana-babaya ve akrabalara vasiyet, ölmek üzere olan ve parası olanlara farz kılınmış, daha sonra miras âyeti ve hadislerle, mirasçıya vasiyet hariç olmak üzere neshedilmiştir ve bu, cumhur imamların görüşüdür. İbn Abbas, vasiyetin aralarındaki mirasçılara farz olduğu, mirasçı olmayanlara ise vasiyetin devam ettiği görüşünde olup, Hasan, Mesruk, Tavus, Dahhak Ala B. Yezid’in de görüşü bu şekildedir.”³⁷⁹

Bakara suresinin 228. âyetinin tefsirinde “Guru' kelimesi gar'un (fethayla ve zammeyle) kelimesinin cemisidir. Manası hayız veyahut iki hayız arasındaki temizlik müddetidir. İmam Ebu Hanife Ve İmam Ahmed ilk görüşü (hayız manasına geldiğini) almış, İmam Şafii ve İmam Malik ise ikinci görüşü (iki hayız arasındaki temizlik olduğunu) almışlardır.³⁸⁰

Verdiği örnekler sonucunda kendisinin Muhammed Abduh ekolünde olduğu gibi sahih hadisleri reddetmediğini, modern müfessirlerin bazı görüşlerine karşılık cumhur ulemanın kavillerini tercih ettiğini belirtmiştir.

Fadl Abbas, eserde öne çıkan özelliklerden birinin dilsel tahliller olduğunu belirtmektedir. Müfessirin, kelimelerin anlamlarını açıklayarak, türedikleri köklerle olan ilişkilerine değindiğini, kelimeler arasındaki nüans farklarını ele aldığını ve cümlelerin yapısal durumlarını ayrıntılı bir şekilde izah ettiğini okuyucularına aktarmaktadır. Buna örnek olarak da Bakara suresinin ilk âyetlerini tefsir ederken “*Kitap ketebenin masdarıdır. Kütübün aslı bir deriyi dikişli deriye katmaktır. Örfte ise bazı harfleri yazı yoluyla başka harflere katmaya denmiştir. Burada ise yazının öksürüğü harfler tanzim edilmeden evvel ibare olarak manzum kastedilmistir. İleride olacak bir duruma dair tesmiyedir. Rayb şek zan ve töhmettir. Bir işte töhmet meydana geldiği zaman söylenen Rabehel emru nun masdarıdır. İbn esir dedi ki töhmet ile beraber olan şektir.*³⁸¹

Bir başka ayette ise³⁸² Fadl Abbas, müfessirin Sefih kelimesinin manası hakkında belirttiği dilsel tahlilleri şu şekilde aktarmıştır: “Sefeh hafiflik, incelik, hareketlendirme ve

³⁷⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/576.

³⁸⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/577.

³⁸¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/578.

³⁸² Bakara 2/13.

ıztırab/sallama manasındadır. Örgüsü kötü olunca ya da ince ve yas olunca sefih elbise denir. Rüzgâr ağaçları tesseffuh etti (savurdu) da denir. Meylettirdi manasına da gelmektedir. Deve dizgini de çokça sarsıldığından sefihtir. Çünkü deve onu sürekli çekiştirir. Bundan ötürü kelime aklın hafif olmasında ve zayıf görüşlülükte yaygın olarak kullanılmıştır.”³⁸³ Muhammed Mahlûf eserinde lügavî meselelere değinmekle birlikte belagat ile ilgili konulara da değindiğini söyleyen Fadl Abbas bu konu hakkında da örneklerini sunmuştur.

Eserin hacminin küçük olmasına rağmen müellifin hadislere çokça yer verdiğini ifade eden Fadl Abbas, Kur’ân tefsirinde hadislere gerekli yeri vermemenin eksiklik olduğunu müellifin bu hataya düşmediğini söylemektedir.³⁸⁴ Hadislere yer vermesinin yanında Taberî, Fahreddin Razi ve Âlusi gibi isimlerin sözlerine de yer verdiğini bunun okuyucu için zenginlik olduğunu belirtmektedir.³⁸⁵

Fadl Abbas, eser hakkında sunduğu bilgiler ve değerlendirmelerin ardından, *Safvetü'l-Beyân* isimli bu tefsirin isminin hakkını verdiğini ifade etmektedir. Mahlûf’un, Kur’ân ilimlerinde önde gelen âlimlerden biri olduğunu vurgulayan Abbas, müfessirin bu eseri özlü bir üslupla kaleme aldığını ve klasik tefsirlerin güzelliklerini modern dönemin özellikleriyle başarılı bir şekilde birleştirdiğini övgüyle dile getirerek değerlendirmelerini sonlandırmaktadır.³⁸⁶

5.4.5. Şeyh Abdurrahman bin Nâsır bin Abdullah es-Sa’dî

Fadl Abbas, Sa’dî ve “*Teysiru'l-Kerîmir-Rahman fi Tefsiri Kelami'l-Mennan*” ismini verdiği tefsir eserini cumhur ekolünde ele almaktadır. Müellifin anne ve babasının küçük yaşlarda vefat etmesinden sonra üvey annesinin desteğiyle ilmi çalışmalarına yöneldiğini ve yirmi üç yaşında ders vermeye başladığını ifade etmektedir. Sa’dî ’nin tefsirini telif amacının Kur’ân’ın anlamlarını farklı kültür ve seviyelerdeki okuyucular için kolaylaştırmak olduğunu söyleyen Fadl Abbas, müellifin bu gayeyle âyetlerin manalarını kısa ve anlaşılır bir şekilde açıkladığını, tartışmalardan uzak durarak okuyucuyu ayrıntılarla boğmadığını ifade etmektedir.³⁸⁷ Nitekim müfessir, tefsirinin girişinde anlamın ön planda tutulmasına dair şu sözleri aktarmaktadır: “Allah, bana ve kardeşlerime kitab’ıyla meşgul olma nimetini lütfetmiştir. Bu lütufla, Kur’ân’ı anlamayı kolaylaştırmayı hedefleyen bir tefsir yazmaya

---

³⁸³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/579.

³⁸⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/585.

³⁸⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/587.

³⁸⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/588.

³⁸⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/590.

yöneldim. Amacım, bu çalışmanın okuyucular için bir öğüt, yol gösterenler için bir rehber ve yolcular için bir destek olmasıydı. Yazdıklarımı kayıt altına almayı tercih ettim, zira kaybolmasını istemedim. Bu tefsirde temel hedefim, Kur’ân’ın anlamını açık ve anlaşılır bir şekilde sunmaktı. Ancak, kelimelerin ve cümlelerin ayrıntılarına girmedim, çünkü bu konuda daha önce yazılmış tefsirlerin yeterli bilgi sağladığına inanıyorum. Allah, o kıymetli tefsirleri yazanlara Müslümanlar adına en güzel mükâfatı ihsan etsin.”³⁸⁸

Kur’ân’da müşabih âyetleri tefsir ederken hiç bir atıfta bulunmadığını, her âyet için yeni anlamlar barındırdığına inandığını söyleyen Fadl Hasan Abbas bu konu hakkında tefsirin başında söylemiş olduğu sözleri aktarmıştır.³⁸⁹ İsrâili haberleri reddettiğini ve nakledenleri de eleştirdiğini belirten Fadl Abbas, Hz. Davud ve Hz. Süleyman kıssalarında bu görüşünü unuttuğunu ve bazı isrâili haberleri naklettiğini söylemektedir.³⁹⁰ Akâid konuları ve Allah’ın isim ve sıfatları konusunda İbn Teymiyye ve İbn Kayyim’in örnekliliğini takip ederek selefi mezhebinin görüşlerine göre yorumladığını ve bu iki isimden etkilendiğini belirtmektedir. Buna örnek olarak müellifin A'râf, Yûnus, Bakara surelerinden seçmiş olduğu bazı âyetlerle örneklendirmiştir.

Nitekim Fadl Abbas, Sa’dî’nin istiva lafzının geçtiği ayetlerde³⁹¹ bu lafzı, Allah’ın yüceliği, büyüklüğü ve egemenliğiyle uyumlu bir şekilde yorumladığını belirtmiştir.³⁹² Yüce Allah’ın görülmesi hususuna ise şu ayetin tefsirinde değinmiştir:

“Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır.”³⁹³ *لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ* (Husna) burada, güzelliği mükemmel olan cennet kastedilmektedir, (ziyâde) ise Allah’ın aziz yüzünü görmek, O’nun sözünü işitmek, O’nun rızasını kazanmak ve O’na yakınlık sebebiyle sevinmektir.”³⁹⁴ Fadl Abbas, bu hususların dışında müfessirin tefsirinde edep ve ahlaka dair pek çok nasihatın olduğunu, âyetlerdeki hikmetlere değindiğini ifade etmektedir. Sonuç olarak eserin imanı pekiştirdiği, ahlaka dair güzel nasihatleri içerdiği ve halkın Kur’ân üzerinde düşünmesine, anlamasına ve hidayetle amel etmesine yardımcı olduğunu ifade ederek müellifi tanıtmayı bitirmiştir.³⁹⁵

---

³⁸⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/591.

³⁸⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/591.

³⁹⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/592.

³⁹¹ A'râf 7/54; Hadîd 57/4.

³⁹² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/592.

³⁹³ Yunus 10/26.

³⁹⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/592.

³⁹⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/594.

5.4.6. İbn Bâdîs

Fadl Abbas, yöntemi olduğu üzere öncelikle müellifin hayatına yer vererek başlamakta ve kendisinin ailesi vesilesiyle küçük yaştan itibaren ilimle meşgul olduğuna, eğitim gördüğü okullara ve hocalarına değinmektedir. Müellifin kişiliğini şekillendiren temel faktörler arasında, ona âlim kimliğini, liderlik ve reformcu vasıflarını kazandıran öğretmenleri ile ailesi ve çevresinin etkisi öne çıkmaktadır. Afgânî ve Muhammed Abduh'un reform hareketlerinden derinden etkilenmiş, onların izinden giderek eğitim, öğretim, din ve dil reformlarında Muhammed Abduh'un yolunu takip etmiş ve Menâr hareketine hayranlık duymuştur. Aynı zamanda Şeyh Reşid Rızâ'nın düşüncelerinden de etkilenmiştir. İbn Teymiyye ve selefi akîdesi, müellifin fikir dünyasında önemli bir yere sahip olmuştur. Meslektaşları olan Şeyh Beşir İbrahimî, Şeyh Tayyip Ukabî, Şeyh Arabî El Tabsî ve Şeyh Mübarek Milî ile yaptığı çalışmalar da kişiliğini şekillendiren unsurlar arasındadır. Bunlara ek olarak, yüksek zekâsı, engin bilgisi ve pratik düşünebilme yeteneği de müellifin başarısını destekleyen önemli niteliklerdir.³⁹⁶

Kendisinin maliki fikhını iyi bildiğini ve hadis alanında da yetkinliğe sahip olduğunu ifade eden Fadl Abbas, müellif hakkında söylenen sözlere yer vermiş, kendisinin tüm gününü ilmi faaliyetlere ayırdığını belirtmiştir. Kur'ân tefsiriyle uğraşırken, tefsiri yazılı olarak kaydetmenin, sunulan eserden dikkati dağıtacağına inandığından, onu kitlelerin dinleyeceği bir ders olarak tefsir ederek başlamayı tercih ettiğini ve yirmi beş yılda Kur'ânı tefsir ettiğini belirten Fadl Hasan Abbas çok az bir kısmının *Meclisü't-tezkîr min kelâmi'l-hakîmi'l-habîr* isimle basıldığını belirtmiştir.³⁹⁷

Tefsirdeki yöntemine dair müellifin kendi sözlerine yer veren Fadl Abbas şu sözleri nakletmektedir: "Müfessirlerin yöntemlerinden ve Allah'ın sözüne kendi ihtilaflı te'villerini ve mezhep ıstılahlarını sokmalarından hoşnut değildim. Zihnimde, âlimlerin görüşlerine saygı bilgi yığını kalmıştı. Bir gün, içimde hayal kırıklığı ve kaygı bulduğum halde Şeyh Al-Nakhli'nin bana şöyle dediğini hatırladım: Bu karmaşık yöntemlere ve bu çalkantılı görüşlere zihinde bir filtre düşün. Yanlış olan düşecek, doğru olan kalacak ve siz de rahat edeceksiniz, Allah'ım bu sözüyle benim zihnime daha önce hiç bilmediğim geniş ufuklar açtı."³⁹⁸ Müellifin bu görüşü doğrultusunda, tefsir yönteminin temel aşamaları Fadl Abbas'a göre şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle, Kur'ân'dan bir âyet seçmekte ve bu âyetin kendisinden önceki âyetlerle olan ilişkisini veya âyetlerin konusuyla ilgili bir hususu açıklamaktadır. Ardından,

³⁹⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/596.

³⁹⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/599.

³⁹⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/601.

lügavî meselelere dair açıklamalarda bulunmakta ve nahiv ile ilgili konuları, sınırlı da olsa ele almaktadır. Giriş, dil tahlilleri ve manalar arasındaki terkipleri inceledikten sonra, âyetin murad edilen anlamını ve ilgili konusunu açıklamaktadır. Bazı durumlarda, bu anlamlar arasında tercihler yapmakta ve son olarak, âyetlerdeki evrensel, sosyal, ahlâkî, psikolojik, siyasî, ekonomik, tarihî ve hukuki gerçekleri ortaya koymaktadır. Bu metodolojik yaklaşım, müfessirin tefsirine kapsamlı bir nitelik kazandırmaktadır.³⁹⁹

Fadl Hasan Abbas, müellifin tefsirinde geniş bir birikimden yararlandığını vurgulamaktadır. Selefi yorumları aktarmada İbn Cerîr et-Taberî'nin eserinden, beyânî yönelimlerin en güzel örneklerinden biri olan ve belagat konularını yoğun bir şekilde ele alan Keşşâf'tan, lügavî meselelere dair ise Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin tefsirinden faydalandığını belirtmektedir. Ayrıca, cansız varlıklar, bitkiler, hayvanlar ve insanlarla ilgili kozmik bilimlere dair konularda ise Râzî'nin tefsirine başvurduğunu ifade etmektedir. Bu yöntemle müellifin eserinin büyük faydalar barındırdığını dile getiren Abbas, bu görüşlerini örneklerle destekleyeceğini belirterek müellifin tanıtımını tamamlamaktadır. Örnek olarak, müellifin tövbe konusundaki açıklamalarına yer verilecektir.⁴⁰⁰

“الأوابين”) kelimesi Kur'ân'da, Allah'a çokça geri dönenler anlamında kullanılmıştır ve bu kelime, tekrar ve bolca dönmeyi ifade etmek için “fa'âl” kalıbında gelmiştir. Bu da Allah'a yönelmenin ve tövbe etmenin sık ve sürekli bir şekilde yapılması gerektiğini gösterir. Bu anlam, insanın ruhunun sürekli olarak bozulmalara uğraması nedeniyle, sürekli bir şekilde Allah'a dönerek, onu ıslah etme gerekliliğini ifade eder. İnsan ruhu, içinde taşıdığı şehvetler, doğal olarak sahip olduğu gaflet, hayatın karmaşaları ve kötü arkadaşlardan kaynaklanan etkileşimler nedeniyle, küçük ya da büyük günahlar işleme eğilimindedir. Ancak bu bozulmaların önüne geçebilmek için ruhu ıslah etmek gerekir. Ve bu ıslah, ancak tövbe ve Allah'a dönüşle mümkündür. Bozulmanın sürekli olması gibi, bu ıslah süreci de sürekli olmalıdır. Ruhun bozulmasını önlemek ve onu düzeltmek için hemen harekete geçmek, azimle çaba sarf etmek ve kararlı olmak, nefsin cihadı olarak kabul edilir ki bu, en büyük cihattır.

Anlamı şu âyetle açıklanmıştır, إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ Bakara, 222. Burada bahsedilen "tavvâbin" (tövbe edenler), her günah işlediklerinde tövbe eden kişilerdir. Tövbe, ruhu günah kirlerinden arındırmaktır.

³⁹⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/603.

⁴⁰⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/603.

“El-Gafûr” (çok bağışlayan) kelimesi, ﴿فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا﴾ âyetindeki gibi, Allah’ın bağışlamasının ne kadar çok olduğunu vurgulayan bir sıfattır. “Gafûr”, “fâ’ûl” kalıbında olup, büyük miktarda bağışlama anlamına gelir. Bağışlama, günahı örtmek ve kişi hakkında cezalandırma yapılmaması demektir. Salihlerin sıfatları arasında Allah’a sürekli dönmeleri vurgulandıktan sonra, O’nun isimlerinden birinin de çok bağışlayan olduğunu belirtilmiştir. Bu da her iki tarafın (kulun dönüşü ve Allah’ın bağışlaması) çokluğuna işaret eder. Allah’ın bağışlaması daha büyüktür. Buradan anlaşılacak olan şudur: Allah’a sürekli dönüş, sürekli bir bağışlamayı karşılar; kulun ne kadar çok günah işlediği, tekrar tövbe etmeye engel olmamalıdır. Bu, kulun Allah’tan bağışlanma dileme arzusunun zayıflamaması gerektiğini gösterir.”⁴⁰¹

Müfessir ayetteki lügavi hususları ise ayetin anlamı ile şu şekilde ilişkilendirmektedir: “Burada “İnne” kullanılarak, bağışlanma konusunda ümidi güçlendiren bir vurgu yapılmıştır. Kâne” fiilinin kullanılması, bunun Allah’ın yaratılıştan beri olan bir özelliği olduğunu ifade eder. Yani, kullar günah işler ve tövbe eder ve bu durum geçmişte de böyleydi.”⁴⁰²

Fadl Hasan Abbas, İbn Bâdîs’in tefsirine dair birçok örneği eserine dahil etmiş ve yaptığı değerlendirmeler sonucunda, müellifin Menâr tefsirinin reformcu yaklaşımından etkilendiğini ifade etmiştir. Müellifin, Müslümanların sosyal, ahlâkî, dinî, bilimsel ve siyasî hayatın çeşitli alanlarında yaşadığı sorunları tefsirinde ele aldığını vurgulayan Abbas, Menâr tefsirinde sıkça rastlanan hidayet konusunun müellif tarafından da özellikle üzerinde durulan bir tema olduğunu belirtmiştir. Bu tespitlerle birlikte Abbas, müellifin tanıtımını tamamlamıştır.⁴⁰³

5.4.7. Hasan El Bennâ

Fadl Hasan Abbas, İhvan teşkilatının kurucusu olan Hasan El Bennâyı da cumhur ekolünde zikretmektedir. Öğrenimini tamamladıktan sonra 1932 senesinde Mısır’a gelerek pek çok ilmi ve fikri çalışmaya katkılar sunduğunu belirten Fadl Hasan Abbas, Mısır ve Filistin’de sömürgeciliğe karşı gençleri yetiştirdiğini, kendisi üzerindeki etkisinin de çok büyük olduğunu bu sebeple her adı geçtiğinde gözlerinin dolduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple müellifin hayatını kısa tutmuş ve onunla alakalı hatıralarından ve dönemin büyük hocalarının onun hakkında söylemiş olduğu sözlere yer vermiştir. Pek çok hatırayı burada zikreden Fadl Abbas,

⁴⁰¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/605.

⁴⁰² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/610.

⁴⁰³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 2/670.

kendisinden övgülerle bahsetmiştir. Zikredilen hatıralardan ve paylaşılan sözlerden birer örneği aktarmak istiyoruz.

“1952 yılında, Mısır Devrimi'nden birkaç gün önce, amcam Şeyh Yusuf Abdürrezzak, bana Şeyh Ahmed el-Bennâ'nın Fethur-Rabbani adlı kitabını aldırmanı istedi. Bu kitap, amcam tarafından çok beğeniliyordu ve bu kitabın basılması ve özenle ilgilenilmesi gerektiğini düşünüyordu. Kitapları vardı ve ben de kitabı almak için Şeyh'in evine gittim. Orada Şeyh ile oturup ondan faydalanmak için sohbet ettim. Şeyh bana nereli olduğumu sordu, çünkü başımda şamî sarık vardı ve bu, Mısırlıların giydiği sarıktan farklıydı. "Filistinliyim." dedim. O anda birisi ağlamaya başladı. Bende, ağlayan kişinin Şeyh'in eşi olduğunu düşündüm. O anki bu durum bende derin bir iz bıraktı ve o günden sonra hâlâ etkisindeyim. "Filistin" kelimesi duyulduğu zaman ağlamalar ve hüznler... Bu ne güzel bir eğitimdi! Nerede bulabiliriz böyle bir eğitimi? Acaba Filistinli birçok insanda mı? Yoksa Araplar ve Müslümanlar arasında mı bu tür bir duygu ve eğitim yaygın? Bu olay, zihnimde sürekli gelişen bir düşünceye dönüştü. Üzerinden bir buçuk asırdan fazla bir süre geçtikten sonra, Şeyh el-Bennâ'nın oğlu Ahmed Seyf el-İslam ile güzel bir toplulukta bir araya geldim. Ona, hâlâ ve her zaman benim için canlı bir örnek olarak kalacak olan bu olayı anlattım. Daha da şaşırdım ki, bana bunun dedesinin eşi olduğunu söyledi. Şaşkınlığım daha da arttı çünkü o kişinin Türk asıllı olduğunu öğrendim. O an kendime dedim ki ve hep diyeceğim: "Müslümanların, nesillerini böyle canlı örneklerle yetiştirecek insanlara ne kadar ihtiyacı var. Şeyh Hasan el-Bennâ, bir imam olarak, Müslümanları tek bir kelimedede birleştirmek istedi. Daima şunu söylerdi: "Müslümanların bir araya gelmeye çok ihtiyacı var, üzerinde anlaşmaya vardıkları çok şey var. Ama ihtiyacımız olan şey, farklılıklarımızda birbirimizi affedebilmektir." O, sürekli Müslümanları kardeşlik içinde olmaya çağırır, bu kardeşliğin farz olduğunu anlatırdı. Bu, namaz, oruç, zekât ve hac gibi diğer farzlardan bir farkı yoktur. Müslümanlar arasında kardeşlik, her şeyden önce gelir ve bu, sadece zaman zaman değil, sürekli bir şekilde hatırlatılması gereken bir sorumluluktur.⁴⁰⁴

Müellif hakkında hatırat ve sözleri aktardıktan sonra tefsir yöntemini ele alan Fadl Abbas, müellifin vaaz ve savunmacı, diğerinin ise ilmi tefsir metodu olmak üzere iki tefsir metodunun olduğunu ifade etmektedir.

Vaaz ve savunmacı metodun hâkim olduğu tefsirlerinde Kulluk, Allah ve Resulüne itaat, ahiret, cihat, ibadetlere önem gibi insanlara rehberlik etme ve onları doğru yolda yönlendirme üzerine yapmış olduğu tefsirleri içermektedir. İlmi tefsirin hâkim olduğu tefsir yönteminde ise

---

⁴⁰⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/674.

Reşid Rıza'nın tefsir yöntemini takip ettiğini söylemiş ve her iki yöntem için örneklerini sunmuştur.

Hasan El Bennâ'nın yazmış olduğu yazı ve mukaddimelerden alıntılar yaparak tefsirdeki yaklaşımının özelliklerini, yaklaşımını, seçtiği üslubun nedenini aktarmış, verdiği örneklerle de bunu okuyucusuna göstermiştir. *"Tefsir yöntemleri, farklı İslam toplumlarının sosyal ve kültürel gelişimlerinden etkilenmiştir. Bunun sonucunda, tefsir yöntemlerinde ve müfessirlerin yaklaşımlarında farklı yönelimler ortaya çıkmıştır." Sonra şöyle devam etti: "İşte bu yüzden her müfessirle, her dönemde, tefsir yöntemi yeniden şekillenir; bu da doğal bir durumdur, çünkü müfessirler, Allah'ın kitabından anladıklarını ifade ederler ve anlama araçları olan akılları, bilimsel bilgileri ise yaşadıkları çevre ve dönemin kültürel birikimidir. Bu nedenle, bunlar yazılarında ve eserlerinde açıkça kendini gösterir."* Tefsir yöntemlerine dair nakletmiş olduğu bu sözlerden hareketle Abduh'tan etkilendiğini bir kez daha dile getirmiş ve Hasan El Bennâ'nın Abduh'a dair söylemiş olduğu sözlere de burada yer vermiş, daha sonra tefsirinin öne çıkan özelliklerini maddeler halinde sunmaya başlamıştır.⁴⁰⁵

1- Fadl Hasan Abbas, Hasan el-Bennâ'nın tefsirindeki temel özelliklerden biri olarak, Kur'ân âyetlerini yaşanan gerçekliklerle ilişkilendirme konusundaki titizliğini vurgulamaktadır. Bu özelliğin Abduh'tan miras alındığını belirten Abbas, Bennâ'nın özellikle toplumunda karşılaştığı psikolojik, sosyolojik, politik ve kültürel sorunların çözümünü Kur'ân'da arayan bir düşünür olduğunu ifade etmektedir. Abbas'a göre, Bennâ'nın eserlerini inceleyen bir okuyucunun dikkatini çeken ilk unsur, bu bağlamda Kur'ân'ın pratik yönüne yaptığı vurgu olacaktır. Bennâ'nın tefsirlerinde, toplumun ihtiyaç ve eksikliklerine dair yorumların çokluğu dikkat çekmekte ve bu yorumların hadislerden de yararlanılarak desteklendiği belirtilmektedir.

Abbas, Bennâ'nın bu yaklaşımını açıklamak için "Muhakkak sizi biraz korku, biraz açlık ve mallardan, canlardan, ürünlerden biraz eksiltmekle deneriz; sabredenleri müjdele" (Bakara, 155) âyetine yaptığı tefsiri örnek olarak sunmaktadır. Bennâ, bu âyetin insanın zorluklarla mücadele ederek iradesini güçlendirdiğine ve bu sürecin milletlerin ruhunda doğal bir bağımsızlık oluşturduğuna işaret ettiğini belirtir. Bu bağımsızlığın, toplumları zayıflıktan koruyarak, onları yeryüzünde halifelik görevine layık kılacağını ifade etmektedir. Bennâ'ya göre, Allah'ın verdiği imtihanlar bireylerin ruhunu temizlemek, dayanıklılığını artırmak ve imanını güçlendirmek için bir araçtır. Sabır, bu imtihanlarda başarıya ulaşmanın temelidir ve hem dünyada güç hem de ahirette mükâfat getirir. Bennâ, hadislerden ve Kur'ân âyetlerinden

---

⁴⁰⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/707.

örnekler vererek, sabrın bir eğitim süreci olduğu ve kişinin imanını pekiştirdiğini dile getirmektedir. Abbas, Bennâ'nın bu tefsir anlayışıyla, âyetleri toplumsal sorunların çözümüne yönelik bir rehber olarak ele aldığını ve bu yönteminin dikkat çekici bir özellik olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁶

2- Fadl Abbas, Hasan el-Bennâ'nın tefsirine ilişkin değerlendirmelerinde, onun eserlerinde sıkça alıntılara yer verdiğini ve tefsirdeki yorum ve yaklaşımının Muhammed Abduh'a olan benzerliğinden dolayı, Menâr tefsirinin etkisinin belirgin olduğunu ikinci temel özellik olarak vurgulamaktadır. Özellikle çıkardığı dergilerdeki yazıları ve diğer eserleri incelendiğinde, Bennâ'nın tefsire yönelik yaklaşımının büyük ölçüde Abduh ekolü doğrultusunda şekillendiği ifade edilmektedir.⁴⁰⁷

3- Fadl Abbas, Hasan el-Bennâ'nın geçmişteki müfessirlerin sözlerini yer yer tartıştığını, kabul etmediği hususları açıkça dile getirdiğini, bazı durumlarda da tercihte bulunduğunu⁴⁰⁸ ifade etmiş ve Huruf-ı Mukatta'nın durumu ve Bakara suresinin isimlendirmesine dair söylemiş olduğu sözleri aktarmıştır. ⁴⁰⁹ Bakara Suresi'nin isimlendirilmesi hususunda müfessirlerin sure içinde inek kıssası anlatıldığı için bu isim verildi görüşüne muhalif olarak bir inancın yıkılmasına dikkat çekmek gibi daha derin anlam ve manaları taşıdığını belirten görüşüne yer vermiştir.

4- Fadl Abbas, Hasan el-Bennâ'nın tefsirdeki münharif yorumlara cevap verdiğini sık sık Allah Rasulü'nün sünnetine sıkı sıkı sarılmamız gerektiği hususunu vurguladığını, münharif yorumlara karşı toplumun uyarılması gerektiğini dile getirdiğini belirtmiştir. ⁴¹⁰ Buna örnek olarak da bir yazar ve tarihçinin, Kur'an'da geçen "Karınca Vadisi"nin Filistin ve civarındaki mazlum halkın vadi olduğunu ve "karınca"nın da halkına "Süleyman ve ordusu sizi ezip geçmesin diye yuvalarınıza girin" emrini veren kişinin bu halktan biri olduğunu iddia etmesine karşılık yayınlamış olduğu bir makaleyi göstermektedir. Benna bu iddiaya şöyle cevap vermiştir: *"Bu bir fitnedir, hiç şüphesiz! Ümmet içinde de bu tür insanlar fazlasıyla bulunmaktadır. Biz de bu konu hakkında yazmaya mecbur olduk ki ümmete yayılan bu sapkın fikirleri açığa çıkaralım, böylece insanlar dikkatli olsunlar ve Kitab'a sınıksız sarılsınlar. Yazıp çizen bazı kimselerin şöhretine aldanmasınlar. Çünkü artık öyle bir zamana geldik ki fitneler insanları sarıyor, tıpkı kuduz hastalığına yakalanmış bir köpeğin sahibini sarması gibi. Artık*

---

⁴⁰⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/710.

⁴⁰⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/711.

⁴⁰⁸ Hasan el-Benna, *Makâsıdu'l Kur'an'il Kerim* (Kuveyt: Verâ-ul Vesika, 2004), 218.

⁴⁰⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/715.

⁴¹⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/719.

insanın en ufak bir damarına, en küçük uzvuna bile sirayet ediyor” Makalenin farklı yönlerinden nakil yapan Abbas, Benna’nın duruşunun net ve açık olduğunu bu şekilde dile getirmiştir.⁴¹¹

5- Belagat inceliklerine ve Kur’ân’ın ince manalar taşıyan ifadelerine önem vermesinin de Hasan el Bennâ’nın özelliklerinden olduğunu söylemiş, tefsir örneklerine baktığımızda pek çok yerde karşılaşılabileceğimizi ifade ederek bazı örneklerini sunmuştur.⁴¹² Bu örneklerde kelimelerin etimolojik anlamlarına değindiğini, Allah’ın seçmiş olduğu kelimelerin altında yatan derin manaları işlediğini söylemektedir.⁴¹³

6- Fadl Hasan Abbas, müellifin *Münâsebetü’l-Kur’ân* ilmine büyük önem verdiğini ve âyetler ile sureler arasındaki bağlantıları ele almakta titizlik gösterdiğini belirtmektedir. Abbas, müellifin eserlerinde bu bağlantıları sıkça kurduğunu ve bu konuya verdiği ehemmiyeti örneklerle açıkladığını ifade etmektedir.

“Şeyh el-Bennâ, Tövbe suresindeki zekât âyetinin öncesiyle olan bağlantısını şu şekilde açıklamaktadır: "Nefislerin kötü huylarından biri olan münafıkların, liderlere dil uzatmaları ve onların dürüstlüklerini sorgulamaları, özellikle de paylaştırılan mallardan kendi isteklerine göre bir şey alamadıkları zaman bunu fırsat bilerek bu tür eleştirilerde bulunmaları, toplumda ihanet ve hırsın işareti olarak görülür. Bu nedenle, hemen ardından zekâtın hükmü ve harcama yerleri açıklanmış ve bu açıklama, onların dedikodularına bir cevap olarak gelmiştir. Böylece, zekatların doğru yerlerde kullanılacağı ve bu konuda hiçbir çıkar kaygısı olmadığı vurgulanmış, liderlerin haksız yere suçlanmalarının önüne geçilmiştir. Bu âyet,⁴¹⁴ zekatların nerelere harcanması gerektiğini belirleyerek, bu konuda herhangi bir yanlış anlamının ve dedikodunun önünü kesmiştir."⁴¹⁵

7- Fadl Abbas, Hasan el Bennâ’nın ismen zikretmese de konulu tefsire önem verdiğini, bazı surelerde ve pek çok âyette bu yöntemi kullandığını düşünmektedir. Bakara ve Râd surelerinin genel muhtevasını ve amaçlarını zikretmesi ve âyetleri tek bir konu üzerine toplamasını konulu tefsir örneği olarak kabul etmektedir. Bu görüşü ile alakalı da müellifin en iyi ekonomik sistem başlığı altında İslam iktisâdına dair kaleme aldığı yazıyı örnek olarak sunmaktadır.⁴¹⁶

---

⁴¹¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 2/719.

⁴¹² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 2/722.

⁴¹³ Benna, *Makâsıdu’l Kur’ân’il Kerim*, 355.

⁴¹⁴ Tövbe 9/60.

⁴¹⁵ Benna, *Makâsıdu’l Kur’ân’il Kerim*, 234.

⁴¹⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, 2/729.

8- Fadl Abbas, Hasan el-Bennâ'nın tefsirindeki bir diğer önemli özelliğın, ilmî meselelere yaklaşımı olduğunu vurgulamaktadır. Abbas, müellifin bu konuda aşırılığa kaçmadığını ve mukaddimesinde de belirttiğı üzere, ilmî meseleleri gerektiğı yerlerde ölçülü bir şekilde ele aldığını ifade etmektedir. Abbas, ayrıca müellifin ilmî konulara yaklaşımına dair yazısını eserine dahil etmiştir. Bu yazıda, ilmî âyetlerin bilimsel teoriler çıkarmak amacıyla değil, Allah'ı daha iyi tanıma, insanın ufkunu genişletme ve insanlara rehberlik etme gibi hedeflere hizmet etmesi gerektiğı açıkça belirtilmektedir.⁴¹⁷

9-Fadl Abbas, müellifin zaman zaman fıkıh meselelerine dair açıklamalarda bulunduğunu belirtmektedir. Özellikle ahkâm âyetlerini ele alırken, bu âyetlerin fikhî boyutlarının yanı sıra içerdiği hikmetlere de yer verdiğini ifade etmektedir.⁴¹⁸

10- Fadl Abbas, Hasan el-Bennâ'nın mucizelere ilişkin görüşlerini doğrudan yorumlamamış, bunun yerine müfessirin "*Mucizeler Hakkında İnsanların Konumu*" başlıklı yazısına eserinde yer vermiştir. Bennâ, bu yazısında, mucizelere dair üç farklı yaklaşımı ele almıştır. Birinci grup mucizeleri tamamen reddetmekte, ikinci grup mucizelerin geçmiş peygamberler eliyle gerçekleştiğini ancak Hz. Muhammed'e verilmediğini savunmakta, üçüncü grup ise mucizelerin hem geçmiş peygamberlere hem de Hz. Muhammed'e verildiğini kabul etmektedir. Hasan el-Bennâ, özellikle mucizeleri tamamen reddeden yaklaşımları eleştirerek, bu tutumun temelsiz olduğunu ifade etmiştir.

Hasan el-Bennâ'ya göre, mucizeleri reddedenler, bunların evrensel kanunlarla çeliştiğini ve bilimle uyumlu olmadığını iddia etmektedir. Ancak Bennâ, evrensel yasaların henüz tam olarak keşfedilmediğini ve bilinmeyen birçok yasanın var olabileceğini vurgulamaktadır. Mucizelerin, peygamberleri desteklemek amacıyla Allah'ın yasalarından biri olarak evrensel düzen içinde gerçekleştiğini ifade eden Bennâ, modern bilimin sürekli gelişen yapısının, mucizelerin inkârı için bir dayanak olamayacağını dile getirmiştir. Ayrıca, Kur'an'daki mucizelere dair âyetlerin anlamının açık olduğunu, bu âyetlerin zorlama yorumlarla saptırılmasının gereksiz ve hatalı bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir. Bennâ, mucizelerin, Allah'ın hikmeti ve kudretine işaret eden özel bir yasa olduğunu ifade ederek, bu görüşlerini Kur'an'dan örneklerle desteklemiştir.⁴¹⁹

---

⁴¹⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/733-735.

⁴¹⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/735.

⁴¹⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/736.

5.4.8. Şeyh Muhammed El-Hudar Hüseyin

Fadl Hasan Abbas eserinde son olarak Muhammed El-Hudar Hüseyini'ye yer vermektedir. Hayatına ve eğitimine değinen müellif, Hüseyini'nin ömür boyu ilimle meşgul olduğunu ifade ederek yapmış olduğu çalışmalara yer vermiştir. Kendisini ümmete adadığını belirten Fadl Abbas, iki kez idam cezasına çarptırıldığını, ömrünün mücadele ile geçtiğini söyleyerek örnek bir şahsiyet olduğunu vurgulamış, dönemin önde gelen isimlerinin kendisi hakkında söyledikleri sözlere ve eserlerine yer vermiştir.⁴²⁰

Müellifin tefsire dair geniş ve değerli bir miras bıraktığını, bu birikimin kitaplarından derlenerek basılması gerektiğini söyleyen Fadl Abbas, bu birikimin birkaç ciltten oluşabilecek kadar çok olduğunu söylemiş ve bu alanda çalışma yapmak isteyenlere yol göstermiştir. Müellifin tefsir anlayışını, tefsir örneklerini ve bazı meselelerdeki görüşlerini sunan Fadl Abbas, müellifi tanıtmaya Kur'ân tefsirine bakışını inceleyerek başlamaktadır.⁴²¹ Müellifin tefsir metodu ve yöntemi ile alakalı bilgilere yazmış olduğu dergilerindeki makaleler başta olmak üzere *Esrâru't Tenzîl ve Belagatü'l Kur'ân* isimli eserlerinden olduğunu söylemektedir.

Müellifin, tefsir ilmiyle insanlar arasına engel koyan bir yaklaşımı benimsemediği gibi, tefsiri herkesin tecrübesizce anlamaya çalıştığı bir eser haline getirme eğiliminde de olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca, bilimsel teoriler yoluyla bu ilmin sınırlarını genişletmeye çalışan yaklaşımların aksine, müellifin tefsir konusunda ehliyet sahibi kişilerin yorumlarını esas alan ılımlı bir tutum sergilediğini düşünmektedir. Bu görüşünü müellifin bu konu hakkındaki yazmış olduğu yazı ile desteklemektedir ⁴²²Hudar el-Hüseyin'e göre Kur'ân şu iki yüce amaca yönelik olarak indirilmiştir:

1. İnsanları, dünyada ve ahirette mutluluğa götürecek yollarla doğru şekilde rehberlik etmek.
2. Peygamber Efendimizin, mesajla ilgili iddialarının doğruluğunu gösterme ve bu doğruluğun, genel rehberliğin başlangıcı olduğuna işaret etme. Bu, yeryüzünde en büyük ve en kalıcı mucize olmuştur.

Ona göre, Kur'ân'ı anlamak isteyen kişi, öncelikle inançlar, ibadetler, ahlâk, edep, muamelat (günlük ilişkiler) ve benzeri konularda gösterdiği rehberlik yönlerine yönelmelidir. Aynı zamanda, bu mucizenin sürekliliğini ve eşsizliğini gösteren yönlere de odaklanmalıdır. Tefsircilere gelince, Kur'ân'ın rehberlik ve mucize yönlerini araştırmada farklılık

---

⁴²⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/741.

⁴²¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/745.

⁴²² Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/746.

göstermişlerdir. Bu farklılık, onların bilgi ve anlama derecelerine göre değişmektedir. Bazı kişiler ise bu iki amacın sınırlarını aşarak, kalemlerini serbest bırakmış ve Kur'ân'ı anlamak için gereksiz yere, aslında onun rehberlik yönüne veya mucizevi yönlerine dair olmayan konularda tartışmalara girmiştir. Bu tartışmalar, başka bağımsız bilim dallarına ait meselelerdir ve Kur'ân'ın özünü anlamak için gerekli değildir.⁴²³

Kur'ân tefsiri hakkındaki görüşlerinin yanında müellifin yapmış olduğu alıntılarını yorumlarken derinliğini gösterdiğini söylemiş birkaç örnekle sadece eski kavilleri aktaran ve derleyen biri olmadığını okuyucularına göstermiştir.⁴²⁴

Müellifin tefsir metoduna dair değerlendirmelerinde, yenilikçi bir yapıya sahip olmamakla birlikte, etkili bir sunum ve sabit bir tavır sergileyerek güçlü bir yapı oluşturduğu ifade edilmektedir. Müellifin, tefsir etmiş olduğu ayetlerde dil bilgisi ve belagat konularını ihmal etmediği, ardından âyetleri sade bir şekilde açıklayarak önceki müfessirlerin görüşlerine yer verdiği belirtilmektedir. Ayrıca, ilgili rivayetleri zikrettiği, ancak garip, şaz veya doğru bir ilişkilendirme içermeyen rivayetler konusunda okuyucuyu uyardığı ve gereksiz ayrıntılardan kaçındığı vurgulanmaktadır. Bu tespitlerin ardından müellifin tefsir metodunu daha iyi kavrayabilmek adına çeşitli örneklere yer verilmiştir.⁴²⁵

Müfessir Maide Suresinin birinci âyetinin tefsirinde “Akit, arapçadaki anlamı itibarıyla, bir tarafı diğerine bağlama ve onları sağlam bir şekilde birleştirme anlamına gelir. Bir kişi, ipin iki ucunu bağladığında 'akid etti' denir. Bunun zıddı ise çözmek, yani bu bağı çözmektir. Teklif ve kabul de 'akid' olarak adlandırılmıştır, çünkü bu ikisi, tarafların iradelerini birleştirir ve birbirlerine bağlar. Kur'ân'da 'akid', bağlar, sözleşmeler, antlaşmalar, yeminler, taahhütler, anlaşmalar ve yükümlülükler gibi anlamlarda kullanılır. Kur'ân ve şeriat terimlerinde bu kelimelerin anlamları birbirine yakındır. Bu anlamda, fertler, hükümetler ya da topluluklar arasında yapılan anlaşmaların hepsi, şeriat terimlerinde belirli bir bağlanma anlamına gelir. Hukukta bu kelimelere yapılan farklı ayrımlar, şeriat terimlerinde bulunmaz. Akdi yerine getirmek ise, onu yerine getirmek, gerektirdiği şekilde yapmak, eksiksiz ve tam olarak uygulamak demektir. 'Akdi yerine getirmek', 'sadık olmak' ve 'tamamlama' gibi ifadeler birbirinin yerine kullanılabilir ve anlamları aynıdır.

1. Allah ile yapılan akit: Bu, bir kişinin Allah'a iman etmesiyle yaptığı bir akittir. Kim Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanırsa, Allah'a karşı

---

⁴²³ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/745.

⁴²⁴ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/748.

⁴²⁵ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/749.

boyun eğip, emirlerine uymak, yasakladığı şeylerden sakınmak, helal olanı helal, haram olanı haram kabul etmekle yükümlü olur. Bu, müminin Allah ile yaptığı akittir ve bu bağın gerekçesi, kişinin imanıdır. Allah'ın şu sözlerine atıfta bulunmaktadır: "Allah'ın size olan nimetini ve O'nun sizinle yaptığı ahdi hatırlayın; 'Söyledik, dinledik, itaat ettik' dediğinizde" (Maide, 7). Ayrıca "Allah'ın ahdini yerine getiren ve antlaşmayı bozmayanlar" (Maide, 89) Âyeti de buna işaret etmektedir.

2. Fertler arasında yapılan akitler: Bu, bireyler arasında yapılan sözleşmelerdir.

3. Bireyler arasındaki akitler: Bu, günlük hayatta bireylerin birbirleriyle yaptığı anlaşmalardır.

4. İslam hükümetinin dışla yaptığı akitler: Bu, İslam devletinin diğer devletlerle yaptığı anlaşma ve sözleşmelerdir.”

Fadl Abbas, seçmiş olduğu bu örneklerle müellifin belagat ve nahiv konularına önem verdiğini ve bu yorumların tefsirin genelinde bulunduğunu, âyetler hakkında eski müfessirlerin sözlerine yer verdiğini, Âyetler ile ilgili rivâyetleri de naklettiğini okuyucularına göstermektedir. Bu örneklerden sonra müellifin Muhkem ve Müteşabih konusundaki görüşlerine ve Akîde âyetlerini nasıl tefsir ettiğine dair örnekler sunmuştur. Müellifin selefi Akîdesinde olduğunu ama salih kimselere hakaret edecek kadar aşırı olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca bu husustaki meselelere dair özel görüşlerine yer vermiştir.⁴²⁶

Müellif, Âdemoğulları kıssasının temsili bir anlatım olduğu yönündeki bazı görüşlere karşı çıkararak, bu kıssanın Kur'ân'da açıkça gerçek bir olay olarak sunulduğunu ifade etmektedir. Müellif, temsili bir yorumun ancak âyetlerin zahiri anlamının kabul edilemez hale geldiği ve buna yönelik hiçbir şer'î veya aklî delilin bulunmadığı durumlarda söz konusu olabileceğini belirtmektedir. Ancak, bu kıssanın derin bir anlam ve hikmet içerdiğini, Allah'ın Kitabı'ndaki ders ve örneklerle dolu olduğunu vurgulamaktadır.⁴²⁷

Fadl Hasan Abbas, müellifin Kur'ân kıssalarına yönelik tutumunu ele alarak, kıssaların gerçek anlamda anlaşılması gerektiğini vurguladığını ifade etmektedir. Müellif, kıssaların Muhammed Abduh'un yorumlarında olduğu gibi temsillere indirgenemeyeceğini ve hayalî olaylar olarak değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır. Ayrıca, Kur'ân'daki kıssalarda

---

⁴²⁶ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/767.

⁴²⁷ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/775.

tekrarların bulunmadığını, her surede geçen bir kıssanın, diğer surelerdeki anlatımlarla bağlam ve hikmet açısından farklılıklar içerdiğini dile getirmektedir.⁴²⁸

Ahkam âyetlerinde hiçbir âlimi ve görüşü eleştirmedeğini hatta Allah'ın rızasına uygun olan bir içtihatla buldukları için övgüyle bahsettiğini bununla birlikte ümmetin icma ettiği hususlarda ve selefın çoğunluğunun karar kıldığı konularda aykırı olan görüşleri benimsemekten rahatsız olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁹

Fadl Hasan Abbas, müfessirin tefsir örneklerini dengeli, derinlemesine incelenmiş, sağlam bir inanç ve temiz bir düşünceyle kaleme alınmış önemli bir eser olarak nitelendirmektedir. Abbas, tefsirin üstün özelliklerini vurguladıktan sonra, müfessirin ilmi mirasına olan takdirini dile getirerek, bu kıymetli eserin İslam ümmeti için büyük bir boşluğu doldurduğunu ifade etmektedir.⁴³⁰

---

⁴²⁸ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/779.

⁴²⁹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/780.

⁴³⁰ Fadl Hasan Abbas, *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn*, 2/781.

6. SONUÇ

Bu çalışma, Fadl Hasan Abbas'ın tefsir yönelim ve ekoller tasnifi bağlamında sunduğu sistematik yaklaşımı ele alarak, modern tefsir literatürüne katkılarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Abbas, geleneksel tefsir ekollerini detaylı bir şekilde analiz ederek, çağdaş dönem müfessirlerinin yaklaşımlarını sistematik bir çerçevede değerlendirmiş ve bu alanda önemli bir tasnif sunmuştur.

Abbas'ın tefsir yönelimleri tasnifi, beyanî, fikhî, akâidî, ilmî, mevzûî ve münharif olmak üzere altı ana başlık altında incelenmiştir. Bu tasnifin, klasik dönem tasniflerinden ayrılan yönleri olduğu gibi, onları tamamlayıcı ve sistematik hale getiren bir metodoloji sunduğu gözlemlenmiştir. Abbas, özellikle çağdaş tefsir anlayışındaki metodolojik dağınıklığa karşı, ekol yönelim ayırımına giderek sınırlarını net bir şekilde belirlemeye çalışmıştır.

Çalışmada modern dönem müfessirleri ve tefsir ekolleri Abbas'ın sınıflandırma yöntemi doğrultusunda ele alınmış, onun tespitleri ile çağdaş tefsir çalışmalarına sunduğu katkılar irdelenmiştir. O, modern dönemde ortaya çıkan yeni yönelimleri de ele alarak, sosyolojik, psikolojik ve ideolojik faktörlerin tefsir üzerindeki etkisini göz önünde bulundurmıştır. Bu bağlamda, içtimâî, ilmî (bilimsel), duygusal eğitim ve cumhur ekolleri gibi çağdaş tasnifler geliştirmiştir. Bu ekoller, klasik tefsir yönelimlerinden farklı olarak tefsirin birey ve toplum üzerindeki etkilerini vurgulamakta ve modern müfessirlerin yorumlarını daha geniş bir çerçevede değerlendirmektedir.

Menâhicü'l-Müfessirîn literatürüne yaptığı katkılar sayesinde, klasik tefsir çalışmaları özet niteliğinden çıkarılıp, analitik ve kapsamlı bir metodolojik düzleme taşınmayı amaçlamaktadır. Abbas, yönelim ve ekol ayırımıyla, müfessirin düşünce altyapısıyla metodunu birbirinden ayırmakta ve bu sayede okuyucuya daha isabetli bir değerlendirme imkanı sunmaktadır. Onun bu ayırımı, tefsir alanında karşılaşılan metodolojik karmaşayı azaltmış ve araştırmacılara açık, kullanılabilir bir şema kazandırmıştır.

Mezhepler karşısındaki tutumu, dinî ilimlerin gelişmesinde en önemli engellerden biri olarak gördüğü taassubu reddetmesiyle şekillenmiştir. Farklı mezheplerden müfessirleri aynı objektiflikte değerlendirmesi, onun ilim yolunda tarafsız bir çizgi izlediğini göstermektedir. Tefsir yönelimlerini sınıflandırırken klasik ayırımların ötesine geçip, sosyal, ideolojik, bilimsel ve psikolojik faktörleri de dikkate alması; Abbas'ın çağdaş bir müfessir profili ortaya koyduğunun işaretidir.

Abbas'ın müfessirlere eleştirel yaklaşımı ise özellikle bilimsel tefsir, modernist yorumlar ve Batı etkisindeki tefsir yaklaşımları karşısında dikkatli bir dengeyle şekillenmiştir. Bilimi bütünüyle dışlamamakla birlikte, Kur'ân ayetlerinin bilimsel teorilere mahkum edilmesini reddetmiş; Kur'ân'ın zaman üstü mesajlarının, geçici bilimsel verilerle sınırlandırılmayacağını vurgulamıştır. Bu bağlamda, tefsirin yalnızca bilimsel değil; sosyal, tarihî ve ahlakî bağlamlara da oturtulması gerektiğini ifade etmiş, Kur'ân'ın toplumsal boyutuna dikkat çekmiştir.

Klasik tefsirlere bağlı kalmakla birlikte yer yer eleştirmesi ise Abbas'ın denge ilkesinin bir başka tezahürüdür. İsrailî rivayetler ve zayıf hadislerin kullanımına karşı dikkatli olunması gerektiğini savunmuş; buna mukabil, klasik müfessirlerin ilmî birikimini tamamen reddetmemiş, aksine onların tefsir geleneğine olan katkılarını teslim etmiştir. Modern müfessirlerin bu eserlerden bilinçli ve eleştirel biçimde faydalanması gerektiğini vurgulamıştır.

Müfessirin şahsi hayatının, sosyo-politik konumunun ve ideolojik yönelimlerinin tefsire etkisini göz ardı etmeyen Abbas, bu tür etkilerin nesnel metodolojiyle dengelenmesi gerektiğini belirtmiş, müfessirin tefsiri kendi fikirlerinin aracı hâline getirmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun yanında Kur'an'ın anlaşılmasında samimi, açık ve ilme saygılı bir yaklaşım benimsenmesini zorunlu görmüştür.

Eleştirdiği isimlere dahi teşekkür etmesi, Abbas'ın ilim ahlâkına verdiği önemi ve kişisel öfke yerine yapıcı tenkide dayalı bir tavrı benimsediğini göstermektedir. Onun bu yaklaşımı, akademik ortamda bir model olarak alınması gereken tutarlı ve etik bir duruştur.

Son olarak Abbas, müfessir adaylarına ve tefsir okuyucularına yönelik önemli tavsiyeler sunmuştur. Eleştirel okuma, , sahih kaynaklara dayalı tefsir, mezhepsel ve ideolojik etkilerden uzak olma gibi ilkeler doğrultusunda bir tefsir yaklaşımı geliştirmeyi önermektedir. Bu öneriler, hem akademik hem de bireysel tefsir çabalarına yön verici niteliktedir.

Fadl Hasan Abbas'ın tefsir metodolojisine ve düşüncesine dair yapılan bu değerlendirme, onun tefsir ilmi içindeki yerini ve önemini açıkça ortaya koymaktadır. O, hem klasik birikime sadık kalmış hem de çağın sorunlarını göz ardı etmeyerek tefsir ilminde yenilikçi bir yaklaşım geliştirmiştir. Onun çalışmaları, tefsir geleneğinin yeniden inşası için sağlam bir temel sunmakta, bu alanda çalışacak ilim erbabı için ise yol gösterici nitelik taşımaktadır.

Çalışmanın sonucunda, Abbas'ın tefsir metodolojisi ve ekoller tasnifi konusunda kendine özgü bir sistem geliştirdiği ve tefsir ilmine önemli katkılar sunduğu ortaya

konulmuştur. Onun yöntemi, klasik ve modern tefsir anlayışları arasında köprü kuran, eleştirel ve analitik bir yaklaşım benimseyen bir sistem olarak değerlendirilebilir.

Abbas'ın yaptığı tasnifler, hem geleneksel müfessirlerin eserlerini anlama sürecine katkıda bulunmuş hem de çağdaş İslam düşüncesinde tefsir metodolojisinin gelişimine ışık tutmuştur.

Abbas'ın tefsir anlayışı, günümüz İslam dünyasında tefsir yöntemlerinin yeniden değerlendirilmesi ve geliştirilmesi açısından önemli bir referans noktası oluşturmaktadır. Onun görüşleri, tefsir ekollerinin gelecekte nasıl şekilleneceğine dair önemli ipuçları sunmakta, modern tefsir çalışmalarına yön vermektedir.

Bu çalışmanın, Abbas'ın görüşlerinin daha geniş bir akademik çerçevede ele alınmasına ve tefsir çalışmalarına yeni bir perspektif kazandırmasına vesile olması temenni edilmektedir.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed. *Tefsir'u Cüz'i Amme.* Beyrut: Dâr ve Mektebet'ü Hilal, 1985.

Abduh, Muhammed - Rızâ, Reşîd. *Tefsîrû'l-Menâr.* 12 Cilt. Mısır: el-Hey'e el-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1990.

Ahmed, Hanefi. *et-Tefsîrû'l-İlmî li'l-Âyâtî'l-Kevniyye fî'l-Kur'ân.* 1 Cilt. Mısır: Dâru'l Mearif, 1980.

Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd el. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Ḳur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-meşânî.* ed. Mahmut Şükri. 16 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Türasil-Arabî, 1994.

Aruçi. "İ'câzü'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 21/408. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/icazul-kuran--rafii>

Aslan, Şükrü. "Me'ânî'l-Ḳur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 28/208. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/meanil-kuran--ferra>

Âşûr, Muhammed el-Fâzıl b. Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tûnisî İbn. *et-Tefsîr ve Ricalühü.* Kahire: el-Ezher Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye, 2009.

Aygün, Abdullah - İnan, Sümeyye. "Goldziher ve M. H. ez-Zehebî'nin Çağdaş Tefsir Tarihi Yazıcılığına Tesiri = Goldziher and M. H. ez-Zehebi's Effect on Modern Tafsir Historiography". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/17 (2020), 119-146.

Benna, Hasan el. *Makâsıdu'l Kur'ân'il Kerim.* Kuveyt: Verâ-ül Vesika, 2004.

Birişik, Abdülhamid. "Tefsir". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 40/290-294. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsir>

Birişik, Abdülhamid. "Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 41/31-35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevilu-muskilil-kuran>

Büyük, Enes. *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu.* İstanbul: Ensar, 2019.

Cûrânî, Muhammed b. Yusuf b. İsmail el-Hübeyl el. *Doktor Fadl Hasan Abbas ve cühûdühü fî't-tefsîr ve ulûmi'l-Kur'ân.* Amman: Câmîatü'l-ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, Doktora Tezi, 2012.

Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Durmuş, İsmail. "Nahiv". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* Erişim 11 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nahiv>

Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es- Sa'lebî. *el-Keşf ve'l-Beyân.* thk. Ebû Muhammed b. Âşûr vd. 10 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Türasil-Arabî, 2002.

Fadl Hasan Abbas. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn esâsiyyâtuhû ve ittihâcâtuhû ve menâhicuhû fi'l-asri'l-hadîs.* 3 Cilt. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 1437.

Hâlidî, Salâh Abdülfettâh el. *Târifü'd darisin bi menahici'l müfessirin.* Şam: Dâru'l Kalem, 2008.

Halife, İbrahim Abdurrahman. *Dirasat fi menahici'l müfessirin.* Kahire: Câmiatü'l Ezher, 2011.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân.* thk. Seyyid Keylanî. Beyrut: Dâru'l Marife, 2008.

Kâsımî, Cemâleddin el. *Mehâsinü't-te`vîl.* Beyrut: Dâru'l-kütübî'l İlmiyye, 2. Basım, 2002.

Kaya, Mahmut. “İhsâü'l-Ulûm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 29/549-550. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihsaul-ulum>

Kılıç, Hulisi. “Delâ'ilü'l-i'câz”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 9/114-115. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/delailul-icaz>

Koçyiğit, Hikmet. “Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (01 Haziran 2014), 45-84.

Kûmî, Ahmed Seyyid el. *el-Mevzu'î lil-Kur'ân el-Kerîm.* Mısır: Özel Basım, 1986.

Kutluer, İlhan. “Miftâhu's-Saâde”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 30/18-19. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/miftahus-saade>

Kutup, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Kur'ân.* Kahire: Darü'ş-Şuruk, 23. Basım, 2003.

Mağribi, Abdülkadir el. *Tefsir'u Cüz'i Tâbârike.* Kahire: Matbaa-i Âmire, 1947.

Marangozoğlu, İzzet. “Beyânî Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi”. *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 2 (2016), 11-39.

Merâgî, Ahmed Mustafa el. *Tefsîrû'l-Merâgî.* Kahire: Mustafa el-Babil ve Evlahü, 1946.

Mısırî, Tantâvî b. Cevherî el. *el-Cevâhir.* Kahire: Mustafa el-Babil ve Evladühü, 1931.

Özek, Ali. “el-Keşşâf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 25/329-330. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-kessaf>

Özkan, Halit. “Süyûtî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/202-204. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suyuti>

Rûmî, Fehd b. Abdurrahman er-. *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbia aşera*. 3 Cilt. Suudi Arabistan: İdâratü'l-Bühûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1986.

Sadr, Muhammed Bakır el. *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*. Mısır: Dâru'l Kitabü'l İslami, 2015.

Said, Abdüsettar Fethallah. *El-Medhal ilâ't-Tefsîr el-Mevzû'î*. Kahire: Dâru't-Tevzî' ve'n-Neşr el-İslâmiyye, 1991.

Şeltût, Mahmûd. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Daru'l Şuruk, 2004.

Şensoy, Sedat. “Nazmü'l-Kur'ân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 464-466. İstanbul: Diyanet Vakfı, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazmul-kuran>

Tantâvî, Muhammed Seyyid. *Tefsîru'l Vasit li'l Kurâni'l Kerim*. Mısır: Daru'l Meârif, ts.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Te'vîl”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevil>

Yerinde, Adem. “Mecâzü'l-Kur'ân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/225-227. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecazul-kuran--mamer-b-musenna>

Yetkin, Vedat. “et-Tefsîru'l-Mukâren: Tefsir İlmindeki İhtilafları Çözümlemede Yeni Bir Yöntem”. *Milel ve Nihal (Dergi)* XX/2 (2023), 253-278.

Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-. *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Dâru İbn Kesîr, 2000.